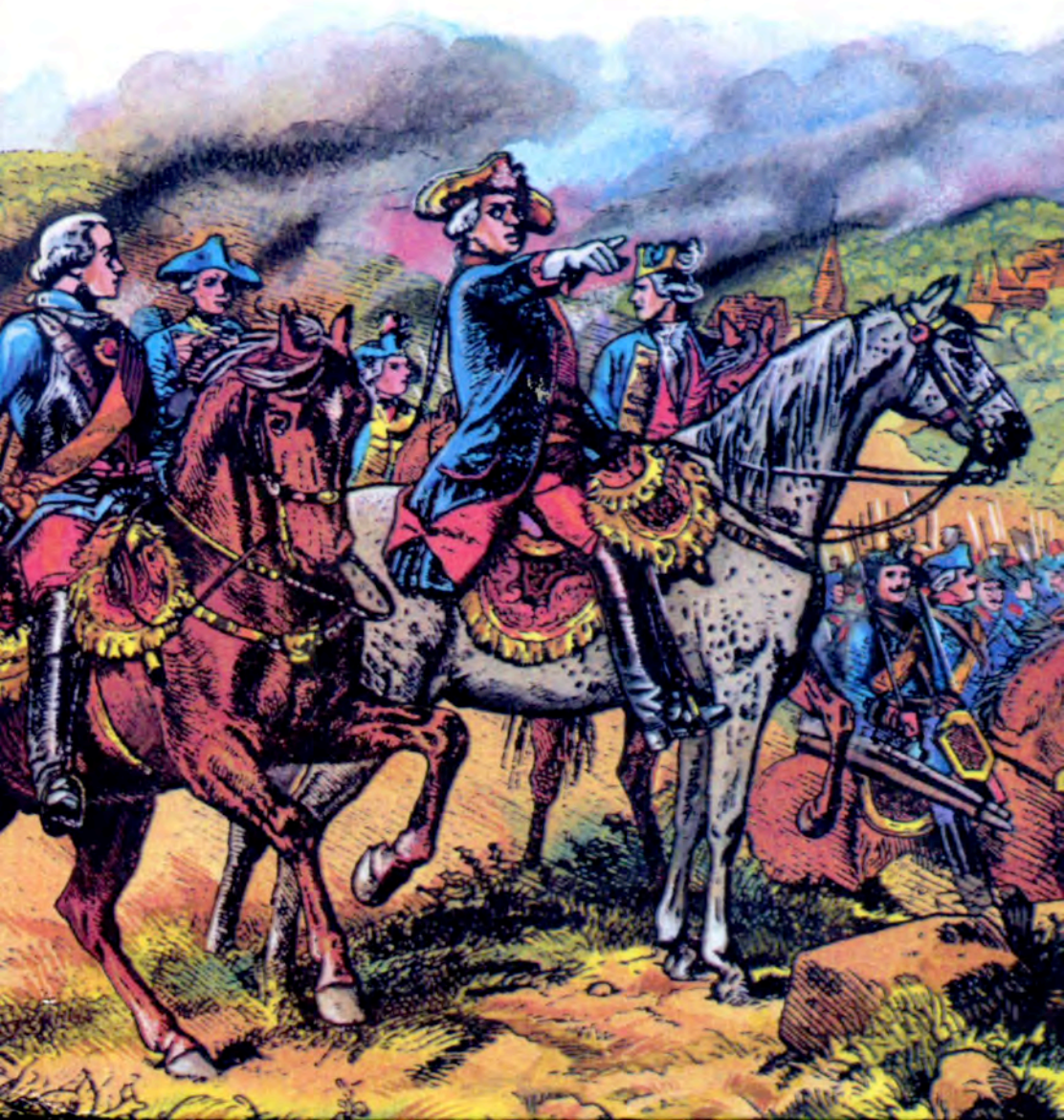

9

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИВСЕСВІТНЯ
ЧАСТИНА
ДРУГА ІСТОРІЯкінець XVIII –
початок XX
СТОЛІТТЯНОВІ
ЧАСИ

Комісією Міністерства освіти України присвоєно гриф «Допущено Міністерством освіти України як пробний підручник» (протокол № 4/1-18 від 25 березня 1998 р.)

Автори – викладачі Запорізького державного університету, кандидати історичних наук С.В.Білоножко, (§ 10–11,13–17, 20,23), І.М.Бірюльов (§ 1–9, 27,32), О.Р.Давлетов (§ 24–27,31), В.Г.Космина (вступ, § 21–22, 30,31,33–34), Л.О.Нестеренко (§ 12,18–19,28); доктор історичних наук Ф.Г.Турченко (§ 29)

Наукова редакція: Ф.Г.Турченка

Методичне опрацювання: М.М.Шимановський, наук. спів. Інституту проблем виховання АПН України

Всесвітня історія. Нові часи. Частина друга.

В85 (Кінець XVIII – початок XX століття): Проб. підруч. для 9-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. – 3-тє вид. / С.В.Білоножко, І.М.Бірюльов, О.Р.Давлетов, В.Г.Космина, Л.О.Нестеренко, Ф.Г.Турченко. – К.: Генеза, 2001. – 304 с.: іл., карти.

ISBN 966-504-104-5

Даний підручник присвячено подіям другого етапу історії нового часу. Хронологічно він охоплює період від Великої французької революції до початку Першої світової війни. Згідно з програмою Міністерства освіти і науки України в підручнику подається систематизований виклад сучасних поглядів на процес становлення індустріального суспільства.

ББК 63.3(0)5я721

Переклад з російської мови:

О.І.Неживий, О.М.Корніяка, А.В.Жихорська

ISBN 966-504-104-5

© Білоножко С.В., Бірюльов І.М.,
Давлетов О.Р., Космина В.Г.,
Нестеренко Л.О., Турченко Ф.Г., 2001
© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, ілюстрації, 2001

ВСТУП

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО Й ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ СВІТУ ВІД КІНЦЯ XVIII ДО ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Два періоди нової історії

Нова історія – це епоха у всесвітній і насамперед європейській історії, коли у всіх сферах суспільного життя – економічній, політичній, соціальній, духовній – формувалися основи нового індустріального суспільства. Ця епоха охоплює понад чотири століття – від кінця XV до початку XX – і поділяється на два окремих періоди, які відрізняються один від одного.

У перший період (кінець XVI – кінець XVIII ст.) виникли найважливіші елементи нового суспільства, які визначили його зміст. У сфері духовній – нове, гуманістичне, бачення світу. У сфері економічній – нова, мануфактурна, організація виробництва, розвиток ринку й банків. У сфері соціальній – поява нових прошарків у суспільстві, передовсім підприємців-власників та найманих робітників. У сфері політичній – розвиток демократичних парламентарних інституцій у ряді країн.

Другий період (кінець XVIII – початок XX ст.) відзначився глибокими якісними змінами в житті всього людства. Матеріальну основу суспільства західноєвропейських країн, США і Канади, які називають Заходом, склало велике машинне (індустріальне) виробництво. Його спроможність до постійного саморозвитку забезпечували панівні капіталістичні ринкові виробничі відносини. Індустріальний характер суспільства зумовив прискорений розвиток науки та освіти, зміст культури, індивідуальної й масової психології.

У соціальній структурі суспільства починають переважати класи й прошарки (насамперед, капіталісти-власники і наймані робітники), пов'язані з індустріально-капіталістичним виробництвом.

2. Велика французька революція й початок другого періоду нової історії

Головною віхою, якою позначено початок другого періоду нової історії, стала Велика французька революція кінця XVIII ст. Цю революцію підготував увесь попередній розвиток і самої Франції, і всього західного світу. Вона зруйнувала феодально-абсолютистські перепони на шляху розвитку приватного капіталістичного підприємництва, усунула різниці між станами в суспільстві і зробила всіх французів рівноправними громадянами своєї країни. Вона встановила республіканський лад (устрій), проголосила священними й невід'ємними права людини – право на свободу, на безпеку, на опір гнобленню, а також право на власність. Революція круто змінила напрям історичного розвитку Франції. Вона стала поворотним пунктом і в європейській історії.

Процес становлення в Європі нового демократичного суспільства з його новими порядками проходив дуже складно й суперечливо. Новий лад відносно успішно прокладав собі шлях в Англії. У Франції перехід до нового ладу спричинив гострі, часто кровопролитні конфлікти в суспільстві. Період потрясінь тривав у Франції понад 90 років. Країна пережила чотири революції (1789, 1830, 1848 і 1871), перш ніж життя її увійшло у відносно спокійне річище, а політичні та економічні інститути індустриального суспільства набули стійкості. Ще менше схожим на англійський був шлях розвитку нового суспільства у Німеччині та Італії, в яких суспільні потрясіння тривали практично до половини XX ст., а в Росії, котра надто відрізняється від Заходу, вони не припинилися і наприкінці XX ст.

3. Промислова революція та її наслідки

Велика французька революція співпала в часі з початком промислової революції, яка сформувала індустриальне суспільство.

Індустриальним називається таке суспільство, основу життя та діяльності якого складає промислове виробництво товарів (індустрія – синонім слова промисловість). Виникнення і становлення цього суспільства уможливила промислова революція, яка почалася в Англії в останній третині XVIII ст., а потім поступово поширилася на інші країни. Промислова революція (або промисловий переворот) – це глибокі зміни в житті суспільства, пов'язані з переходом від

заснованого на ручній праці мануфактурного виробництва до машинного фабричного виробництва.

Промислова революція не випадково почалася саме в Англії. Панування ринкових капіталістичних відносин у цій країні породжувало такий великий попит на товари, який мануфактури технічно задовольнити були вже не в змозі. У 30-ті рр. ХІХ ст. промислова революція в Англії завершилася створенням машинобудування – виробництва машин машинами. Ця країна перетворилася на «промислову майстерню світу», «наставницю європейських народів». Вона стала безумовним світовим лідером у п'яти сферах: промисловій, торговельній, фінансовій, колоніальній і морській. Її машинобудівні заводи забезпечували своєю продукцією промисловий переворот в інших країнах. Після Англії промислова революція завершилася у США та деяких західноєвропейських країнах.

Капіталістичне промислове виробництво було найдинамічнішою частиною економіки. Воно розвивалося на засадах вільної конкуренції (від лат. «конкуренція» – змагання), коли товаровиробники змагаються між собою на ринку за найвигодніші умови виробництва та збуту товарів. Той, хто цю боротьбу програвав, – розорявся. Вільна конкуренція – важлива рушійна сила розвитку капіталістичного виробництва.

Промислова революція спричинила швидке зростання чисельності буржуазії та найманих робітників, які ставали все більш впливовими соціальними класами. Але вона також створила умови для збільшення робочого дня найманих робітників до 14–16 год., жорстокої їх експлуатації. Умови праці були нелюдськими. В Англії 50–60% працівників промисловості складали жінки та діти. Особливо тяжко жилося в періоди економічних криз. Кризи засвідчували недосконалість капіталістичного промислового виробництва у ХІХ ст. В умовах вільного підприємництва нерідко товарів виготовляли більше, ніж можна було їх продати. Тоді зупинялися і розорялися підприємства, які заборгували значні кошти постачальникам сировини та банкам, а сотні тисяч робітників викидалися на вулицю і позбавлялися будь-яких засобів до існування. Така криза має назву кризи надвиробництва.

Робітники об'єднувалися і боролися за свої права. Вони створювали свої професійні спілки, організовували страйки, іноді повставали. Підприємці нерідко були вимушені йти на поступки – підвищувати заробітну платню, поліпшувати умови праці.

4. Політичне життя індустріального суспільства XIX ст.

В індустріальному суспільстві змінилася роль держави. Вона тепер намагалась обмежити свої функції забезпеченням дотримання «правил гри» учасниками ринкових виробничих відносин. Держава спиралася на систему правових норм, органи влади та управління, армію, поліцію, засоби ідеологічного впливу на суспільство. Цю нову роль намагалися виконати не тільки республіканські, а й монархічні уряди.

Але оскільки монархії одночасно намагалися зберегти численні станові привілеї для дворянства, новонароджена буржуазія повела рішучу боротьбу за рівноправність, за свою участь в управлінні суспільством. Такі вимоги висували і робітники. XIX ст. було століттям революцій. Під революційної боротьби припав на 1848–1849 рр., коли хвиля революцій прокотилася Європою, охопивши Німеччину, Францію, Австрію, Угорщину, Італію. Монархії тоді вистояли, але почали значно більше враховувати в своїй політиці інтереси великих підприємців, банкірів та інших впливових прошарків суспільства.

Ще однією характерною рисою розвитку людства від середини XIX століття стала боротьба народів за свої національні права. Більшість державних утворів світу мали характер імперій, оскільки на їхніх територіях проживали разом із панівними націями ще й підкорені народи, які зазнавали гноблення. Саме тоді зароджується національна самосвідомість гноблених народів, і вони починають виступати за створення власних національних держав.

Загальною тенденцією політичного розвитку західних країн у XIX ст. стала боротьба за розширення демократії. З цим процесом запроваджувалися принципи виборності влади, більш широкого, а потім – і загального виборчого права, розмежування гілок влади. Влада почала поділятися на відносно самостійні гілки – законодавчу (представницьку), виконавчу і судову (судді незалежні і підлягають лише закону). Права громадян та організацію системи влади в демократичній державі регулювали закони, насамперед Основний закон – Конституція.

До кінця XIX ст. залежно від характеру виконавчої влади визначилося кілька форм демократичних держав. Перша – конституційна, або парламентська монархія, в якій главою держави вважається король, але уряд створюється і контро-

люється парламентом. Друга – президентська республіка, в якій главою держави є президент, який обирається на загальних виборах і має великі повноваження. Третя – парламентська республіка, в якій парламент сам створює уряд і контролює його дії.

Виборність влади, передовсім законодавчої (парламенту), давала можливість різним верствам суспільства задля захисту своїх інтересів обирати до представницького органу своїх представників. Щоб допомогти самим виборцям об'єднатися для цього відповідно до певної ідеології і сформулювати конкретні завдання перед їхніми депутатами в парламенті, виникали політичні партії. Партія (від лат. «парс» – частина) зазвичай об'єднувала найактивнішу частину певної соціальної верстви і намагалася бути виразником її політичних ідей. Перші політичні партії створювалися в середині XIX ст. як об'єднання парламентаріїв. До кінця століття партії вже стали масовими, мали визначних лідерів, апарат професійних працівників і велику кількість рядових членів. Вони мали великі фінансові кошти і добре розроблену ідеологію.

Всі політичні партії вели між собою гостру боротьбу за владу. За характером ідей, які вони обстоювали, серед них можна вирізнити дві дуже впливові групи. Перша з них не ставила під сумнів цінність економічних і політичних свобод при капіталізмі. Такі партії були прихильниками ідеології лібералізму (від лат. «liberalis» – вільний). Друга група партій, яка виступала від імені найзнедоленіших прошарків населення (соціалісти, комуністи, соціал-демократи), боролася за створення суспільства на засадах колективної, суспільної власності та влади робітників. Їхньою спільною ідеологією був соціалізм (від лат. «socialis» – суспільний).

5. Неєвропейський світ і європейський колоніалізм

Потреби капіталістичної промисловості в нових ринках – для збуту виробленої продукції та придбання дешевої сировини – змінили напрям зовнішньополітичної активності західних країн. Вони звернули погляд на величезні простори Азії та Африки, а також Латинської Америки, яка лише на початку XIX ст. домоглася незалежності від Іспанії та Португалії.

До приходу європейців традиційний Схід, як називають зазвичай Азію та Африку, жив розміреним, звичайним

життям. В Азії існували цивілізації з тисячолітньою історією. Ще в XV ст. рівень розвитку техніки та організації виробництва тут перевищував європейський, і тільки відтоді Європа почала випереджати їх.

Однак устрій східних суспільств, завдяки якому вони були внутрішньо стійкими, не дозволяв їм прискорено розвиватися. Пересічна особистість вважала себе невід'ємною частиною як держави, так і первинного колективу – общини, клану, касти. Релігія встановлювала для людини суворі правила повсякденного життя. За таких умов не могла з'явитися характерна для Європи орієнтація на індивідуальний успіх, зокрема на виробничий, підприємницький. Територіальна замкненість східних країн викликала технічне відставання від країн Заходу. Промислова революція на деякий час закріпила перевагу Заходу.

Східні країни, особливо азійські, мали родючі землі, багаті на корисні копалини, численне населення – потенційного покупця європейських промислових товарів. До їхніх берегів приставали спершу торгові судна в супроводі військових ескадр, а потім – колоніальні війська та колоніальні чиновники. Захоплення європейцями нових територій почалося ще у XVIII ст. й різко прискорилося в другій половині XIX ст., після промислового перевороту. Вже на початку XX ст. майже увесь Схід був розподілений на прямі колонії та «сфери впливу» європейських країн. Найбільшими колоніальними імперіями стали Англія, Франція, Голландія, Бельгія та Росія. США «освоювали» території, відібрані в Мексики.

Колоніальна експансія Заходу визначила всю подальшу долю країн Азії та Африки. Деякі з них, зокрема Індія та африканські країни, стали колоніями і тільки в середині XX ст. домоглися незалежності. Інші, як Китай і деякі мусульманські країни, потрапивши в напівколоніальну залежність, намагалися знайти власні шляхи розвитку. Японія, зіткнувшись із загрозою колонізації, самостійно перебудувала своє економічне та політичне життя і, перейнявши європейський досвід, швидко перетворилася на сильну індустріальну державу.

Латиноамериканські країни, попри культурну близькість до Заходу, не спромоглися створити у себе таку ж ефективну промисловість. Їхня економіка стала аграрним і сировинним придатком економіки США та західноєвропейських країн.

6. Захід і Росія

Царська Росія з великими труднощами пристосовувалася до виклику, який кинув індустріальний Захід. З одного боку, вона мала по суті риси Сходу: могутню державу і селянську общину, скріплені до того ж релігією – православ'ям. А з іншого боку, культура вищих прошарків суспільства була західною за походженням. Росія могла легко переймати будь-які західні досягнення в галузі науки, техніки, освіти, мистецтва і самостійно розвивати їх. Але їй надто важко було перебудувати свою економіку на ринкових засадах, оскільки необхідні для цього індивідуалізм, приватна власність, верховенство закону не були цінностями в російському суспільстві. Тим часом прискорений промисловий і військово-промисловий розвиток Заходу створив велику загрозу для Росії. Якщо в 1812 р. вона змогла перемогти величезну наполеонівську армію завдяки високому духу патріотизму, то в Кримській війні 1853–1856 рр. зазнала поразки. Потрібно було оновити економіку і все суспільство. Ініціативу взяла на себе держава. Вона у 60–70-ті рр. XIX ст. здійснила реформування суспільства. Промисловість і капіталізм у Росії швидко зростали. До кінця XIX ст. в країні завершився промисловий переворот.

Але в міру проникнення капіталістичних ринкових відносин у всі сфери життя суспільства зростав їм опір – особливо з боку общинного селянства, робітників і частини інтелігенції. В Росії почали виникати нелегальні радикальні партії, які ставили за мету повалення існуючого ладу.

7. Нові явища в економіці та політиці індустріальних країн на початку XX ст.

В останні десятиліття XIX ст. індустріальне суспільство стояло на порозі нового технічного перевороту. Створення двигуна внутрішнього згоряння і відкриття електрики означали, що на зміну «добі пари» йде «доба автомобіля» та «електротехнічна доба». Якщо раніше основними галузями промисловості були текстильна і легка, а другорядними – будівництво паровозів, пароплавів, виробництво зброї, то відтепер провідного значення набували будівництво автомобілів, тракторів, літаків, інших видів транспорту, переробка нафти, електроенергетика, металургія, видобувна промисловість і т.ін., тобто важка промисловість.

Технічний переворот кінця ХІХ – початку ХХ ст. супроводжувався будівництвом величезних підприємств і створенням особливих капіталістичних об'єднань – монополій (від грецького «монос» – один і «полео» – продаю).

Існували монополії 4-х типів: картелі – об'єднання підприємств для встановлення одних цін на ринку певного товару; синдикати – об'єднання для реалізації продукції та закупівлі сировини через одну контору; трести – об'єднання суміжних підприємств для виробництва і реалізації продукції під одним керівництвом; концерни – об'єднання підприємств різних галузей економіки під спільним фінансовим контролем. З одного боку, монополії сприяли підвищенню організованості та впорядкованості промислового виробництва, з іншого – знищення вільної конкуренції призводило до значного підвищення монопольних цін, негативно впливало на якість товарів, давало можливість капіталістам скорочувати заробітну платню та соціальні гарантії робітникам.

Технічний переворот потребував зростання кількості кваліфікованих робітників. Це зумовлювало збільшення їхньої заробітної платні, а значить, і підвищення життєвого рівня. Робітники в західних країнах все рідше висували революційні гасла й активніше підтримували ті профспілки і партії, котрі виступали за мирне реформування суспільства в бік його демократизації, за поліпшення добробуту робітників. Індустріальне суспільство набувало соціальної й політичної стабільності.

Політичне життя індустріальних суспільств характеризувало зростання ролі держави. Вона тепер рішучіше втручалася в економічну і соціальну сфери. Уряди намагались сприяти економічній діяльності за допомогою податкової політики й антимонопольного законодавства, які обмежували діяльність трестів (антитрестівське законодавство у США). Політичні режими обмежували активність робітничих партій та профспілок, але водночас запроваджували соціальне страхування робітників, законодавчо зменшували тривалість робочого дня. Із введенням загального виборчого права робітничі партії отримали вагоме представництво в парламентах.

Остаточне утвердження індустріального суспільства в розвинутих країнах Заходу спричинило посилення його впливу на решту світу. За умов масового промислового виробництва і панування монополій стало вигідніше вивозити в інші країни не товари, а сам капітал, вкладаючи кошти в розвиток там промисловості, сільського господарства, транспорту тощо.

Однак, на початку XX ст. це по суті означало закріплення політичного розподілу світу економічним. А країни, які до нього «запізнилися», але розвивалися прискорено, як, скажімо, Німеччина, почувалися обійденими. Насувалася світова війна за перерозподіл світу.

Записання і завдання

---

1. З якими історичними подіями і явищами пов'язаний початок другого періоду нової історії?
2. Назвіть особливості процесу монополізації економіки наприкінці XIX – на початку XX ст.
3. Чому кінець XIX – початок XX ст. вважається часом остаточного утвердження індустріального суспільства?
4. Розкажіть про різновиди політичних ідеологій у XIX ст.
5. Назви труднощі розвитку капіталізму в Росії та інших незахідних країнах. Відповідь обґрунтуйте.
6. Визначте поняття: індустріальне суспільство, монополія, картель, синдикат, трест, концерн, лібералізм, консерватизм.

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ

1. ПРИЧИНИ РЕВОЛЮЦІЇ У ФРАНЦІЇ

1. Соціально-економічне та політичне становище Франції

У XVIII ст. французькі королі мали абсолютну (необмежену) владу. Король міг запроваджувати і збирати будь-які податки, видавати і скасовувати закони, оголошувати війну та укладати мир, вирішувати всі адміністративні й судові справи. Вважалося, що влада короля – від Бога, відтак воля його – закон, а вищий обов'язок будь-кого з підданих – виконувати монаршу волю.

«Держава – це я», – сказав Людовік XIV (1638–1715). В такому самому дусі висловився Людовік XV (1710–1774): «Тільки в одній моїй особі перебуває королівська влада». Людовік XVI (1754–1793) був небагатослівним: «Це законно, бо я хочу цього».

Устрій абсолютної монархії заважав капіталістичному розвитку країни. Свавілья королівської влади, привілеї дворянства, феодалні побори і надмірні податки, політична безправність більшості населення, обмеження на купівлю-продаж землі, внутрішні митниці, цехи, різноманіття одиниць мір і ваги викликали глибоке невдоволення серед більшості населення.

Абсолютистська державна система і поділ французького суспільства на стани сприяли поглибленню кризи. Для того щоб втілювати волю короля в життя, було створено величезний урядовий апарат, головним завданням якого було збереження існуючого «старого порядку». Численне чиновництво старанно дбало про непорушність існуючого ладу і запроваджувало дріб'язкову опіку та контроль над виробництвом, торгівлею, будівництвом, освітою тощо. Особливо ревно стежили королівські чиновники за непорушністю давнього феодалного поділу суспільства на стани: перший – духівництво, другий – дворянство, третій – все інше населення.

Перший стан – духівництво – створював моральну підпору абсолютизму і налічував близько 130 тис. осіб. Вищий прошарок духівництва (архієпископи, єпископи) зазвичай формувався з родовитих дворян.

Другий стан – дворянство, – чисельність якого, за сучасними оцінками, складала 300–400 тис. чоловік (1–1,5% всього населення країни – 26 млн чол.). Верхівка державного апарату, всі органи державного управління, армія і церква перебували в руках дворянства. Французький абсолютизм спирався на панування дворян, захищав насамперед їхні інтереси, права і привілеї. Податки дворяни майже не платили.

Третій стан – все інше населення Франції – селяни, підприємці, ремісники, дрібні торговці, робітники та ін. були однаково політично безправні, залежали від перших двох станів і підпорядковувались їм. Селяни складали переважну більшість населення Франції (близько 22 млн чол.). За документами селяни вважалися «власниками» землі, але фактично, вже особисто вільні, вони лише держали землю сеньйорів (дворян – власників землі) і зобов'язані були платити їм оброк грошима або частиною врожаю. На плечі селян лягала й основна частина витрат на утримання церкви.

До кінця XVIII ст. буржуазія (підприємці, торговці, банкіри) стала економічно могутнім класом. Вона усвідомлювала свою силу і в боротьбі за політичні права (участь в управлінні державою тощо) розраховувала на підтримку селянства, яке виступало за передачу землі у приватну (особисту) власність і за скасування дворянських привілеїв. Буржуазія і селяни все більше визначалися як союзники. Головну частину податків платили саме селяни і буржуазія. Абсолютизм існував за їхній рахунок, привласнюючи собі значну частину результатів праці третього стану. Однак участі в управлінні державою третій стан не брав.

Переважна більшість населення Парижа, інших тогочасних французьких міст складалася з ремісників, крамарів, кустарів, дрібних службовців, прислуги, різного роду поденників, робітників мануфактур, підмайстрів, прикажчиків,

Людівік XV

злидарів, тобто того прошарку населення, який тоді у Франції іменували санкюлотами. Так називали тих, хто носив довгі штани, а не кюлоти (короткі штани до колін із панчохами, як це було прийнято серед дворян). Економічне становище цієї частини третього стану також протиставляло його абсолютизму.

Економічний розвиток країни гальмували пережитки цехового устрою з його середньовічними традиціями, відстаюю технікою і ще більш відстаюю організацією праці. Зростання промисловості стримував також вузький внутрішній ринок, оскільки головна частина населення – селяни і міська біднота – через своє скрутне становище не могли бути активними покупцями. Внутрішній і зовнішній торгівлі заважали різноманітні обмеження на підприємницьку і комерційну ініціативу. На внутрішній торгівлі згубно позначалися митні кордони між провінціями. Найбільшим тягарем для розвитку економіки були великі податки, які сплачували у Франції виключно представники третього стану. Економічна політика абсолютистської держави все більше заганялася в глухий кут.

Найдалекоглядніші державні діячі Франції намагалися шляхом економічних реформ виправити скрутне становище. Ставши королем 1774 р., Людовік XVI призначив генеральним контролером фінансів Ж. Тюрго, який планував ліквідувати привілеї першого і другого станів. Зрозуміло, що Тюрго не прийшовся до двору з його небезпечними для дворян реформами. Король відправив його у відставку, незадовго до якої Тюрго написав йому: «Ніколи не забувайте, государю, що тільки слабкість привела Карла I на плаху».

Не досяг нічого і наступний генеральний контролер фінансів Ж. Неккер, який намагався обмежити величезні витрати двору, провести деякі економічні реформи й опублікував державний бюджет, який до того часу був державною таємницею. Такі пропозиції розгнівали придворних, і Неккер пішов у відставку. А нові слухняні контролери швидко довели країну до найгострішої кризи.

Все непосильнішими ставали витрати королівської родини. У Версалі за одну ніч у карти програвали цілі маєтки. Брат короля граф д'Артуа наробив боргів на 23 млн ліврів, і всі вони були сплачені з державного бюджету. Дружину короля Марію-Антуанетту в народі не випадково називали «мадам Дефіцит»: вона витрачала гроші коли хотіла і на що хотіла.

2. Пошуки кращої організації суспільства і утвердження принципів гуманізму французькими просвітителями

Із початком розвитку нових суспільних відносин формувалася і нова ідеологія, тобто система ідей, уявлень, понять, виявлених у різних галузях знань (філософії, етиці, літературі, мистецтві і т.д.), яка повинна була пояснити людям існуючий стан речей в суспільстві з усіма його недоліками, показати перспективи розвитку суспільства і можливі методи досягнення політичних ідеалів.

Ідеологічний наступ на «старий порядок» дістав назву Просвітительство. Філософи, економісти, письменники виступали з передовими поглядами, відтак несли освіту в народ, готували його до боротьби з феодально-абсолютистським ладом.

Основоположником Просвітництва вважають Шарля-Луї Монтеск'є (1689–1755), вихідця із багатой дворянської родини. У головній своїй праці «Про дух законів» Монтеск'є розробив теорію конституційної монархії та розподілу гілок влади. Ідеальною формою правління для такої країни, як Франція, він вважав монархію, обмежену конституцією, яка повинна була відбити розподіл влади на три гілки, які врівноважують одна одну: законодавчу (двопалатний парламент), виконавчу (король і призначувані ним міністри) і судову (незалежну від парламенту і короля). Виступаючи проти абсолютизму, Монтеск'є проголосив основні принципи демократії: свобода слова, преси, зборів, віротерпимість, рівність усіх перед законом. Критикуючи феодальні порядки, Монтеск'є відкидав

Шарль-Луї Монтеск'є

Вольтер

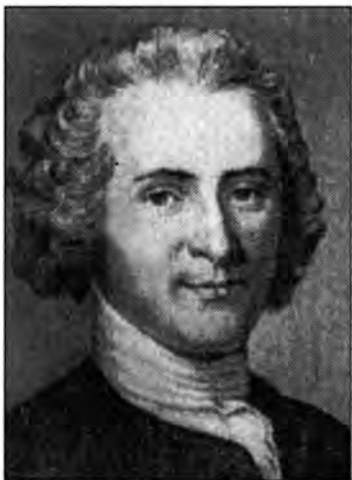

Дені Дідро

турних творів, які мали величезний успіх – так почалася його літературна слава. Він писав поеми, трагедії, вірші, які читачі приймали із захопленням. Проживши три роки в Англії, він постав не тільки як літератор, а й уславився як історик, філософ, публіцист. Великим просвітителем він став тому, що всі свої твори спрямував проти деспотизму, абсолютистської сваволі, проти феодальних порядків.

Політичні погляди Вольтера відзначалися поміркованістю – він проповідував реформу влади «згори» і тривалий час вірив в ідею «освіченого абсолютизму». Не чужими були для нього і республіканські думки. Наприкінці життя він дійшов висновку, що Францію не омине революція.

Жан-Жак Руссо

революцію і був прибічником компромісу (згоди) між підприємництвом і дворянством.

Справжнім «батьком» і головним представником Просвітництва був Франсуа Аруе (1694–1778), який писав під псевдонімом Вольтер. Син паризького юриста, юний Вольтер відзначався вільнодумством і почуттям власної гідності, відтак зазнав чимало прикрощів у житті, зокрема, був ув'язненим у Бастилії (фортеця, потім – в'язниця в Парижі). Вийшовши на волю, Вольтер написав декілька літера-

Важливою подією розвитку Просвітництва став вихід у світ «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел». У 1751–1780 рр. було видано 35 томів. У цьому виданні, яке поширювало антифеодальну критику на всі галузі знань, брали участь Вольтер, Монтеск'є та багато інших учених. Душею і головним організатором цього видання був Дені Дідро (1713–1784), який дотримувався думки, що добрі закони і розумне правління мають створити справедливий суспільний лад.

Вважається, що жоден із французьких просвітників не справив такого великого впливу на сучасників та на наступні покоління, як Жан-Жак Руссо (1712–1778). Секрет надзвичайної популярності Руссо полягав у тому, що, на відміну від тих ідеологів, які вважали власність споконвічним, «природним правом» людини, він вбачав у ній найперше порушення цих прав. Однак твердячи, що приватна власність (зокрема, на землю) і породжена нею нерівність є головною причиною усіх суспільних негараздів, Руссо не пропонував знищити приватну власність, а пропонував досягти рівності у володінні нею.

Вже на початковому етапі розвитку особливу увагу французького Просвітництва привертає проблема нової організації суспільства, заснованого на принципах гуманізму. Це суспільство мало замінити старий порядок. Монтеск'є і Вольтер вірили в історичний прогрес.

XVIII ст. у Франції стало часом появи творів комуністів-утопістів, які пропонували свій варіант побудови нового суспільства. Так, бідний парафіяльний священник Мельє (1664–1729) в єдиному своєму творі «Заповіті» писав про рішуче знищення абсолютистського порядку і будівництво на його уламках ідеального суспільства, яке засновуватиметься на суспільній власності та обов'язковій праці для всіх. Для цього, гадав Мельє, досить просвітити народ.

ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ ФРАНЦІЇ У XVIII СТ.

Г. Маблі (1709–1785) причиною всіх нещасть вважав приватну власність і мріяв про лад, заснований на суспільній власності і плановому розподілі продуктів праці. Пропонуючи нові принципи, він різко критикував феодально-абсолютистські порядки.

Пошуки просвітниками та іншими мислителями способів кращої організації суспільства, їхні погляди на соціальні проблеми мали, безумовно, прогресивне значення, оскільки ці погляди утверджували принципи гуманізму.

Висновки

Кризу абсолютизму у Франції спричинила відстала система державного управління і розподіл суспільства на стани. Меншість французів (дворянство і духовництво) перебувала у панівному становищі щодо переважної їх більшості (третього стану). Неповоротка і корумпована адміністративна система, відсутність системи народного представництва, різноманітні обмеження та регламентація виробництва і торгівлі упродовж XVIII століття призвели абсолютизм до глибокого занепаду. Паразитичне існування привілейованих станів, які майже не платили податків, забезпечували своєю працею політично безправні представники третього стану – підприємці, селяни, санкюлоти, що не могло не викликати їхнього протесту.

Наступ на абсолютизм почався зі спроби зруйнувати його ідеологію. Просвітителі нещадно критикували відсталі порядки і закликали народ до боротьби з ними. Водночас вони шукали модель влаштування майбутнього суспільства. На перший план висувається ідея конституційної монархії за образом і подобою тієї, яку дала Англійська буржуазна революція XVII ст.

Запитання і завдання

---

1. На які стани поділялося французьке суспільство.
2. Яку роль відігравав третій стан у житті французького суспільства? Який соціальний прошарок складав основну масу третього стану і якою була його роль в економіці Франції?
3. Розкажіть про теорію розподілу гілок влади.
4. Розкажіть про філософські погляди Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Вольтера.
5. Визначте терміни: абсолютизм, Просвітительство, енциклопедисти, гуманізм, ідеологія.

Документи та матеріали

Шарль Монтеск'є про принцип розподілу влади

«Якщо влада законодавча і виконавча поєднуються в одній особі або в одному закладі, то свободи не буде, оскільки можна

остерігатися, що цей монарх або сенат створюватимуть тиранічні закони для того, щоб так само тиранічно застосовувати їх.

Не буде свободи і в тому разі, якщо судова влада не відокремлена від влади законодавчої і виконавчої. Якщо вона поєднана з законодавчою владою, то життя і свобода громадян опиняться під владою сваволі, бо суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя дістає можливість стати гнобителем».

Монтеск'є Ш. Избранные произведения. – М., 1955. – С. 290–291.

1. У чому полягає сутність ідеї Ш. Монтеск'є про розподіл гілок влади?
2. Чому в умовах абсолютної монархії неможливо застосувати принципи розподілу влади?
3. Розкажіть про систему розподілу влади за сучасних умов в Україні.

Запам'ятайте дати

1689–1755 – роки життя Шарля-Луї Монтеск'є

1694–1778 – роки життя Вольтера

1712–1778 – роки життя Жан-Жака Руссо

2. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ

1. Установчі збори

У другій половині 80-х рр. XVIII ст. Франція потерпала від стихійних лих: посухи (1785), сильного граду (липень 1788 р.), холодних зим (з 1788 по 1789 р.). Різко зросли ціни на продовольство. Англо-французька торговельна угода 1786 р. про зниження ввізного мита виявилася вбивчою для французького бавовняного і вовняного виробництва, яке не змогло конкурувати з дешевими англійськими товарами. Почало зростати безробіття. Уряд, що опинився на межі банкрутства, зважився провести реформи і спробував накласти податки на духовництво та дворянство. Щоб розв'язати це питання, було вирішено скликати на початку 1787 р. збори нотаблів – найзнатніших представників французького дворянства.

Нотаблі – принци, герцоги, маршали, єпископи, архієпископи та інші – були обурені спробою зазіхнути на їхні прибутки. Опора монархії – дворянство найперше виявило непокору королю, який змушений був скликати Генеральні штати (вищий орган станового представництва, який не скликався

Мірабо

від 1614 р.). Засідання Генеральних штатів проходили за традицією постановою. Це означало, що представники кожного із трьох станів голосували окремо, прийняття подальшого загального рішення відбувалося за принципом: один стан – один голос.

5 травня 1789 р. король відкрив засідання Генеральних штатів. Депутати третього стану відмовились голосувати за станами, вважаючи це несправедливим, і 17 червня 1789 р. проголосили себе і ту частину дворян та духовенства, які приєдналися до них, Національними зборами. Це означало, що

вони створювали однопалатний представницький орган і перебирали на себе право говорити і діяти від імені всього французького народу.

Засідання Генеральних штатів відбувалися у Версалі – так було зручно королю, та й від паризьких санкюлотів далеко. Депутати Національних зборів вирішили збиратись у залі для гри в м'яч, щоб не залежати від свавілля короля. Спроба Людовіка змусити депутатів розійтися і засідати постановою закінчилася дуже характерно. Один з депутатів заявив: «Ми тут перебуваємо з волі народу і залишимо наші місця, тільки

Клятва в залі для гри в м'яч. З картини Ж.Л. Давида

поступаючись силі багнетів!» Виголосив цю історичну фразу блискучий оратор граф Мірабо, депутат від третього стану.

Мірабо Оноре-Габріель Рікеті (1749–1791), граф, походив із багатой аристократичної родини. В 1789 р. був обраний від третього стану до Генеральних штатів.

За наказом короля гвардійці спробували розігнати депутатів Національних зборів силою. Однак, вийнявши шпаги, шлях їм перепинили офіцери, дворяни-аристократи, які приєдналися до депутатів третього стану. Серед них був і маркіз Лафайєт, учасник війни за незалежність США, друг Д. Вашингтона. Депутати поклялися не розходитися, доки король не погодиться з їхніми вимогами. Коли королю доповіли про непокору депутатів, він махнув рукою. «Ну, якщо вони не бажають іти, біс із ними, нехай залишаються!» – заявив король, втім через кілька днів наказав увести війська в Париж. Це одразу ж загостило становище в столиці. Почалися зіткнення санкюлотів із військами.

9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе Установчими зборами на знак того, що вважають за головне своє завдання встановлення нового політичного ладу на основі конституції. Через три дні неспокій в Парижі переріс у збройне повстання.

2. Взяття Бастилії

Споруджена в 1382 р. фортеця Бастилія давно втратила своє військове значення. Вона правила за склад боєприпасів і була в'язницею. Її 30-метрові вежі здіймалися над паризьким передмістям. У ній побувало чимало в'язнів. Початок повстання супроводжувало захоплення санкюлотами складів зі зброєю. Комендантові Бастилії запропонували віддати повсталим зброю. Почалися переговори. Одну з депутацій обстріляли. Відтак почався штурм і фортецю було взято. Це сталося 14 липня 1789 р. Цей день вважається початком Великої французької революції.

Паризькі події стали за приклад для всіх міст країни. Скрізь революціонери брали владу в свої руки і створювали органи місцевого самоврядування – муніципалітети. Мером (міським головою) столиці став астроном Ж. Байї, дуже популярний серед парижан. Одночасно формувалася збройна сила нової влади – Національна гвардія. Вступити до її лав могли тільки заможні громадяни, оскільки гвардієць мусив придбати дорогий синій мундир і все спорядження власним коштом. Командувачем цієї гвардії став Лафайєт.

Лафайєт

Лафайєт (1757–1834) походив з багатой аристократичной родини, активний учасник боротьби американських колоній за незалежність, генерал американської армії. Депутат від дворянства в Генеральних штатах, після взяття Бастилії – командувач Національною гвардією. Під час революції захищав конституційну монархію.

Піднялися на боротьбу і селяни. Вони почали захоплювати дворянські замки, щоб знищити документи, в яких були зафіксовані їхні феодальні повинності. При цьому часто діставалося і сеньйору, а замки нерідко спалювали.

Це породжувало, як тоді говорили, «великий страх». Чимало дворян втекло з країни. На всі питання, поставлені революцією, повинна була дати відповідь нова влада, яку тепер уособлювали Установчі збори. Упродовж 4–11 серпня 1789 р. Установчі збори ухвалили низку декретів, які скасовували деякі привілеї дворянства і церкви, але основні повинності

Штурм Бастилії

селян підлягали викупу. Однак більшість зрозуміла ухвалу дослівно: «Національні збори повністю знищують феодальний лад». Селяни припинили вносити платежі й на спроби примусити їх відповідали повстаннями. Відтак були зроблені перші, хоч і половинчасті, поступки селянству. Декрети започаткували ліквідацію як феодальних відносин на селі, так і всієї соціальної та юридичної структури старого порядку в цілому.

За складом Установчі збори являли собою картину вельми строкату, але головною політичною партією в них були прибічники конституційної монархії на чолі з Мірабо. Промовляючи на Зборах, він усіх здивував своїм ораторським талантом, сміливим розвінчанням абсолютизму.

Особливу позицію посідала група молодих депутатів, які критикували всі реформи і постійно вели мову про «права народу». Спершу нікому не відомі, ці депутати швидко набули популярності в Парижі. Вони поклали початок партії монтаньярів – Гори, бо сиділи на горішніх лавах зборів. Серед них був і адвокат М. Робесп'єр.

Максиміліан Робесп'єр (1758–1794) народився в м. Аррасі, в родині адвоката. Навчався в коледжі Людовіка Великого в Парижі та на юридичному факультеті Паризького університету. 1781 року повернувся в Аррас і став адвокатом. У студентські роки на нього справили велике враження ідеї просвітителів, особливо Руссо, якого він мав за свого вчителя. 1789 р. Робесп'єра обрали депутатом Генеральних штатів від третього стану.

3. «Декларація прав людини і громадянина»

26 серпня 1789 р. Установчі збори прийняли «Декларацію прав людини і громадянина». Як вступ до майбутньої конституції, вона стала документом великого революційного значення. 17 статей декларації проголосили головними принципами революції ідеї Просвітництва.

«Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах», – зазначалося в першій статті декларації.

Слідом за декларацією збори прийняли Закон про виборчу систему, відповідно до якого громадяни поділялися на «активних» і «пасивних». «Активні» – ті, хто мав певний рівень прибутків, – діставали право обирати й бути обраними. «Пасивні» – ті, хто не мав мінімуму прибутків, – позбавлялися права бути обраними.

Максиміліан Робесп'єр

Ухвалення аграрних декретів, декларації та виборчого закону засвідчувало остаточне утвердження влади партії конституціоналістів-монархістів, які були впевнені, що зможуть зберегти конституційну монархію. Конституціоналісти-монархісти намагалися переконати короля підписати документи про встановлення нового державного устрою Франції.

Однак король не лише відмовлявся підписати ухвалені зборами документи, але й під впливом найближчого оточення, особливо ко-

ролеви Марії-Антуанетти, почав думати, як розігнати Установчі збори. Він наказав перекинути у Версаль два полки регулярної армії. Про це стало відомо в Парижі. Радикальний публіцист Жан-Поль Марат, який незадовго до цього почав видавати газету «Друг народу», закликав парижан до походу на Версаль.

Марат (1743–1793) народився в м. Будрі (Швейцарія) в небагатій вчительській сім'ї. У 16-річному віці виїхав до Франції; в 1762–1765 рр. опановував природничі науки та філософію; ідейно вплинули на нього просвітителі, особливо Руссо та Монтеск'є. 1766 р. Марат відбув до Англії, вивчав там медицину та фізику, одночасно займався політикою. 1774 р. в Лондоні було надруковано твір Марата «Ланцюги рабства», в якому порушувалися питання боротьби з абсолютизмом

і розглядалися можливості застосування в цій боротьбі терористичних методів. 1776 р. Марат повернувся до Парижа. Коли почалася революція, він повністю присвятив себе політиці. Почав власним коштом видавати газету «Друг народу» і на її шпальтах повів боротьбу проти конституціоналістів-монархістів (Мірабо, Сійєс, Лафайєт та ін.).

У ці ж дні виступав і адвокат Ж. Дантон, який закликав поставити перед королем вимогу вивести війська з Версалю.

Жан-Поль Марат

Жорж-Жак Дантон (1759–1794) народився в м. Арсі-сюр-Об у родині прокурора; одержав юридичну освіту; від 1780 р. мав адвокатську практику в Парижі. З перших днів революції погляди Дантона, його ораторський талант стали широковідомі. Дантон також перейняв ідеї просвітників, але віддавав перевагу Дідро з його вдумливим і практичним підходом до різноманітних проблем суспільного розвитку.

Жорж-Жак Дантон

5 жовтня 1789 р. величезний людський потік (головним чином – жінки) рушив із Парижа до Версалю. Королівський палац був оточений, до нього увірвалися маніфестанти-санкюлоти. Король був вимушений не тільки затвердити всі ухвали Установчих зборів, але й переїхати з родиною до Парижа. До столиці відбули й Установчі збори. Новий (після взяття Бастилії) виступ санкюлотів зірвав наміри двору і не дав розігнати Установчі збори. Абсолютизму було завдано ще одного удару. Збори дістали змогу працювати безперешкодно.

4. Економічні, соціальні та адміністративні зміни у державі і суспільстві

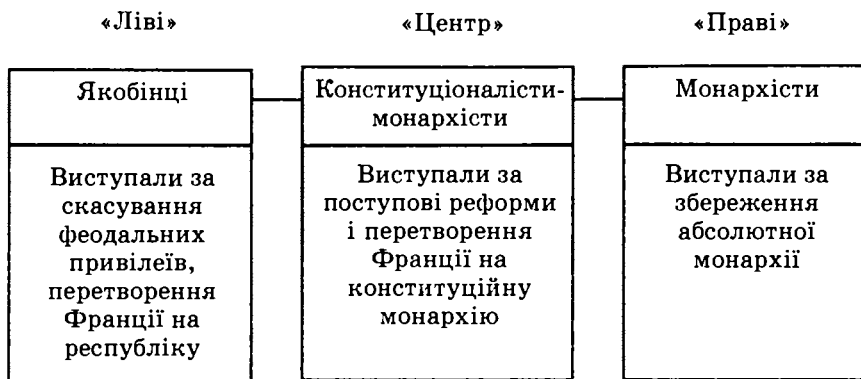
Щоб перебороти фінансову кризу і зламати владу церкви, яка була могутньою опорою абсолютизму, Установчі збори постановили конфіскувати церковні землі, оголосивши їх «національним майном», і почали продаж цього майна. Одновременно випускалися асигнати – державні грошові зобов'язання, чия вартість забезпечували прибутки від продажу церковної землі. Дуже швидко асигнати перетворилися на звичайні паперові гроші. У травні 1790 р. був запроваджений порядок продажу «національного майна», але його умови влаштовували тільки заможних селян. Не задовольняли багатьох селян і умови викупу феодальних повинностей. Почалися заворушення.

У 1789–1791 рр. Установчі збори провели деякі інші реформи, які утверджували у Франції основи нового, демократичного суспільного ладу:

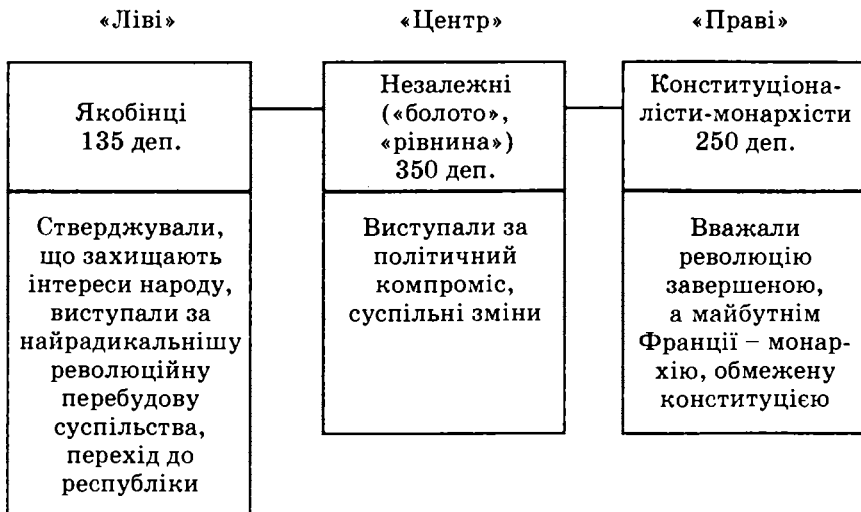
– скасовано поділ на стани та успадковування дворянських титулів;

- церкву та її служителів поставили під контроль держави;
- замість колишнього, украй складного, адміністративного устрою запроваджувався поділ Франції на 83 департаменти;
- ліквідовувалися цехи, скасовувалася урядова регламентація виробництва;
- знищувалися внутрішні мита, інші обмеження, які гальмували розвиток промисловості та торгівлі.

СКЛАД УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ (9.VII.1789 – 1.X.1791)

СКЛАД ЗАКОНОДАВЧИХ ЗБОРІВ (1.X.1791 – 20.XI.1792)

Скликання Генеральних штатів свідчило про те, що абсолютизм вичерпав свої можливості й подальше існування його залежало від підтримки різних станів, насамперед третього. Це дало можливість Генеральним штатам проголосити себе Національними, а потім – Установчими зборами. Однак мирні методи роботи зборів супроводжувались активними насильницькими методами боротьби санкюлотів. Ухвалення «Декларації прав людини і громадянина», аграрних декретів поклало початок розробці конституції і зруйнуванню старої суспільно-політичної системи. Діставши у жовтні 1789 р. підтримку народу, Установчі збори почали проводити реформи, які створювали умови для прискорення демократичного розвитку суспільства і нових ринкових, капіталістичних економічних відносин. Діяльність Установчих зборів рішуче підтримали селяни, які боролися за перетворення своїх «держайнь» на особисту, приватну земельну власність.

Запитання і завдання

---

1. Які події зумовили початок революції у Франції?
2. Чому Людовік XVI був змушений скликати Генеральні штати?
3. Яке значення для розвитку революції мав штурм Бастилії?
4. Яка партія зайняла панівне становище в Установчих зборах?
5. У чому полягало історичне значення «Декларації прав людини і громадянина»?
6. Розкажіть про законодавство Установчих зборів.
7. Визначте поняття: Генеральні штати, Національні збори, Установчі збори, монтаньяри, Національна гвардія, муніципалітет.

Документи та матеріали

---

3 «Декларації прав людини і громадянина»

«...Національні збори визнають і оголошують перед лицем і заступництвом Верховної істоти такі права людини і громадянина.

1. Люди народжуються вільними і рівними в правах...
2. Метою будь-якого політичного союзу є збереження природних і невід'ємних прав людини...
3. Джерело всієї верховної влади завжди знаходиться в нації...
4. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому...
5. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства...
7. Ніхто не може бути звинувачений, затриманий або заарештований інакше, ніж у випадках, визначених законом...
8. Закон повинен установлювати тільки вочевидь необхідні покарання...
9. ...Людина вважається невинною до того часу, доки її не оголосять винною...
10. Ніхто не повинен бути скривдженим за свої переконання...

11. Вільний обмін думками і переконаннями є одним із найдорогоцінніших прав людини...

13. ...Податки мають бути розподілені рівномірно між громадянами відповідно до їхніх коштів.

17. Оскільки власність є непорушним і священним правом, то ніхто не може бути позбавленим її, окрім тих випадків, коли того явно потребує суспільна необхідність...»

Новая история в документах и материалах. – М., 1934. – Вып. I. – С. 119–121.

1. Проти яких порядків спрямована «Декларація»?

2. Які положення «Декларації» скасовували станові привілеї у Франції?

3. Хто, за «Декларацією», є джерелом верховної влади?

4. Які положення «Декларації» захищають недоторканність особи?

5. Які положення «Декларації» захищають принцип свободи слова і переконань?

Запам'ятайте дати

1789 р., 5 травня – скликання Генеральних штатів

1789 р., 17 квітня – депутати третього стану проголошують себе Національними зборами

1789 р., 14 липня – штурм Бастилії, початок Великої французької революції

1789 р., серпень – ухвалення Установчими зборами «Декларації прав людини і громадянина»

3. ПОВАЛЕННЯ МОНАРХІЇ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ РЕСПУБЛІКИ У ФРАНЦІЇ

1. Конституція 1791 р.

З розвитком революційних подій у Парижі виникали і відігравали дедалі більшу роль політичні клуби. Якобінський клуб (члени його збиралися в бібліотеці монастиря Св. Якова) об'єднував різні угруповання Установчих зборів. Високі членські внески надійно охороняли клуби від незаможних. Впливи різних груп на якобінців зростали: одна з них сформувалася довкола Робесп'єра, інша – довкола Бріссо – літератора і також шанувальника Руссо. Офіційно Якобінський клуб називався «Товариством друзів конституції». 1790 р. було засновано «Товариство друзів прав людини і громадянина». Члени його засідали в монастирі кордельєрів, відтак воно дістало назву Клубу кордельєрів. До нього приймали всіх громадян. Найпопулярнішими ораторами тут були Дантон

і Марат. Великий вплив на кордельєрів справляли журналіст Ебер і колишній вчитель Шометт. На другому році революції активізувалися також роялісти. Вони намагалися домовитися з монархами Європи про інтервенцію. Роялісти намагалися врятувати життя королівської родини і відновити законний, на їхню думку, лад. Почалася підготовка до втечі короля з родиною за кордон. 21 червня 1791 р. король і королева під виглядом лакея і покоївки залишили свій палац у Парижі і зникли в невідомому напрямку. Але неподалік від бельгійського кордону, у містечку Варенн утікачів виявили й затримали. У супроводі кількох тисяч громадян вони повернулися до Парижа.

Втеча короля спричинила зростання республіканських настроїв. Послідовні прибічники конституційної монархії (Лафайєт, Байї та ін.) вийшли з Якобінського клубу й утворили Клуб фельянів (його засідання відбувалися в монастирі фельянів). Клуб кордельєрів поставив вимогу ліквідувати монархію і встановити республіку.

Людовік XVI заявив, що його викрали. Установчі збори цю версію прийняли, і це ще більше загострило ситуацію.

17 липня 1791 р. на заклик кордельєрів у Парижі на Марсовому полі зібрався величезний натовп людей. Національна гвардія, якою командував Лафайєт, відкрила вогонь. Під час зіткнення загинуло 50 чол. Ці події спричинили розкол серед третього стану, що дістало вияв у першій Конституції Франції, яку король підписав 3 вересня 1791 р.

Вступом до Конституції 1791 р. стала «Декларація прав людини і громадянина», згідно з якою поділу на «активних» і «пасивних» не передбачалося, а всі французи повинні були мати рівні права.

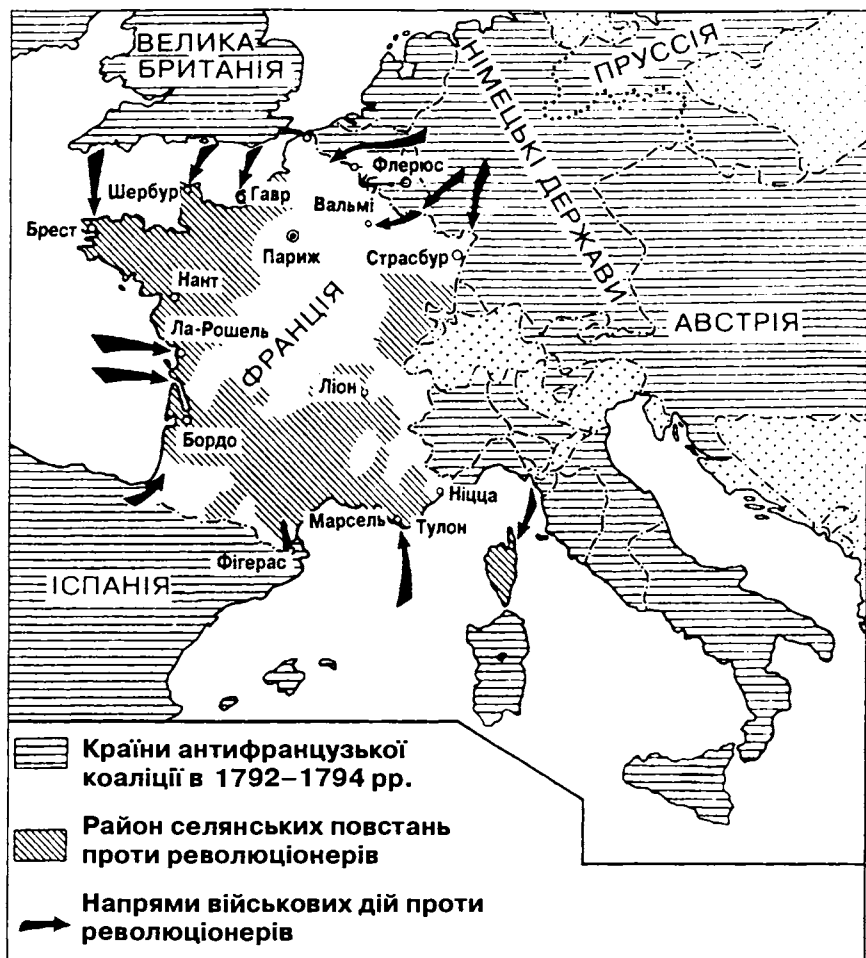
Із прийняттям Конституції роль Установчих зборів була вичерпаною і вони були розпущені.

2. Законодавчі збори

1 жовтня 1791 р. розпочали свою роботу Законодавчі збори, які були обрані у відповідності з новою Конституцією «активними» громадянами. Законодавчі збори повинні були розробити нове законодавство держави. Переважна більшість депутатів була з числа підприємців та інтелігенції. Особливо багато було юристів (400 чол.). Інший характер мали також політичні угруповання. Тепер серед них не було захисників абсолютистського ладу. Понад третину зборів становили

Боротьба французьких революціонерів проти інтервенції та повстань

Наприкінці XVIII ст. у Франції повсталі революціонери захопили владу і встановили республіку. Почалися демократичні перетворення суспільства, які супроводжувалися кривавим терором проти всіх тих, хто бачив інші шляхи розвитку держави. Центрами опору революціонерам стали південні і західні аграрні райони: Бретань, Вандея, Прованс. Після страти короля Людовіка XVI проти революціонерів піднялися не лише практично всі сусідні держави, а й значна частина громадян Франції. Навіть найжорстокіший терор не зміг допомогти революціонерам утриматися при владі і вони її втратили. Через деякий час влада у Франції перейшла до імператора Наполеона.

прихильники конституційної монархії. Вони вважали, що революція скінчилась із прийняттям Конституції 1791 р. і перетворенням Франції на конституційну монархію. На їхню думку, необхідно було законодавчо закріпити компроміс із династією Бурбонів. Тільки це могло заспокоїти монархістів за межами Франції і монархістів у самій державі. При цьому основні завоювання революції залишилися би недоторканими. Група депутатів, в основному якобінці та кордельєри, не вважала, що революція завершилася і вимагала її продовження. Найвпливовішими з-поміж них були Бріссо і Кондорсе – філософ, математик, один із останніх просвітителів. До них примикав ряд депутатів від департаменту Жиронда, які представляли інтереси нових підприємців, зацікавлених в докорінному знищенні старого ладу. Вони увійшли в історію революції як жирондисти і вели до того, щоб ворожість Людовіка XVI справі революції стала очевидною, готуючи ґрунт для повалення монархії. Все більше відособлювалася група монтаньярів, яка критикувала жирондистів за те, що вони недостатньо рахувалися з «інтересами народу». Монтаньяри вимагали негайних змін в суспільстві. Найнепримиреннішим критиком Жиронди був Робесп'єр. Найчисленнішу групу Законодавчих зборів складали депутати, які називали себе незалежними. Вони були більш поміркованими, обережними, виступали за вирішення проблем Франції у відповідності із Конституцією. Незалежні намагалися примирити монархістів та революціонерів. І жирондисти, і монтаньяри їх називали «болотом». Від початку діяльності нових зборів Людовік XVI взяв курс на те, щоб повернути собі владу.

Французька революція дала поштовх зростанню антифеодальних, антиабсолютистських настроїв у європейських країнах, і чим більше симпатій вона викликала в середовищі радикальної європейської громадськості, тим ворожіше ставилися до неї правлячі кола феодально-абсолютистської Європи. Натхненником і організатором коаліції виступила Англія. На ґрунті ворожого ставлення до революції відійшли на другий план суперечності між сусідами Франції на сході – Австрією і Пруссією. Монархи цих країн заявили про готовність надати військову допомогу Людовіку XVI. 1792 р. вони уклали військовий союз, започаткувавши першу антифранцузьку коаліцію.

У самій Франції питання про війну стало найважливішим. Король і двір прагнули до війни і були впевнені, що

їхня країна зазнає поразки, тож з революцією буде покінчено і королівська влада відновлена. Більшість фельянів була проти війни, побоюючись, що вона знищить конституційну монархію. Жирондисти, не вірячи в сили коаліції, були за війну. Бріссо був упевнений, що король діятиме таким чином, що розвінчає себе. На противагу йому Робесп'єр проголошував, що спершу треба покінчити з «внутрішніми ворогами», а вже потім братися за «зовнішніх».

20 квітня 1792 р. Франція оголосила війну Австрії. Ще до початку війни воєнні плани Франції з допомогою королеви Марії-Антуанетти (до заміжжя – австрійська принцеса) потрапили до австрійців. Офіцери-роялісти відкривали шлях загонам противника, переходячи на його бік цілими полками.

Стурбовані Законодавчі збори ухвалили створити під Парижем військовий табір із 20 тис. волонтерів (добровольців). Отримавши повідомлення про вступ у війну Пруссії, вони звернулися до всього населення країни із закликом: «Вітчизна в небезпеці!» У відповідь на це до Парижа з усіх кінців Франції вирушили загони революціонерів. Саме тоді парижани уперше почули «Марсельєзу» – бойову пісню марсельського батальйону, яку написав військовий інженер Руже де Ліль (1760–1836). Мотив її можна почути і в наш час – це державний гімн Французької республіки.

3. Повалення монархії та встановлення республіки

Законодавчі збори не наважувалися на розрив із королівською владою. Боротьбу за продовження революції очолили 48 секцій Комуни Парижа, створені в червні 1790 р. Представники цих секцій проголосили себе революційною повстанською Комуною Парижа.

У ніч з 10 серпня 1792 р. під керівництвом Комуни тисячі озброєних людей оточили королівський палац Тюільрі, і, незважаючи на шалену стрілянину з палацу, оволоділи ним. Законодавчі збори вимушені були усунути короля від влади і відправити його до в'язниці, на чому наполягала Паризька комуна. Членами Комуни стали відомі кордельєри Шометт, Ебер та ін. На вимогу Комуни був створений орган карального судочинства – Надзвичайний трибунал, на майдані Карусель спорудили гільйотину – «винахід» лікаря Гільйотена – спеціальну машину для відтинання голів.

19 серпня 1792 р. прусько-австрійська армія (у складі її був і французький корпус дворян-емігрантів) перейшла

французький кордон і заволоділа важливою фортецею на шляху до Парижа – Верденом. Велику роль в організації опору інтервентам відіграв Дантон. На всю країну прозвучали його слова з промови на зборах про те, що для перемоги «потрібна сміливість, ще раз сміливість, завжди сміливість – і Франція буде врятована!».

У перші дні вересня сталися перші акти масового терору, некерованого самосуду. Хтось пустив чутку буцімто у в'язницях «зріє змова». 2–5 вересня натовпи санкюлотів увірвалися до в'язниць і почали чинити швидкий і неправий суд та розправу. В дев'яти паризьких в'язницях було вбито сотні людей (від 1100 до 1400). Звістки про «вересневі вбивства» поширилися по всій країні та за її межами. Відтак революція втратила багатьох союзників і прибічників.

20 вересня 1792 р. в історії революції сталися дві знаменні події: почав працювати новий законодавчий орган – Національний конвент, обраний на основі загального виборчого права, і відбулася битва біля Вальмі. Першим декретом Конвенту було знищено королівську владу. 22 вересня 1792 р. Франція була проголошена республікою.

Біля села Вальмі (департамент Марна) 50-тисячна французька армія (переважно добровольці) зустрілася з 40-тисячною прусською армією під командуванням герцога Брауншвейзького. 10 днів простояли біля Вальмі противники, після чого прусські війська почали відходити. Інтервенти залишили терени Франції.

Серед 750 членів Національного установчого конвенту було 30 дворян, близько 60 представників духовенства, але найбільше (близько 500) – адвокатів і чиновників. За партійністю депутати розподілилися на жирондистів (200), монтаньєрів (100) і незалежних («болото») – всі інші. На першому етапі роботи Конвенту незалежні йшли за жирондистами, які мали керівні пости в президії та в комісіях нового законодавчого органу.

Жирондисти вважали, що завдання революції вичерпалися із встановленням республіки, завоюванням загального виборчого права та інших політичних свобод. Їхню політику підтримували в більшості департаментів. Представники «Жиронди» складали Виконавчу раду – міністерство республіки. Монтаньєри твердили, що вони захищають санкюлотів, і вимагали посилення терору і продовження революції.

З ініціативи жирондистів Законодавчі збори прийняли декрет про розподіл селянських общинних земель та про здачу

дрібними ділянками емігрантських земель у володіння селянам за невелику і довготермінову плату.

Упродовж першого періоду діяльності Конвенту точилася нескінченна боротьба між Горою і Жирондою. Гостра боротьба розгорнулася між жирондистами і монтаньярами щодо питання про долю короля. Монтаньяри виступали за суд над Людовіком XVI і його страту. Жирондисти були проти, розуміючи, що суд над королем і його страта призведуть до нової інтервенції та повстань монархістів у самій Франції. Коли в палаці Тюїльрі в таємному сейфі були виявлені документи, які свідчили про листування короля з австрійським імператором, короля звинуватили у зраді та віддали до суду. 21 січня 1793 р. Людовіку XVI, звинуваченому «в зловмисництві проти свободи нації та загальної безпеки держави», як було сказано у вироку, відтяли голову на гільйотині.

Страта короля схвилювала Францію, в якій протягом віків існував ледь чи не релігійний культ королівської влади. У провінції Вандея на північному заході Франції з новою силою спалахнуло повстання монархічно налаштованих селян, яких закликали до боротьби із «безбожним Конвентом» католицькі священники. Повсталих селян підтримувала Англія. Та найсильніше страта позначилася на відносинах Франції з європейськими державами.

Впливовості Жиронди на початку сприяли воєнні успіхи. Після Вальмі вона продовжила політику «революційної війни». Гасло «Мир хатам, війна палацам!», висунуте Конвентом, підтримали багато монтаньярів. Декрети Конвенту наказували скасовувати в зайнятих французами землях феодальні порядки і вводити нові закони. В політиці Конвенту химерно поєднувалося прогресивне (знищення феодалізму) й експансіоністське (захоплення чужих територій). Дантон закликав обмежитися кордонами Франції. І мав рацію. Навесні 1793 р. за кілька тижнів усе було втрачене. Чисельність армії зменшилася з 400 до 230 тис. чол. Жиронда як правляча партія виявилася нездатною керувати війною, Жиронда засвідчила свою неспроможність вирішувати і внутрішні проблеми. Війна зруйнувала традиційні внутрішні і зовнішні економічні зв'язки, спричинила різке погіршення економічного становища республіки. Швидко почали підніматися ціни на предмети першої необхідності. Санкюлоти і сільська біднота вимагали зупинити зростання цін, установити для них верхню межу – «максимум». Жиронда відкидала «максимум» як

підбив права власності та свободи приватної ініціативи. Гора також була спершу проти «максимуму». Але навесні 1793 р., коли різко загострилося продовольче питання, вона пішла назустріч вимогам санкюлотів.

На початку березня 1793 р. французькі війська під командуванням генерала-жирондиста Дюмур'є зазнали поразки в Бельгії. Дюмур'є з групою офіцерів перейшов на бік австрійців. У квітні війну знову було перенесено на територію Франції.

Конвент ухвалив закон про покарання учасників повстання у Вандеї, вони оголошувались поза законом і іншого покарання, крім смерті, для них не передбачалося. Цей закон, за який проголосував увесь Конвент, створював правове підґрунтя для більшості страт у найближчі місяці не тільки у Вандеї, а й по всій країні. Була створена система каральних органів. Спостережні комітети виявляли та арештовували «підозрілих». Револьюційний трибунал отримав право позасудового покарання. Засуджених позбавляли можливості оскаржити вирок (апеляція). Був сформований Комітет громадського порятунку, який наділявся практично неконтрольованими повноваженнями.

А Жиронда продовжувала робити політичні похибки. Засліплена ворожнечею до санкюлотів, вона всі сили зосередила на боротьбі з Горою, з Парижем і його Комуною. Жирондисти домоглися створення спеціальної «Комісії 12-ти» для розслідування терористичної діяльності Комуни. Комісія наказала заарештувати Ебера і деяких активістів.

Дантон, розуміючи, що нове повстання буде спрямоване проти Конвенту, створеного революцією, закликав до примирення та об'єднання. Марат висуває чітке гасло: «Треба, щоб уся Гора повстала проти цієї мерзеної комісії, хай вона буде піддана громадському прокляттю і безвідворотно знищена!».

Висновки

Конституція 1791 р. закріпила у Франції лад конституційної монархії. Суперечливість становища полягала в тому, що виконавчу владу очолила людина (Людовік XVI), яка повела політику реставрації абсолютизму, – це зумовило недовговічність створеного режиму. Законодавчі збори все більше ділилися на угруповання, які служили інтересам різних прошарків населення і боролися між собою. Це виявилось при вирішенні питання про війну. Криза, спричинена загрозою інтервенції Австрії та Пруссії,

призвела до повстання 10 серпня 1792 р., повалення монархії і проголошення республіки. Страта короля призвела до нової інтервенції з боку коаліції монархічних країн Європи та роялістського повстання селян у Вандеї, яке розпочало громадянську війну у Франції. Із стратою короля були втрачені всі можливості для компромісу між різними політичними силами в країні. Після страти короля влада в республіці дісталася жирондистам. Вони намагалися утримати революцію в межах законності, але виявили повну нездатність приборкати радикально налаштованих монтаньєрів. Не змогли вони обрати правильної лінії і щодо Паризької комуни, яка відображала інтереси радикально налаштованих санкюлотів. Невдачі чекали жирондистів і в боротьбі з інтервенцією антифранцузької коаліції.

Запитання і завдання

---

1. Який тип держави встановлювала Конституція 1791 р.?
2. Чим за складом депутатів Законодавчі збори відрізнялися від Установчих зборів?
3. Як спроба втечі короля вплинула на розмежування політичних сил у країні?
4. Хто відіграв вирішальну роль у підготовці повстання 10 серпня 1792 р.?
5. Яка партія і чому посіла провідне місце після повалення монархії?
6. Чим пояснюються незгоди між Горою і Жирондою?
7. До яких наслідків призвела страта короля Людовіка XVI?
8. Визначте поняття: якобінці, кордельєри, фельяни, монтаньєри, жирондисти, Конвент, Комітет громадського порятунку, терор, максимум, Вандея.

Документи та матеріали

Із звернення Бріссо «До всіх республіканців Франції» (24 жовтня 1792 р.)

«... Дезорганізатори – це ті, хто хоче все зрівняти, власність, добробут, встановити ціни на харчові продукти, визначити вартість різних послуг... Хто хоче, щоб робітник... одержував стільки, скільки і законодавець; хто хоче зрівняти навіть таланти, знання і добродійності, бо у них самих нічого цього немає... Саме вони... поділили суспільство на два класи – який має і який не має, клас санкюлотів і клас власників, котрих вони збудили один проти одного».

Новая история в документах и материалах. – М., 1934. – Вып. 1. – С. 151.

1. Проти чиїх вимог виступає Бріссо?
2. Чиї інтереси захищає Бріссо?

1791 р., 3 вересня – прийняття першої Конституції Франції
1792 р., 10 серпня – повстання санкюлотів у Парижі, арешт короля
1792 р., 22 вересня – Франція проголошується республікою
1793 р., 21 січня – страта короля Людовіка XVI

4. ВСТАНОВЛЕННЯ ЯКОБІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ І ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ

1. Соціально-економічна політика

До кінця травня 1793 р. монтаньяри, кордельєри, Комуна об'єдналися проти «Жиронди» й оголосили в Парижі повстання проти влади. Утворюється Революційний комітет Паризького департаменту, в якому визначилися два погляди на ситуацію. Перший – ультрареволюційний – розігнати Конвент у такий спосіб, щоб у ньому залишилися тільки «санкюлоти та їхні чесноти». Другий – поміркований – не застосовуючи силу, очистити Конвент від жирондистів легальним шляхом.

Смерть Марата. З картини Давида

31 травня 1793 р. у Конвенті з'явилася депутація секцій і домоглася розпуску «Комісії 12-ти». 2 червня події набули більш грізного характеру. Конвент оточили тисячі озброєних санкюлотів зі 136 гарматами, очолювані каноніром Анрію. Під загрозою застосування сили депутати без голосування дали згоду на арешт Бріссо та інших депутатів-жирондистів.

Керівну роль у Конвенті перебрав на себе монтаньяри-якобінці. 24 червня 1793 р. Конвент прийняв нову Конституцію, проект якої розробили ще жирондисти.

Для тієї доби Конституція була справді прогресивною, але реальне введення її в дію спеціальним декретом відкладалося до кращих часів. А поки що державний механізм повинен був працювати на основі надзвичайних декретів, законів, наказів, розпоряджень, вказівок.

14 липня 1793 р. в дім, де проживав один з лідерів монтаньярів Марат, увійшла жінка. Вона заявила, що в неї нагальна справа і почала наполегливо вимагати зустрічі з Маратом. Тяжкохворий лідер якобінців в той час приймав ванну. Жінку пропустили до ватажка санкюлотів. Після короткої розмови відвідувачка вихопила ніж і вбила Марата. Під час короткого слідства стало відомо, що жінку звать Шарлотта Корде. У відповідь на це вбивство якобінці посилили терор проти своїх ворогів. Шарлотта Корде була страчена на гільйотині.

27 липня 1793 р. було прийнято декрет про смертну кару за спекуляцію товарами першої необхідності. Влітку того ж року почала складатися певна структура нової влади. Вищим органом встановленого режиму був Конвент, він мав і законодавчу, і виконавчу владу. Конвент декретував закони, а створені з його складу комітети та уповноважені ним депутати як «комісари» здійснювали виконавчу владу.

Урядом був Комітет громадського порятунку. Документи, пропозиції цього Комітету Конвент приймав як директивні. Між 12-ма членами Комітету були розподілені функції (військові справи, продовольство, постачання, освіта тощо). Увійшовши до складу Комітету, Робесп'єр не взяв на себе відповідальність за якусь певну ділянку роботи. Він не був практиком. Вказівки, промови, поради, рекомендації були його стихією. Дуже швидко він присвоїв собі функції «загального» керівництва і фактично став диктатором. Комітет громадського порятунку реорганізував і підпорядкував собі Комітет загальної безпеки, який виконував функції політичної поліції і співпрацював з Револьюційним трибуналом. 40 тис. революційних і спостережних комітетів (по одному в

кожній громаді і секції) підпорядковувались Комітету загальної безпеки. Ревкоми (12 членів) мусили стежити за іноземцями і, взагалі, за всіма підозрілими. Робесп'єр, як і всі інші, не вживав терміна «диктатура», але зброєю «революційного уряду» оголошував насильство, нещадний терор і закликав не соромитися цього. «Революційне правління, — промовляв він, — це деспотизм свободи проти тиранії». За цією словесною грою поставала узаконена й організована в загальнодержавному масштабі жаклива система фізичного знищення людей. Незалежні в Конвенті все бачили, все розуміли, але підкорилися робесп'єрівцям, сподіваючись, що вони наведуть порядок.

У перші дні після перевороту Конвент приступив до розв'язання аграрного питання. Так швидко підійти до його вирішення дали можливість попередні напрацювання жирондистського уряду.

Задовольнивши інтереси селян, Конвент дістав з їхнього боку могутню підтримку.

У соціально-економічній сфері робесп'єрівці вимушені були проводити політику, яка враховувала вимоги санкюлотів. Виконувався закон про загальнообов'язковий «максимум» цін. Водночас запроваджувався «максимум» заробітної плати. Фактично це означало зменшення реальної заробітної плати, оскільки робітники на той час вже домоглися більш високої оплати за свою працю і відповіли на введення нових ставок страйками. Відтак уряд Робесп'єра скористався «законом Ле-Шапельє» (ухвалений 1791 р.), який забороняв коаліції (профспілки) і страйки робітників.

У той же час Паризька комуна (Шометт, Ебер та ін.), вимагаючи від торгівців суворо дотримуватися «максимуму» цін, не застосовувала «максимуму» щодо зарплати робітників. Ігнорування Комуною цієї частини закону відображало ситуацію двовладдя. Робесп'єр побачив це і повів проти Комуни політику «єдиної волі», посиливши режим диктатури. У цьому питанні Конвент підтримав Робесп'єра, оскільки він зі своїми нескінченними промовами про «добродичність» становив меншу небезпеку, ніж паризькі санкюлоти.

До літа 1793 р. сили антифранцузької коаліції зросли в багато разів. Промисловість, фінанси і флот Англії разом з арміями європейських країн становили грізну силу. Франція потребувала сильної армії. Військовим бюро Комітету громадського порятунку керував геніальний математик і талановитий військовий стратег Л. Карно, якого сучасники

Наполеон Бонапарт

називала «організатором перемоги». З його ініціативи були значно збільшені кадри в кавалерії та артилерії, що посилювало рухливість і вогневу потужність військ. Були створені нові військові підрозділи – дивізії (8–10 тис. чол.), які мали велику рухливість.

Закон про масовий набір (500 тис. чол.) забезпечив неухильне зростання чисельності армії. Вже до осені 1793 р. було 14 армій загальною чисельністю 650 тис. військовиків. В армії було відновлено сувору дисципліну.

Восени 1793 р. відбувся перелом у війні. Австрійці були вигнані за межі Франції. У жовтні завдали удару по вандейцях, оточивши головні їхні сили. Батажки селянського повстання загинули. 17 грудня 1793 р. від роялістів та англійців був звільнений важливий порт на півдні – Тулон. Під час його штурму відзначився капітан артилерії Наполеон Бонапарт. Він дістав чин бригадного генерала.

Наполеон Бонапарт (1769–1821) народився в м. Аяччо (о. Корсика) в родині небагатого дворянина, адвоката Карло Буонапарте. Військову освіту він здобув у Франції. Напружено вивчав лише військову справу. Завдяки винятковій працездатності й феноменальній пам'яті у двадцятирічному віці він перебував на рівні знань свого століття. Революцію зустрів прихильно. З Тулона почалася його стрімка військова кар'єра, що привела до вершин державної влади.

2. «Скажені»

«Скажені» – політичне угруповання, яке в ході революції найпоспідовніше виразило інтереси радикально налаштованих революціонерів. «Скажені» твердили, що захищають інтереси незаможних. Його лідером був Жак Ру.

Жак Ру (1752–1794), скромний священик одного із робітничих районів Парижа, зустрів революцію піднесено. Він вступив до клубу кордельєрів, зблизився з Маратом. Навесні 1792 р. Жак Ру почав виголошувати у своїй парафії, а потім і в інших, «Промову про засоби врятування Франції і свободи». Він вимагав запровадження смертної кари за спекуляцію товарами першої необхідності.

У грудні 1792 р. Жака Ру обрали членом Паризької комуни. Його промови, зокрема в Конвенті, викликали роздратування, а згодом і ненависть Жиронди, яка назвала Ру та його прибічників «скаженими». Коли Конвент ухвалив нову Конституцію, «скажені» різко розкритикували її і вимагали доповнити статтями про покарання на смерть за спекуляцію.

Діяльність «скажених» поставила Робесп'єра у складне становище. Адже цей адвокат уже першими своїми промовами в Генеральних штатах монополізував право представляти «народ», говорити від його імені. Тепер він зіткнувся з ним віч-на-віч. Диктатор вчинив просто. Він назвав Жака Ру «агентом» англійців та Пруссії і домігся, щоб його заарештували. Відпущеного на волю Жака Ру невдовзі заарештували ще раз і він наклав на себе руки у в'язниці. Рух було розгромлено.

3. Якобінський терор

Восени 1793 р. почалася нова хвиля масового терору. Прибічники Робесп'єра пояснювали його необхідністю захисту «табору, що в облозі». Вони не мали свідомої, заздалегідь розробленої програми терору. Терористичні методи управління виникали стихійно, але надихали на них робесп'єрівці, вони ж і використовували їх у своїй політичній боротьбі.

Терору проти організаторів дорожнечі вимагали «скажені» й «еберисти». Ебер на шпальтах своєї газети прославляв «святую гільйотину». Жорстоких заходів вимагали секції Комуни та інші організації.

У Парижі навесні 1794 р. терор ведеться проти різноманітних політичних угруповань, які так чи інакше протистояли робесп'єрівцям. На початку березня 1794 р. Ебер закликав до повстання проти «нових бріссотіанців», під якими він мав на увазі Дантона і його соратників. Цього виявилось досить. Ебер і його найближчі соратники постали перед Революційним трибуналом і були страчені. В ті ж дні Робесп'єр виголосив промову з погрозами на адресу «поблажливих» дантоністів. Дантон виражав погляди тієї частини якобінців, для якої режим диктатури ставав обтяжливим. Загибель на гільйотині Дантона прискорила особиста ненависть до нього Робесп'єра.

Розпочався процес над прокурором Комуни Шометтом, якому висунули звинувачення у спробах перетворити Комуни на законодавчий орган і протиставити її Конвенту. Шометта стратили. «Революція пожирає своїх дітей», – сказав один із засуджених.

Незабаром Робесп'єр нав'язує Конвенту новий «Закон про посилення терору». Заслухавши його, більша частина Конвенту вжахнулася, оскільки йшлося про повну ліквідацію суду і правосуддя взагалі. Щоб звинуватити будь-кого в злочині проти держави не вимагалось жодних доказів, звинувачувані позбавлялися права на захист. Смерті заслуговував кожний, хто викликає занепад духу, поширює неправдиві вісті, чинить перепони освіті народу, порушує звичаї тощо.

У паризьких в'язницях на той час утримувалося близько 8 тис. «підозрілих». На гільйотину посилали по 50 чол. одразу. Аналіз жертв тотального терору 1793–1794 рр. показує, що дворяни складали лише 9% з-поміж усіх. А 91% – це рядові учасники революції.

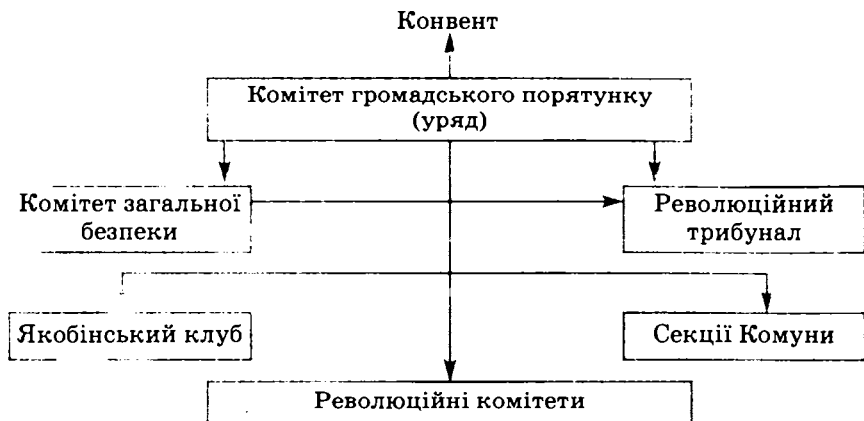
4. Повалення яacobинської диктатури

Тотальний терор позбавив робесп'єрівців підтримки і буржуазії, і санкюлотів, викликав страх та обурення в Конвенті й навіть у самому Комітеті громадського порятунку. Розв'язку прискорив сам Робесп'єр, який постійно твердив про якісь «змови». Робесп'єр оголосив в Яcobинському клубі, що готується нова змова «мерзотників та агентів іноземних держав» і назвав одне ім'я – Жозеф Фуше. Колишньому вчителі семінарії не потрібно було повторювати погрозу двічі – він одразу зрозумів, що на нього очікує. Фуше почав діяти, організовуючи реальну змову проти Робесп'єра і його прибічників.

27 липня 1794 р. (9 термідора II року Республіки за новим революційним календарем) на засіданні Конвенту Робесп'єра відкрито звинуватили в узурпації влади і тиранії. Під час суперечок майже нікому не відомий депутат Луше запропонував заарештувати Робесп'єра, щоб припинити терор. Конвент на хвилю завмер і враз вибухнув оплесками. Декрет про арешт був ухвалений одностайно і Робесп'єра кинули до в'язниці.

Комуна закликала секції до повстання. Але із 48 секцій Парижа тільки 16 надіслали свої загони Національної гвардії до ратуші. Робесп'єра звільнили, але активно діяти він не наважився. Національні гвардійці (близько 3 тис.), не отримавши наказу, розійшлися. Змовники (ними командував Баррас) увірвалися до ратуші і знову заарештували Робесп'єра.

28 липня 1794 р. Робесп'єра і групу його прибічників (22 чол.) гільйотинували. Наступного дня стратили ще одну групу (71 чол.), головним чином, членів Паризької комуни.

Переворот 9 термідора II року Республіки не був поверненням до феодально-абсолютистських порядків. Він означав перехід влади від однієї групи революціонерів до іншої. Нові керівники Франції були змушені прибрати занадто кривавого тирана, щоб врятувати власне життя. Терористичні методи Робесп'єра відштовхнули від нього практично всіх, хто виступав за побудову нового суспільства, заснованого на принципах просвітителів.

Висновки

Якобінська диктатура, що встановилася після повстання 31 травня – 20 червня 1793 р., означила прихід до влади тієї частини революціонерів, які готові були діяти жорстоко, спираючись на санкюлотів і незважаючи на криваві наслідки своїх дій. Вони пішли шляхом формування та зміцнення каральної системи надзвичайних органів. Це призвело до повного нехтування прав людини, відступу від принципів «Декларації прав людини і громадянина» та ідейної спадщини Просвітництва. Одержавши в свої руки абсолютну (безконтрольну) владу, Робесп'єр та його найближчі сподвижники виявили нездатність обережно користуватися нею. Внаслідок цього почався терор (дослівно – жах). Під виглядом боротьби з «ворогами народу» на смерть карали тисячі людей, переважно рядових учасників революції. Робесп'єрівці використали терор і для розправи зі своїми політичними суперниками. Цей терор навесні 1794 р. набув тотального характеру і прискорив час повалення диктатури. Робесп'єрівці були рішуче усунуті від влади. Проти них було застосовано їхні ж методи.

Запитання і завдання

---

1. У чому, на Вашу думку, полягала протиправність повстання 31 травня – 2 червня 1793 р.?
2. Чи відповідала система влади при якобінській диктатурі ідеям Просвітництва і принципам «Декларації прав людини і громадянина»? Поясніть свою думку.
3. Чому революціонери намагалися розв'язати аграрне питання якомога швидше?
4. До чого могло призвести подальше продовження політики «дехристиянізації»?
5. Які стани суспільства найбільше постраждали від революційного терору?
6. Чого намагалися досягти робесп'єрівці тотальним терором?
7. Визначте поняття: Комітет громадського порятунку, Комітет загальної безпеки, Революційний трибунал, диктатура, незалежні (болото), скажені, дехристиянізація.

Документи та матеріали

З декрету Конвенту про реорганізацію Революційного трибуналу (10 червня 1794 р.)

«Революційний трибунал створюється для покарання ворогів народу... Ворогами народу є ті, хто зазіхає силою або хитрістю на громадську свободу. ... Покаранням за злочини, які підлягають віданню Революційного трибуналу, є смерть.

...Доказом, потрібним для винесення вироку ворогам народу, є будь-який речовий, або моральний доказ в усній чи письмовій формі».

Новая история в документах и материалах. – М., 1934. – С. 168–169.

1. До яких наслідків призвело ухвалення декрету від 10 червня 1794 р.?
2. Чому після цього декрету частина революціонерів припинила підтримувати Робесп'єра в Конвенті?

Запам'ятайте дати

1793 р., 31 травня – 2 червня – якобінський переворот. Вигнання жирондистів з Конвенту

1793 р., 14 липня – вбивство Ж.-П. Марата Шарлоттою Корде

1794 р., 27 липня (9 термідора II року Республіки за революційним календарем) – термідоріанський переворот

5. ТЕРМІДОРІАНСЬКИЙ РЕЖИМ

1. Конституція 1795 р. Директорія

Сили, які організували змову і повалили диктатуру Робесп'єра 9 термідора II року Республіки (27 липня 1794 р.), увійшли в історію революції як термідоріанці. Відповідно термідоріанським був названий встановлений режим, лідерами якого стали Баррас та інші. В уряді панували представники підприємницьких кіл, які збагатили на спекуляціях під час революції – нувориші (скоробагатки), які об'єдналися з незалежними. У Конвент повернулися й ті з депутатів-жирондистів, які залишилися живими. Паризьку комуни і секції розігнали. Були скасовані повноваження Комітету громадського порятунку, Комітету загальної безпеки і Революційного трибуналу. Якобінський клуб був розгромлений. Проти якобінців, які були звинувачені в розв'язанні терору, були застосовані найжорстокіші терористичні методи.

Зима 1794–1795 рр. лютувала – температура повітря сягала -18°C . Термідоріанці скасували «максимум». Хліб та інше продовольство з'явилися у крамницях, але ціни негайно поповзли вгору. Біднякам не лише про хліб, а й про в'язанку дров залишалося хіба що мріяти. Неконтрольоване друкування паперових грошей зрештою підірвало їхній курс. Навесні паризький люд не витримав. 1 квітня 1795 р. стихійно почалося повстання. Конвент оточили близько 10 тис. беззбройних санкюлотів. Проникнувши в Конвент, вони упродовж чотирьох годин виголошували і слухали промови. Надвечір того ж дня Національна гвардія розігнала народ. 1600 осіб колишнього активу секцій було роззброєно.

Нове повстання 20 травня 1795 р. мало більш грізний характер. Санкюлоти знову увірвалися в Конвент. Наступного дня голодний бунт не припинився, відтак Конвент ухвалив декрет про забезпечення столиці продовольством, який негайно оголосили. Люди заспокоїлися і почали розходитися. Національна гвардія і регулярні війська остаточно роззброїли робітничі передмістя.

Ці повстання – останні масові санкюлотські виступи періоду революції. Санкюлотський рух був розгромлений і припинив впливати на хід подій. Значна частина селянства заспокоїлася, задоволена аграрними реформами 1789–1793 рр.

22 серпня 1795 р. Конвент ухвалив нову Конституцію, сутність якої влучно визначив один із її розробників: «Ми повинні, нарешті, гарантувати власність багатих, громадянська рівність – це все, що може вимагати розумна людина. Абсолютна рівність – це нездійсненна мрія».

Конституція закріплювала всі антифеодальні завоювання революції, зокрема законність продажу «національного майна» (церковних земель). Підтверджувалася заборона для емігрантів повертатися на батьківщину, їхнє майно оголошувалося «надбанням республіки, що не підлягає поверненню».

Конвент схвалив Конституцію і призначив вибори до обох рад. В цих умовах роялісти, які різко активізувалися після 9 термідора, зробили спробу розігнати Конвент.

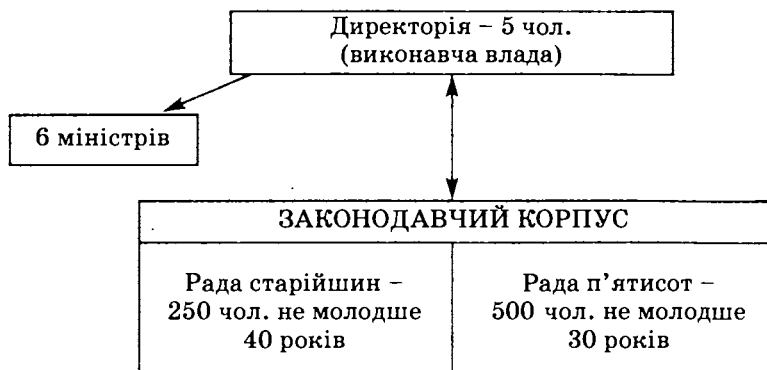
Повалення робесп'єрівців і розгром санкюлотів надихнули роялістів. До того ж на початку червня 1795 р. помер син Людовіка XVI Шарль Луї. Хлопчика віддали на «перевиховання» чоботарю Симону, і він не витримав життєвих труднощів. Відтак спадкоємцем корони став брат Людовіка XVI граф Прованський під іменем Людовіка XVIII (1755–1824).

Відновили воєнні дії вандейці. До зброї взялися загони так званих шуанів («сов»). На допомогу їм поспішили емігранти, котрим Англія надала кораблі, зброю та обмундирування. На південному узбережжі Бретані висадилися дві дивізії емігрантів. Конвент діяв рішуче. За його наказом генерал Лазар Гош оточив і розгромив десант. 748 дворян, взятих зі зброєю в руках і в англійській формі, Гош наказав розстріляти на місці.

Цей розгром не охолодив роялістів, у жовтні 1795 р. вони вирішили виступити в Парижі. І знову вирішальну послугу республіці надав генерал Бонапарт. Його кар'єру, що почалася стрімко під Тулоном, перепинив термідоріанський переворот. Бонапарта зарахували до «людей Робесп'єра» й заарештували. Але в його паперах не знайшли нічого компрометуючого і випустили на волю. Коли готувався заколот роялістів, Баррас звернувся по допомогу до генералів, зокрема Бонапарта, який поставив єдину умову: не заважати йому.

Бонапарт наказав командирі ескадрону Мюрату, колишньому солдату, відправити гармати до Конвенту. Меткий кавалерист блискуче виконав наказ. Уранці 5 жовтня 1795 р. Бонапарт мав 40 гармат і, коли заколотники пішли в атаку, наказав відкрити вогонь прямою наводкою. Кількома залпами картечі роялістів розігнали.

Заколот було придушено. Бонапарт знову повернув собі популярність й дістав звання дивізійного генерала.

2. Італійський та єгипетський походи Бонапарта

Після придушення роялістського заколоту Бонапарт зустрівся з Жозефіною Богарне. Її чоловік, генерал граф Богарне, був страчений під час якобінського терору. Бонапарт одружився з вдовою і через два дні відбув командувати італійською армією, яка стояла на півдні. Бонапарт швидко дав тут лад, звідси почався його перший тріумфальний похід. Він повів армію небезпечним, але, разом із тим, найкоротшим шляхом. Військо рухалося швидким маршем. Попереду пішки, в сірому похідному мундирі йшов його 27-річний командувач.

Діставшись рівнин Північної Італії, армія Бонапарта здобула протягом квітня-травня 1796 р. ряд перемог над австрійцями та їхнім союзником П'ємонтом. Противникам французів було несила протистояти новій тактиці стрімких переходів і зосереджених ударів на головних напрямках за ефективної підтримки мобільної артилерії. 10 травня французи перемогли австрійців біля Лоді. Тут Бонапарт ризикував власним життям. Найзапекліший бій зав'язався біля мосту. Бонапарт на чолі батальйону кинувся на міст, перейшов його і відкинув противника. У цьому поєдинку Бонапарт завоював солдатські серця, виявивши велику особисту хоробрість.

У серпні – листопаді 1796-го та на початку 1797 р. австрійська армія зазнала ще кількох поразок. Остерігаючись просування французів до Відня, Австрія наважилася піти на укладення перемир'я. У чому полягають причини стрімких перемог армії Бонапарта в Італії над однією із найсильніших

європейських армій? Насамперед тут далися взнаки нові стратегія і тактика французької армії, підсилені видатним воєнним талантом Бонапарта. До того ж похід в Італію підтримувався революційними (антифеодальними, антиабсолютистськими, антиавстрійськими) настроями населення італійських міст. Тут було повалено кілька монархічних режимів. Відтак антифеодальна революція вийшла за межі Франції.

Лідер Директорії Баррас та близькі до нього політики ще за півтора місяця до повернення Бонапарта призначили його командувачем англійської армії, яка готувалася до вторгнення на Британські острови. Але Бонапарт запропонував Директорії план походу в Єгипет і вона радісно погодилася. Похід планувався далекий і небезпечний, а Бонапарта в Парижі вже почали побоюватися.

Формально Єгипет належав Османській імперії. Захоплення його загрожувало планам Англії в Індії. Хоча Бонапарту й дісталася перемога в битві біля пірамід, в цілому похід не вдався. Французька армія опинилась в ізоляції. Незвичний клімат і хвороби тяжко позначилися на війську. Зовсім не було контакту з місцевим населенням, яке не розуміло волелюбних закликів французів. Для Бонапарта склалося критичне становище.

3. Війна проти другої коаліції

Монархічна Європа не припиняла боротьбу. Англійська дипломатія розвинула бурхливу діяльність, внаслідок якої наприкінці 1798 – на початку 1799 р. склалася друга антифранцузька коаліція (Англія, Австрія, Росія, Туреччина, Неаполітанське королівство). У березні 1799 р. австрійська армія знову вторглася у Північну Італію. Але долю цієї кампанії вирішив зі своїми двома корпусами (32 тис. чол.) російський полководець. О. Суворов (1729–1800), призначений за наполяганням англійського уряду головнокомандувачем союзних військ у Північній Італії. Діючи стрімко, О. Суворов розгромив французькі армії поодиночі. Очікувалося вторгнення Суворова у Францію. Врятував Директорію австрійський гофкрігсрат (Вища військова рада), наказавши Суворову рушити через Швейцарію до Південної Німеччини. Російський імператор Павло I обурився віроломством Австрії і відкликав війська. Росія вийшла зі складу коаліції.

У Парижі полегшено зітхнули, але авторитет Директорії був остаточно підірваний. Уряд Директорії показав свою повну

неспроможність керувати країною. Із новою силою розгоралася громадянська війна у Вандеї. На шляхах країни панували розбійники. Податкова система не працювала, бюджет залежав від армійських контрибуцій. Чиновництво, починаючи від найвищих посадових осіб, було корумповане. Частина підприємців і банкірів потребувала сильної влади, спроможної захистити і примножити економічні та політичні надбання революції. Відтак почали шукати диктатора, який навів би порядок. І тут активну роль відіграв абат Сійєс, якого у травні 1799 р. обрали одним із директорів.

Емануель-Жозеф Сійєс опублікував напередодні революції брошуру «Що таке третій стан?», з якою до нього прийшов успіх. Однак його нудні виступи в Установчих зборах викликали розчарування – Сійєс не був оратором. І він замовк, але не тому, що образився, а тому, що уgliedів прихід смутних часів. Він і вирішив, що потрібен державний переворот, в якому він буде «головою», а один із генералів – «шпагою» виступу. У жовтні 1799 р. до Парижа знову прибув Наполеон Бонапарт.

4. Переворот 18 брюмера і встановлення консульства

Дізнавшись із газет, що відбувається на батьківщині, Бонапарт із бойовими генералами залишив Єгипет, кинувши війська напризволяще. Він наважився на вчинок, за який слід було судити, але становище Директорії було таке, що не могло бути й мови про покарання. Для Сійєса Бонапарт став щасливою знахідкою.

Сійєс швидко домовився з Бонапартом про подробиці перевороту. У ці дні Бонапарт, чудовий актор, розіграв перед хитрим абатом роль «шпаги», про яку той мріяв. Брат Наполеона Люсьєн був тоді головою Ради п'ятисот і теж активно готував переворот.

9 листопада 1799 р. рано-вранці Раду старійшин сповістили про загрозу «якобінської» змови. Відтак було ухвалено декрет про перенесення засідань Ради у Сен-Клу (тихе передмістя Парижа) та призначення Бонапарта командувачем військ у Парижі. Якщо у перший день перевороту все відбувалося гладко, то наступного дня ледь не полетіло шкереберть. У радах почали вимагати доказів існування «якобінської» змови. Коли Бонапарт у супроводі військових з'явився в Раді п'ятисот, залунали вигуки: «Геть диктатора!», «Поза зако-

ном!», «Поза законом його!» Багато депутатів рушили до Бонапарта. Вони оточили його, хапали за комір, штовхали. Не очікуючи такого прийому, Бонапарт зблід, захитався. Солдати розштовхали депутатів, визволили Бонапарта і вивели його із зали. Люсьєн Бонапарт вибіг на вулицю і звернувся до солдатів із криком, що його брата хочуть вбити. Мюрат віддав наказ: «Викиньте всю цю зграю геть!» Гренадери під барабанний дріб кинулися в залу і за п'ять хвилин очистили її від депутатів. Рада старійшин розійшлася сама. Увечері Люсьєн Бонапарт зібрав більшу частину членів Ради старійшин і не більше 30 членів Ради п'ятисот, які ухвалили низку декретів, що оформили результати державного перевороту. Директорія скасовувалася, а виконавча влада передавалася трьом консулам. Обидві Ради були замінені двома комісіями для розробки нової конституції. Сійєсу Бонапарт дав зрозуміти, що він сам буде і «шпагою», і «головою» і що перечити цьому не варто. Абат, який перемовчав і перехитрив усіх, зрештою перехитрив самого себе.

Переворот 9 листопада 1799 р. ознаменував собою закінчення революції. Ним розпочався період післяреволюційної стабілізації, закріплення і державно-правового оформлення результатів революції.

Висновки

Термідоріанський режим і народжена ним Конституція 1795 р., яка дала, в свою чергу, життя Директорії, закріплювали антифеодальні завоювання революції, але не рахувались достатньою мірою з інтересами інших прошарків суспільства. В країні панували корупція і хаос. Це поставило Директорію в залежність від підтримки з боку армії. Розгромом роялістського заклоту і переможним італійським походом Наполеон Бонапарт уславився не тільки як талановитий полководець. Молодий генерал виявився ще й політиком та дипломатом. Спроба Директорії позбутися Бонапарта («єгипетська експедиція») мала абсолютно протилежний результат. Зазнавши поразки в Північній Італії, Директорія фактично прискорила своє повалення. Переворот 9–10 листопада 1799 р. засвідчив закінчення революції та початок періоду післяреволюційної стабілізації, закріплення та законодавчого оформлення результатів революції у Франції. Наполеон Бонапарт сприймався як державний діяч, спроможний з успіхом забезпечити зміцнення держави. Консульство Бонапарта і оголошення про створення на основі консульства імперії французи сприйняли досить спокійно, бо сподівались на стабільність нової державної влади – імперії.

Документи та матеріали

Із книги Є.В.Тарле «Наполеон»

«... За час цієї блискучої першої італійської війни з її безперервними перемогами... у молодого генерала (Бонапарта) була одна безсонна ніч, яку він усю проходив перед своїм наметом, вперше задаючи собі запитання, яке ніколи раніше не приходило йому в голову: невже йому і надалі доведеться завойовувати країни для Директорії?»

Тарле Е.В. Сочинения. – М., 1979. – Т.VII. – С. 53.

Яке рішення міг прийняти Бонапарт цієї ночі?

Запам'ятайте дати

1796 – 1797 рр. – італійський похід Наполеона Бонапарта

1799 р. – державний переворот. Закінчення революції у Франції

2

ПРАВЛІННЯ НАПОЛЕОНА. ПЕРША ІМПЕРІЯ У ФРАНЦІЇ

6. КОНСУЛЬСТВО ТА ІМПЕРІЯ

1. Організація влади консульства

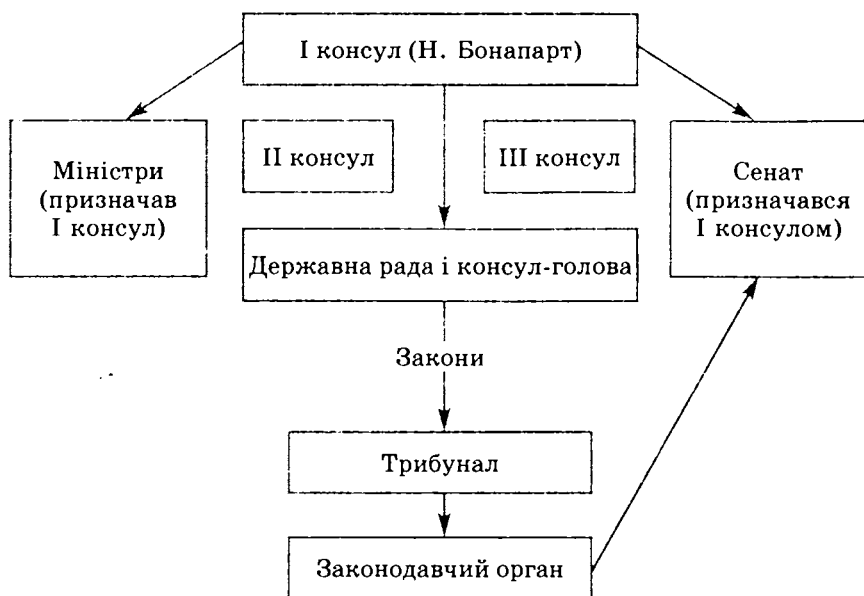
Дуже швидко, вже в грудні 1799 р., було прийнято нову Конституцію, згідно з якою:

- Франція формально залишалася республікою з досить розгалуженою структурою законодавчої влади;
- виконавча влада передавалася трьом консулам;
- перший консул (ним став Бонапарт) обирався на 10 років. У його руках зосереджувалася вся повнота виконавчої влади і почасти влади законодавчої та судової;
- другому і третьому консулам діставалося право лише дорадчого голосу;
- всі міністри підпорядковувались безпосередньо Бонапарту і були його активними помічниками;
- головування в Державній раді Бонапарт залишив за собою, призначивши радників із числа військових адміністраторів, які висунулися під час революції, але належали до поміркованого її крила.

2. Бонапартизм як форма правління

Режим, який встановився у Франції, з часом дістав назву «бонапартизму». Це була особлива форма держави, за якої влада, яка трималась на персональному авторитеті Наполеона Бонапарта, силі армії і міцному державному апараті, потрапила в руки особливої офіцерсько-чиновницької касты. Лавіруючи між різними соціальними силами (підприємці, банкіри, селянство, робітники та ін.) і спираючись на могутній державний апарат, Бонапарт отримав певну самостійність щодо цих сил. Бонапартизм взяв на озброєння народжену революцією ідею єдності нації, але надав їй іншого значення. Це вже була не ідея захисту вітчизни, а пропаганда першості Франції на міжнародній арені.

3. Встановлення імперії

Влада першого консула все більше набувала характеру одноосібної диктатури. Ніщо вже не заважало тому, щоб Бонапарта було проголошено імператором Франції під іменем Наполеона I. 2 грудня 1804 р. в соборі Паризької Богоматері відбувся урочистий акт коронації, під час якого ще раз виявився норов Бонапарта. Коли до нього наблизився папа римський Пій VII, який дуже його боявся, Бонапарт вихопив з його рук корону і сам надів її на себе.

Було створено розкішний імператорський двір, відновлено придворні титули, запроваджено звання маршала і т. ін. Облаштування, звичаї, побут нового двору нагадували атмосферу дворів останніх Бурбонів.

Намагаючись зміцнити свій режим, Наполеон створив «нове дворянство». У 1808–1814 рр. було подаровано 3600 дворянських титулів. Роздавалися землі як у Франції, так і за її межами. Однак відродження титулів не означало повернення до старої структури суспільства. Станові привілеї не відновлювалися. Законодавство запровадило юридичну рівність усіх перед законом.

4. Кодекси Наполеона

У період консульства та імперії було чимало зроблено для впорядкування законодавства та вироблення юридичних норм нового суспільства. Увінчав цю велику працю Цивільний кодекс (березень 1804 р.), який дістав назву «Кодекс Наполеона». Він закріпив такі принципи 1789 р., як рівність громадян перед законом, недоторканність особи і власності, свобода совісті (право сповідувати будь-яку релігію) тощо. Кодекс подавав нове розуміння питання майнових відносин, проблем сім'ї, шлюбу та спадкоємства.

Карний кодекс (1807) запроваджував жорстоке покарання за посягання на приватну власність. Комерційний кодекс (1811) запроваджував досить тяжкі умови найму робітників, встановлюючи норми судового розгляду між робітниками і підприємцями.

5. Конкордат

Слово «конкордат» (дослівно «бути згодним») означає угоду між будь-якою державою і папою римським, яка визначає взаємовідносини між цією державою і католицькою церквою. 1801 р. був укладений конкордат із папою римським Пієм VII:

- католицизм оголошувався релігією більшості французів;
- відокремлення церкви від держави скасовувалося;
- держава зобов'язувалася забезпечити утримання служителів культу, відновити релігійні свята;
- папа, у свою чергу, визнавав розпродаж церковних земель (національного майна) і законність прав їхніх нових власників;
- папа також згодився з тим, аби вищі церковні чини призначалися урядом Франції.

Таким чином, католицька церква була поставлена на службу державі й стала опорою бонапартистського режиму.

Висновки

Забезпечивши собі керівну роль у системі Консульства, спираючись на армію й отримавши підтримку підприємців та селянства, Бонапарт пішов шляхом встановлення своєї одноосібної диктатури, що в принципі дало йому можливість проголосити імперію. Ця нова форма монархії принципово відрізнялась від абсолютизму Бурбонів – це була тепер монархія у своєрідній

формі «бонапартизму». Влада опинилась у руках особливої касті офіцерів і чиновників, але внутрішня й зовнішня політика були спрямовані на забезпечення інтересів французьких підприємців і земельних надбань селянства. Юридичне оформлення новий режим одержав у Кодексах Наполеона I. Важливе для католицької Франції питання взаємовідносин із Римом було вирішене на основі конкордату.

Запитання і завдання

---

1. Кому дісталася влада після перевороту 27 липня 1794 р.?
2. Що забезпечило успіх італійського походу Бонапарта?
3. Які події прискорили переворот 9–10 листопада 1799 р.?
4. Які суспільні відносини юридично закріпили Кодекс Наполеона?
5. Чому Наполеон домагався конкордату?
6. Визначте поняття: бонапартизм, Кодекс Наполеона, конкордат, перший консул.

Документи та матеріали

Із Конституції 1799 р.

«Ст. 39. Урядова влада вручається трьом консулам, які обираються на 10 років і мають право на нове переобрання... Конституцією призначається перший консул громадянин Бонапарт...

Ст. 41. Перший консул оприлюднює закони; він призначає і відкликає з власної волі членів Державної ради, міністрів, посланців..., офіцерів армії і флоту, членів місцевої адміністрації; він призначає кримінальних і цивільних суддів...»

Новая история в документах и материалах. – М., 1934. – С. 232.

1. Визначте межі повноважень першого консула Наполеона Бонапарта згідно із Конституцією 1799 р.
2. Хто, відповідно до Конституції 1799 р., перебирав на себе всю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади?

Запам'ятайте дати

1795 р., 22 серпня – прийнята нова Конституція Франції
Кінець 1798 – початок 1799 р. – створення другої антифранцузької коаліції
1799 р., 9 листопада (18 брюмера VIII року Республіки) – державний переворот, прихід до влади Наполеона Бонапарта. Наполеон став першим консулом
1804 р., 2 грудня – Наполеона проголошено імператором

7. ВІЙНИ НАПОЛЕОНІВСЬКОЇ ФРАНЦІЇ

1. Характер і мета наполеонівських воєн

Наполеонівські війни – війни Франції, які вона вела в період консульства (1799–1804) та імперії (1804–1815). Війни ці велися в інтересах нової військової та цивільної аристократії Франції і мали загарбницький характер. Ставилось за мету захоплення територій та джерел сировини, розширення ринку збуту для французьких товарів. З наполеонівськими війнами – при всій їхній агресивності – примхливо поєднувалися і елементи прогресивного. Війни розчищали шлях для демократичного розвитку європейських країн (ліквідація багатьох десятків дрібних держав у Німеччині, запровадження в деяких країнах Кодексу Наполеона, конфіскація і розпродаж частини монастирських земель, скасування привілеїв для дворянства тощо).

Однак з посиленням агресивності прогресивний елемент зменшувався і вирішального значення набувала боротьба за військово-політичні та торгово-промислові переваги Франції в Європі. Народи Європи сприймали Наполеона як агресора, вели проти нього національно-визвольні війни.

2. Війни з третьою і четвертою коаліціями.

Трафальгар і Аустерліц

1805 р. було створено третю антифранцузьку коаліцію у складі Англії, Австрії, Росії та Швеції. Війна з нею не обіцяла бути легкою. Нова коаліція відрізнялася від перших двох. По-перше, вона становила собою могутню військову силу і могла рекрутувати більше півмільйона солдатів. По-друге, вона була сильнішою і політично, бо проголошувала за мету війну не проти Франції та її народу, а тільки проти Наполеона I та його загарбницької політики. 21 жовтня 1805 р. поблизу мису Трафальгар (Іспанія) англійський флот під командуванням адмірала Нельсона зустрів об'єднаний франко-іспанський флот. Англійська ескадра поступалася противникові у кількості, але переважала його своєю підготовкою. Нельсон вступив у бій за чітко розробленим планом. Дві колони англійських кораблів розрізали стрій кораблів противника на дві групи і оточили їх. Нельсон довів, що він великий флотоводець, однак за годину до закінчення бою помер від смертельного поранення.

Зовсім по-іншому розгорталися події на сухопутному театрі воєнних дій. Наполеон діяв за встановленою схемою – стрімке, швидке пересування і знищення сил противника частинами. Капітулювала оточена в м. Ульмі австрійська армія (20 тис. полонених). Французи взяли Відень, але цим війна не закінчилася. Підходили головні сили російських військ, командувати об'єднаною австро-російською армією було призначено досвідченого М. Кутузова (1745–1813), генерала суворовської школи. Мудра військова стратегія Кутузова збирання сил і вибору потрібного місця й часу битви зіткнулася з нетерплячим і войовничим настроєм російського царя Олександра I та імператора Австрії Франца I. А Наполеон наполегливо поширював чутки буцімто прагне миру через поганий стан французької армії. Союзники вирішили дати бій попри заперечення Кутузова.

Настав ранок 2 грудня 1805 р. Зійшло, як говорив потім Наполеон, «сонце Аустерліца». Австро-російська армія пішла в атаку й одразу ж потрапила в пастку. Правий фланг французів, яким командував маршал Даву, почав повільно відступати, але в певний момент Наполеон кинув проти ослабленого центру австро-російської армії свої головні сили під командуванням маршала Сульта. Стрімким ударом Сульт прорвав лінію оборони і розітнув союзню армію навпіл. Одночасно маршали Ланн і Мюрат ударили з лівого флангу й почали обходити противника з півдня. Маршал Даву перейшов від оборони до контрнаступу. Армія союзників була розчленована, дезорганізована й розбита. Австрійські та російські війська

Наполеон грабує Італію. Карикатура

кинулися врозтіч з поля програної битви. Наступного дня Франц I поспішив укласти перемир'я. Наполеон поставив вимогу вивести російські війська з австрійської території.

3. Розгром Пруссії

Англія і Росія продовжували вести війну. У вересні 1806 р. до них приєдналася Пруссія. Утворилася четверта антифранцузька коаліція. Пруський король Фрідріх-Вільгельм III (1770–1840) був боязким, нерішучим і як вогню боявся Наполеона I. «Воєнну партію» в Пруссії очолювала його дружина, красуня королева Луїза.

Пруська армія звикла відбивати чітко крок на плац-парадах, але була зовсім не підготовленою до ведення сучасної на ті часи війни. Громізка, неповоротка, обтяжена нескінченними обозами, вона пересувалася навдивовижу повільно.

14 жовтня 1806 р. відбулася вирішальна битва. Наполеон під Ієною зустрівся з меншою частиною пруської армії і без труднощів розгромив її. В ті ж години інший бій розгорівся під Ауерштедом. Тут корпус маршала Даву зіткнувся з головними силами пруських військ. Рішучість Даву, одного з найталановитіших маршалів наполеонівської армії, і бездарність пруських генералів забезпечили перемогу французів. Рештки двох армій змішалися на одній дорозі і це довершило катастрофу. Французькі війська окупували Пруссію.

Наполеон у битві під Ієною

4. Континентальна блокада

Наприкінці жовтня 1806 р. Наполеон прибув до Берліна і 21 листопада підписав там декрет про Континентальну блокаду, згідно з яким у всій Французькій імперії та залежних від неї країнах щонайсуворіше заборонялося торгувати з Англією. Було перервано і поштовий зв'язок. За порушення цього декрету, контрабанду англійських товарів карали жорстокими репресіями, аж до позбавлення життя. Щоб здійснити блокаду, потрібно було підпорядкувати всю континентальну Європу. Блокада мала зруйнувати економічний потенціал Англії.

Поставлена Наполеоном мета виявилася недосяжною. Труднощі, які переживала в роки блокади англійська промисловість, торгівля, не мали катастрофічного характеру. Англія володіла колоніями, мала добрі контакти з Американським континентом і, попри небезпеку, вела широку контрабандну торгівлю в Європі. Смертельний удар не вдався.

5. Тільзітський мир

Розгром Пруссії не призвів до остаточної перемоги над четвертою коаліцією. Росія продовжувала війну. У двох кровопролитних битвах 1807 р. 7–8 лютого і 14 квітня у Східній Пруссії біля Прейсиш-Ейлау та під Фрідландом французька армія відчула силу російських полків і зазнала тяжких втрат. Не менш відчутних втрат зазнала і Росія. Почалися переговори про мир, якого потребували обидві держави.

Своє генеральне завдання – повалити Англію – Наполеон намагається вирішити через угоду з Росією. 7 червня 1807 р. в Тільзіті було підписано мир і союзний договір між Росією та Францією, відомий як Тільзітський мир.

У Європі склалася нова розстановка сил: фактично договір передбачав панування двох сильніших держав при умові значної переваги Франції. Але й це не задовольнило Наполеона, який домагався абсолютного панування в Європі. Олександр I також не хотів миритися з послабленням позицій Росії. Це визначило нетривкість і нетривалість Тільзітського миру, який був скоріше просто перемир'ям.

6. Вторгнення французьких військ в Іспанію і Португалію

1807 р. французькі війська увійшли в Іспанію. Наполеон поставив перед нею вимогу підписати пакт про спільні дії

проти Португалії, яка підтримувала Англію. Протягом кількох тижнів португальська армія була розгромлена, а король Португалії зі своїм двором утік до Бразилії.

Перебування французьких військ на території Іспанії викликало страх її правлячої верхівки, але стало сигналом до дій для іспанського народу. Внаслідок повстання іспанський король був змушений зректися престолу на користь свого сина. Дізнавшись про це, Наполеон змусив їх обох зректися престолу на користь свого брата Жозефа Бонапарта.

Було розроблено конституцію, але іспанський народ не прийняв її і відповів на французьку інтервенцію загальнонаціональною партизанською війною. В липні 1808 р. іспанські партизани оточили французьку армію, і вона капітулювала поблизу м. Байлена. Жозеф Бонапарт з урядом утік із Мадрида.

Перемога біля Байлена стала сигналом до повстання в Португалії. В серпні 1808 р. тут з'явилися англійські війська. Капітулювала в м. Сінтре французька армія, яка стояла в Португалії. Дві капітуляції імператорської армії упродовж двох місяців свідчили про те, що на Піренейському півострові Наполеон зіткнувся не з найманою армією, а з народом, який повстав.

У жовтні 1808 р. Наполеон послав за Піреней свої регулярні війська і сам очолив вторгнення 200-тисячної армії. Ніби вогненний смерч, пройшла вона через Іспанію, знищуючи все на своєму шляху. Наполеон кинув проти Іспанії все найкраще, що він мав. У самий розпал іспанського походу надійшла звістка, яка змусила Наполеона змінити плани і, не завершивши кампанію, вирушити до Парижа. Його повідомили, що Австрія зосереджує на кордоні з Баварією (Південна Німеччина) та Італією великі сили і що не сьогодні-завтра слід очікувати війни з п'ятою коаліцією.

7. Війни з Австрією

Війна, яку Австрія почала проти Франції у квітні 1809 р., була не схожою на війни 1796–1797, 1799, 1800 і 1805 рр. Австрійська армія мала бойовий настрій і волю до перемоги.

В бою під Екмюле австрійській армії було завдано поразки. Наполеон дістав легке поранення в ногу, але залишився в строю. Шлях на Відень був відкритий і французькі війська зайняли місто. Втім, окупацію столиці австрійці не сприйняли за кінець війни, невдача не зламала духу народу. З острова

Лобау, розміщеного в рукаві Дунаю, звівши легкий понтонний міст, Наполеон переправив свою армію на правий берег і атакував австрійську армію між Асперном і Есслінгом. Дводенна битва була безприкладно жорстокою і кровопролитною: позиції по кілька разів переходили з рук у руки, але, попри всі зусилля та втрати французів, закінчилася поразкою армії Наполеона. Асперн і Есслінг залишилися в руках австрійців; французька армія, з великими труднощами зберігаючи порядок, мусила відступати. Поразки цього разу зазнав не рядовий генерал, а сам імператор. Престижу імперії було завдано великої шкоди. Наполеон почав готуватися до вирішального бою.

5–6 липня 1809 р. відбулася битва під Ваграмом, яка відзначалася особливою жорстокістю. Втрати обох сторін були великі. У ній Наполеон застосував нову тактику – удар тараном: для прориву центру противника були послані зімкнутими рядами три дивізії, які прорвали його фронт. Це мало вирішальне значення. Австрійська армія не була ні знищена, ні потрощена. Вона відступила, зберігаючи повний порядок, і напевне через короткий час у змозі була знову вступити в бій такого ж масштабу. Наполеон не наважився на новий поєдинок – він не міг бути впевненим у переможному його кінці. Але й Франц I дуже налякався. Було укладено мир. Щоб закріпити умови миру, Наполеон розлучився з першою дружиною і взяв шлюб із дочкою австрійського імператора Франца Марією-Луїзою.

Висновки

Війни Наполеона мали несправедливий і загарбницький характер. Разом із тим вони підривали сили феодально-абсолютистських монархій Європи, сприяли в перспективі розвитку демократичних інституцій влади на уламках старих феодальних імперій. Наполеон як полководець був яскравим представником нового динамічного світу, що виявилось в його стратегії війни і стрімкій, зосередженій тактиці бою. Але проголошення Континентальної блокади, а потім вторгнення в Іспанію стали прикметами того, що Наполеон втратив здатність реально оцінювати співвідношення сил. Війна 1809 р. з Австрією, як і опір французам в Іспанії, засвідчили початок кризи імперії.

Запитання і завдання

---

1. Назвіть склад першої, другої, третьої та четвертої коаліцій.
2. У чому полягало значення Трафальгарської битви?

3. Назвіть причини поразки союзників під Аустерліцем.
4. Що зумовило швидкий розгром Пруссії?
5. Поясніть, чому не могла досягти мети Континентальна блокада.
6. Чому Тільзітський мир не міг тривати довго?
7. Чому французька армія почала зазнавати поразок в Іспанії?
8. Визначте поняття: Континентальна блокада, наполеонівські війни.

Документи та матеріали

З декрету про Континентальну блокаду (21 листопада 1806 р.)

- «1. Британські острови оголошуються у стані блокади...
2. Будь-яка торгівля і будь-які відносини з Британськими островами заборонені.
3. Кожний англійський підданий..., знайдений у володіннях, зайнятих нашими або союзними військами, оголошується військовополоненим.
4. Будь-яка крамниця, будь-який товар, будь-яке майно, хоч би якого характеру, які належать англійському підданому, будуть конфісковані...»

Новая история в документах и материалах. – М., 1934. – С. 248.

1. Чи була можливість забезпечити повну торговельну ізоляцію Англії від Європи?
2. Про що свідчив декрет про Континентальну блокаду?

Запам'ятайте дати

- 1805 р., 21 жовтня – Трафальгарська битва; розгром франко-іспанського флоту
1805 р., 2 грудня – Аустерліцька битва; поразка австрійської та російської армій
1806 р., 21 листопада – декрет про Континентальну блокаду
1807 р., 7 червня – Тільзітський мир

8. ПОРАЗКА НАПОЛЕОНІВСЬКОЇ АРМІЇ В РОСІЇ

1. Вторгнення в Росію

Після розгрому 1809 р. Австрії відносини між Францією і Росією швидко погіршувалися. Наполеон, всупереч обіцянкам, що він дав у Тільзіті (1807), не мав наміру враховувати інтереси Росії ні на Сході, ні в Європі.

Невдоволення російського дворянства Континентальною блокадою, яка позбавляла Росію можливості продавати Англії свої сільськогосподарські товари й одержувати звідти дешеві вироби, змусило царський уряд у грудні 1810 р. дозволити заходити в російські порти суднам нейтральних країн. Це означало відновлення торгівлі з Англією через посередників. 1811 р. в Росії було запроваджено тариф, згідно з яким французькі товари обкладалися високим митом. Відтак франко-російські відносини загострилися.

Починаючи від січня 1811 р., Наполеон почав готуватися до походу на Росію. У ньому він мав намір використати сили залежних від нього країн Європи, а також залучити країни, з якими межувала Росія на півночі й півдні. Наполеон мобілізував величезні людські ресурси у самій Франції і в усіх васальних державах: до літа 1812 р. на кордонах із Росією зосередилася армія, яка налічувала понад 600 тис. чол. Росія мала значно менші сили – у трьох арміях уздовж усього кордону було близько 220 тис. чол.

(12)24 червня 1812 р., рано-вранці, через три понтонні мости на р. Німан «Велика армія» Наполеона перейшла кордон і ступила на територію Російської імперії.

Головнокомандувачем російської армії був талановитий воєначальник Барклай-де-Толлі. Згідно із розробленим ним планом росіяни почали поспіхом відводити свої війська. Чим далі в глиб країни відходила російська армія, тим ставало зрозуміліше імператорові французів, що не він нав'язує свою волю противникові. Наполеон вимушено діяв саме так, як хотілося російським генералам, що відступали. Російське командування, уникаючи вирішальних поєдинків, уперто намагалося об'єднати свої армії і відводило їх на схід. Із серпня 1812 р. об'єдналися російські армії Барклая-де-Толлі і Багратіона. Задум Наполеона І розбити росіян окремими частинами не вдався, і це істотно змінило увесь хід війни. Сили французької армії танули. Наполеон вимушений був

Михайло Барклай-де-Толлі

Петро Баграціон

виділяти значні сили для гарнізонів на окупованій території, для охорони комунікацій, що розтягнулися більш ніж на 600 км, для прикриття флангів. До Смоленська з усієї «Великої армії» дійшло 180 тис. чол.

Взявши Смоленськ, Наполеон мав лише 130 тис. ударного угруповання, але сподівався у вирішальній битві розгромити російську армію.

Олександр I призначив новим головнокомандувачем російської армії М. Кутузова. В армію Кутузов прибув біля села Цареве-Займище, де Барклай-де-Толлі готувався дати генеральний бій. Оцінивши обстановку, Кутузов вибрав іншу позицію – біля села Бородіно. На той момент загальна чисельність російської армії разом із ополченцями і резервом зросла до 132 тис. чол.

2. Бородінська битва і взяття Москви

На початку дня 26 серпня (7 вересня) 1812 р. французька армія підійшла до Бородінського поля. Наполеон переконався, що правий фланг росіян неприступний для обходу і вирішив кинути свої головні сили на центр та лівий фланг.

Головні бойові дії розгорнулися о 6 годині ранку 7 вересня 1812 р. на лівому фланзі російських військ, де командував Баграціон. Атаку почав корпус Даву під прикриттям 102 гармат. Цю атаку було відбито картечним вогнем. Другу атаку Даву здійснив о 7 годині ранку, але знову зазнав невдачі. Наполеон, посиливши війська Даву корпусом Нея та підтримавши їх вогнем 150 гармат, близько 8-ї години ранку атакував утретє. Втім, і цього разу французи були відкинуті. Намагаючись будь-що досягти успіху, Наполеон зосередив на цій ділянці 45 тис. чол. при 400 гарматах (усього їх було в нього 587) проти 15–18 тис. чол. російських військ. Однак п'ять наступних атак поспіль були безрезультатними. Близько 12-ї години дня російські війська почали відходити. Сильний вогонь російської артилерії (близько 600 гармат) не дав французам розвинути успіх і зупинив їх біля Семенівського яру.

Опівдні кавалерійські полки генерала Уварова і козаки генерала Платова за наказом Кутузова завдали удару по лівому

флангу французької армії, викликавши там переполох. Атаку було відбито, але вона істотно вплинула на хід битви. В імператора після зухвалого нападу російської кавалерії з'явилося відчуття, що тил його військ незабезпечений.

День хилився надвечір, і Наполеон міг усе зважити й оцінити страшні втрати, вісті про котрі надходили до нього звідусіль. По-нурий, мовчазний, дивився він на гори людських трупів і не відповідав на запитання. Для маневру і нових атак Наполеон мав одну тільки гвардію, яка була розташована в районі Шевардіна, але не ризикнув кинути в бій свій останній резерв.

Російська армія готувалася продовжити битву, але великі втрати, а головне – відсутність резервів для розвитку наступу спонукали Кутузова прийняти рішення відвести армію до Можайська, а потім – і за Москву.

Французи підійшли до Москви; Наполеону доповіли, що місто спорожніло, бо мешканці покинули його. Залишивши Москву, російські війська знищили запаси продовольства і військові склади. Французи зайняли місто і почали грабувати полишені будинки. Численні пожежі нищили місто. Сильний вітер розносив вогонь, полум'я охоплювало цілі квартали і райони міста. Пожежа вирувала майже п'ять діб і зруйнувала 3/4 всіх міських будівель.

Французька армія в Москві відчувала себе ніби в обложеному фортеці. Вона не відпочила, не отямилася після довгих переходів і кровопролиття під Бородіном. Військо розкладалося і з кожним днем ставало дедалі менш боєздатним.

З Москви імператор тричі звертався до Олександра І із пропозиціями почати переговори про мир на найвигідніших для Росії умовах. Однак російський цар не відповів на його заклики. Перебування в Москві ставало не тільки непотрібним, а й небезпечним. Війна вступила в нову фазу. Кутузов, здійснивши свій фланговий марш-маневр із Рязанської дороги на Калужку, розташувався табором під Тарутиним. Тут російська армія зупинилася: прибуло поповнення. Відступ закінчився, російська армія готувалася наступати.

Михайло Кутузов

3. Відступ армії Наполеона та її розгром

Розташувавши свою армію (120 тис. чол.) на південний захід від Москви, Кутузов відрізав Наполеону І можливість вирушити на південь країни. План Кутузова полягав у тому, щоб змусити французів відступати з Москви розореною Смоленською дорогою.

Переконавшись, що миру в Москві не досягнеш, Наполеон вирішив відходити. Він мав намір здійснити марш на Калугу і Тулу, захопити там російські військові бази, знищити тульський і брянський збройові заводи, потім відвести свої війська на зимові квартири в Білорусь та Литву, а вже наступного року відновити воєнні дії. 7 (19) жовтня французька армія залишила Москву.

Однак Кутузов перехопив ініціативу. Російські війська перейшли в наступ і завдали поразки корпусу Мюрата біля Тарутина. 110-тисячна армія Наполеона, вийшовши з Москви, рушила на південь. Російські війська перепинили їй шлях біля Малоярославця.

Почалася тривала битва: місто 8 разів переходило з рук у руки. Продовжувати спробу прориватися означало для Наполеона нову генеральну битву. Наважитися на це він уже не міг. «Цей диявол Кутузов не одержить від мене нової битви», – сказав він, визнаючи свою поразку. Він наказав армії рухатися до старої Смоленської дороги.

Почався згубний для наполеонівської армії відступ. Розтягнувшись на багато десятків кілометрів, вона зазнавала безперервних ударів російських військ. З півночі та сходу на французьку армію тиснули регулярна кіннота і козаки. Паралельним маршем рухалися основні сили Кутузова. Особливу роль у розгромі армії Наполеона відіграли партизани. Це була по-справжньому народна війна, яка підривала сили противника. В цій війні уславились російські офіцери Д. Давидов, О. Сеславін, О. Фігнер. Відомі селянські загони Є. Четвертакова, Г. Куріна, партизанки Василиси Кожиної. Сам Наполеон засвідчив, що кожного дня його армія втрачає від нападів партизан більше, ніж під час боїв із регулярною армією.

Великих втрат зазнав Наполеон у тяжких боях під Вязьмою та біля села Красне, де він залишив більше половини військ, виведених із Москви. Сподівання на перепочинок у Смоленську не справдилося: дійшовши туди, солдати імператорської армії, деморалізовані відступом і голодом, роз-

грабували продовольчі бази. Розгром армії Наполеона довершив ранній мороз.

До ріки Березини Наполеон підійшов із 40-тисячною армією. Французи змогли переправитися через річку, але з катастрофічними втратами – 29 тис. чол. і увесь обоз. За кілька днів потому Наполеон залишив армію і прибув до Вільно. Він передав командування маршалу Мюрату й відбув до Парижа.

Рештки французьких військ утікали до західного російського кордону. В середині грудня 1812 р. через р. Німан перейшло із Росії не більше 20 тис. учасників «російського походу».

Розгром «Великої армії» в Росії став сигналом до повстання європейських народів проти наполеонівського панування.

Висновки

Рішення Наполеона про війну проти Росії ще раз засвідчило зростання його нездатності реально оцінювати співвідношення сил. Він розраховував на нетривалу і переможну війну. Зіткнувшись із противником і переслідуючи його, він швидко підірвав боєздатність своєї «Великої армії», а Бородинська битва знекровила її остаточно. Зі вступом до Москви, яка запалала пожежами, завершився процес морального занепаду багатонаціональної армії Наполеона I. Вимушений відступати за обставин народної партизанської війни, яка розгорялася, великий майстер воєнної справи виявився безсилим. Йому нічого іншого не залишалося, як похмуро спостерігати нищення під ударами регулярної російської армії та партизанських загонів своєї «Великої армії». Холодна зима прискорила повний розгром. Імперії Наполеона I було завдано смертельного удару. Згодом імператор сам назвав свій «російський похід» «фатальною помилкою». Розгром наполеонівської армії в Росії став важливою подією визвольного руху європейських народів проти наполеонівського панування.

Запитання і завдання

---

1. Чому Наполеон вирішив почати війну з Росією?
2. Чого намагалось досягти російське командування, відступаючи в глиб країни?
3. Яку роль відіграла партизанська війна у розгромі Наполеона в Росії?
4. Розкажіть про Бородинську битву.
5. Чому, на Вашу думку, М. Кутузов після Бородіна вирішив залишити Москву без нового бою із французами?
6. Визначте поняття: партизанська війна.

Розкладання «Великої армії» під час війни 1812 р. (за спогадами одного з учасників походу в Росію)

«...Мій ранець був заповнений добре: я мав чимало фунтів цукру, рису, трохи бісквітів, півпляшки лікеру, шовковий костюм китаянки, шитий золотом і сріблом, багато золотих і срібних речей... Я мав також парадну форму, чорний оксамитовий жіночий плащ, дві срібні ризи..., крім того, багато медальйонів і плювальницю якогось російського князя, оздоблену коштовним камінням. Я був одягнений у... жилет, який сам пошив собі з жіночої спідниці, а поверх нього був великий комір із подвійного горностаю...»

Новая история в документах и материалах. – М., 1934. – Вып. 1. – С. 260.

1. З якою метою солдати Наполеона брали участь у завоюваннях?

Запам'ятайте дати

1812 р., 24 червня – армія Наполеона перетнула кордон із Росією

1812 р., 7 вересня – Бородинська битва

9. ПАДІННЯ ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ У ФРАНЦІЇ

1. Зречення Наполеона

Після поразки Наполеона I у війні з Росією було укладено союз Пруссії і Росії, спрямований проти Франції. Почала складатися шоста антифранцузька коаліція. Європейські монархи готові були вести переговори про мир. Міністр закордонних справ Австрії Меттерніх настійливо пропонував бути посередником на мирних переговорах. Монархії феодальної Європи готові були піти на компроміс із Наполеоном I. Але Наполеон не погоджувався на поступки.

16–18 жовтня 1813 р. під Лейпцигом відбулася вирішальна битва. У ній брали участь більше півмільйона людей, вона відзначилася жорстокістю, кровопролиттям і в історію увійшла під назвою «битва народів». Під час бою корпус саксонських військ, який бився в рядах французької армії, у повному складі перейшов на бік союзників. Це визначило результат битви. Війська Наполеона почали поспіхом відступати. У 1814 р. війну було перенесено на територію Франції. По всій окупованій французами Європі піднялася хвиля ненависті

до окупантів: і панівні класи, і селяни, і міщани – всі верстви відчували необхідність об'єднатись для боротьби із ненависним завойовником.

З випадково перехоплених козаками листів Олександр І дізнався про плани Наполеона. Союзники рушили на Париж. Французи мали близько 40 тис. чол. для захисту столиці Франції. Жорстокий бій тривав кілька годин, союзники втратили 9 тис. чол., з них близько 6 тис. – росіяни. Маршал Мармон капітулював. Союзні армії на чолі з імператором Олександром І 31 березня 1814 р. увійшли в Париж.

У березні 1814 р. Наполеон прийшов з усією армією в Фонтебло, місто, де була давня резиденція французьких королів. Усамітнившись у замку, він стежив за всім, що діялося в Парижі. Він, вочевидь, не хотів здаватися без бою. У Фонтебло зібралося 60-тисячне військо. «50 тисяч і Я – це 150 тисяч», – говорив Наполеон. У Фонтебло в імператорських покоях з'явилися його маршали. Наполеон виклав їм план походу на Париж. Маршали мовчали. «Що ж ви хочете, панове?» – сухо запитав Наполеон. «Зречення!» – відповіли йому. Наполеон не став перечити. Він підійшов до столу і швидко написав акт зречення на користь свого сина Жозефа-Шарля Франсуа Бонапарта при регентстві імператриці Марії-Луїзи.

Однак союзники не погодились з цим, відмовилися визнати право династії Бонапартів на престол і поставили вимогу беззастережного зречення. Бонапарт підписав із союзниками договір, згідно з яким йому діставався у володіння до кінця життя острів Ельба і зберігався його титул імператора.

2. «Сто днів»

Голова Тимчасового уряду Франції Ш. Талейран домігся рішення союзних держав про відновлення на престолі легітимної (законної) династії Бурбонів. Гладкий, одутий Людовік XVIII повернувся на батьківщину в обозі союзних армій. 60-річний монарх «Божою милістю» був менш за все спроможний завоювати симпатії французів.

Перебуваючи на маленькому острові у Середземному морі, Бонапарт пильно стежив за тим, що діється у Франції. Він розумів, яку тривогу в колах буржуазії, яку ненависть у середовищі селян викликали дворяни-емігранти. Бонапарт дізнався також про гострі незгоди між учасниками Віденського конгресу, який зібрався в жовтні 1814 р. і повинен був вирішити долю повоєнної Європи.

Наполеон сподівався повернутись до влади. 1 березня 1815 р. він на чолі із 1000 солдатів його особистої гвардії висадився на континенті. Війська, які були направлені проти нього, перейшли на його бік. 20 березня Наполеон увійшов у Париж, проголосивши відновлення імперії. Допустити цього його недавні противники не могли. Вони створили проти Наполеона нову, сьому коаліцію.

3. Битва під Ватерлоо і реставрація правління Бурбонів

Бонапарт запропонував державам коаліції мир, але дістав відмову. Франція знову мусила воювати. План Наполеона полягав у тому, щоб роз'єднати ворогів по черзі. Кампанія почалася успішно. Бонапарт завдав тяжкої поразки прусській армії, але в нього не вистачило сили знищити її повністю. Він наказав маршалу Груші переслідувати ворога 35-тисячним корпусом.

Вважаючи Пруссію уже переможеною, Бонапарт рушив із головними силами проти англійців, які були розташовані поблизу поселення Ватерлоо неподалік від столиці Бельгії – Брюсселя.

18 червня 1815 р. вранці Бонапарт наказав розпочати бій. Маршал Ней неодноразово атакував висоти, на яких закріпилися англійці, але не мав успіху. Грубої помилки в цей час припустився генерал Груші. Переслідуючи пруські війська маршала Блюхера, він не помітив, що їхні головні сили відірвалися від нього і пішли на з'єднання з англійцями. Англійські і пруські війська перейшли в контрнаступ, переслідували і добивали французів. Розгром був повний.

Війська союзників знову вступили на територію Франції і зайняли Париж. Наполеон Бонапарт після битви під Ватерлоо 22 червня 1815 р. знову був змушений зректися престолу і здався англійцям. Уряд Англії за згодою інших союзних держав заслав його на острів Святої Єлени в південній частині Атлантики. 5 травня 1821 р. Наполеон Бонапарт помер.

Відбулася друга реставрація правління Бурбонів. На трон знов повернувся Людовік XVIII.

4. Віденський конгрес. Священний союз

Засідань Віденського конгресу, скликаного восени 1814 р., спроба Наполеона повернутись до влади не перервала.

Домінували на конгресі Росія, Австрія й Англія. Делегація Пруссії була невливовою. Керівні ролі належали Олександрю I та австрійському канцлеру Меттерніху. Не меншим впливом користувалась і делегація Англії. Переможену Францію представляв Талейран.

Найпершим, головним завданням Конгресу було відновлення феодальних порядків і боротьба з революційним рухом. Друге завдання полягало в тому, щоб закріпити перемогу союзників і не допустити повернення Франції до бонапартистського режиму та нових спроб завоювати Європу. Третім завданням переможців було прагнення задовольнити власні територіальні претензії і встановити нові кордони. Союзникам не вдалося зберегти єдність, вирішуючи ці питання. Втім, важливе питання – про кордони Франції – вони вирішили за повної згоди. Серйозні суперечки викликали проблеми Польщі та Саксонії. Росія претендувала майже на всі польські землі, а Пруссія – на всю Саксонію. Ці плани наštовхнулися на опір Англії та Австрії. До кінця 1814 р. незгоди між союзниками так загострилися, що в повітрі запахло новою війною. Англія, Австрія і Франція уклали між собою секретний оборонний військовий союз, спрямований проти Росії і Пруссії. Хоча навряд чи серйозно подумували учасники договору про велику війну – надто стомилися у війнах наполеонівських часів. Зрештою щодо польсько-саксонського питання Олександр I пішов на поступки.

9 червня 1815 р. представники Австрії, Англії, Іспанії, Росії, Португалії, Пруссії, Швеції та Франції підписали Заключний генеральний акт Віденського конгресу.

Англія перечеила включенню до Заключного акта колоніальних проблем, але саме тут чимало надбала. Їй дісталися захоплені під час наполеонівських воєн колишні голландські, французькі, а потім деякі іспанські й португальські колонії.

Німеччина не була об'єднана, на її території було створено Німецький союз, до складу якого увійшли 38 держав і 4 вільних міста під головуванням Австрії.

*Король Франції
Людовік XVIII*

26 вересня 1815 р. Олександр I, Франц I і Фрідріх-Вільгельм III підписали й урочисто проголосили в Парижі акт про створення Священного союзу монархів і народів. Незабаром до нього приєдналися практично всі монархи Європи. Ідеї цього документа протиставлялися ідеям Великої французької революції, «Декларації прав людини і громадянина».

Священний союз створювали для поширення абсолютистсько-монархічних ідей, він був інструментом придушення республіканського, демократичного і національно-визвольного рухів. Акт проголошував непорушність Віденської системи і встановлював, що за будь-яких спроб порушити її монархи «у всьлякому випадку й у всьлякому місці надаватимуть один одному підмогу, підкріплення і допомогу».

«Віденська система» і Священний союз були спробою затримати розвиток республіканського і демократичного рухів і законсервувати старі порядки. Ця спроба виявилася історично приреченою на невдачу.

Висновки

Воєнна кампанія 1813–1814 рр. ще раз підтвердила, що народи Європи піднялися на боротьбу за свою національну незалежність – це й спричинило поразку французької армії під Лейпцигом. Блискучий воєнний талант «імператора французів» виявився безсилим проти волі народів. Незгоди серед правлячої верхівки коаліції і короткочасне («Сто днів») повернення Наполеона до влади вже були неспроможні нічого змінити. Віденський конгрес і його надбудова – Священний союз – не змогли зупинити процес звільнення. Розпочавшись у формі антинаполеонівської боротьби, цей процес швидко переріс у широкі республіканські, демократичні та національно-визвольні рухи, які відгукнулися в цілій низці європейських і американських буржуазних революцій першої половини XIX ст.

Запитання і завдання

---

1. Який характер мала війна у 1813–1815 рр. з боку союзників?
2. Що зумовило результат Лейпцизької битви?
3. Чому маршали Наполеона I змусили його зректися престолу?
4. Чому Бонапарту вдалося повернутися на 100 днів до влади?
5. З якою метою було скликано Віденський конгрес?
6. Чим можна пояснити поразку Наполеона?
7. Визначте поняття: династія, конгрес, реставрація, «Віденська система».

Документи та матеріали

«Кількість французів, призваних до армії Наполеона І.

1800 р. – 30 тис.; 1801 р. – 60 тис.; 1802 р. – 60 тис.; 1803 р. – 60 тис.; 1804 р. – 60 тис.; 1805 р. – 80 тис.; 1806 р. – 80 тис.; 1807 р. – 80 тис.; 1808 р. – 80 тис.; 1809 р. – 80 тис.; 1810 р. – 110 тис.; 1811 р. – 120 тис.; 1812 р. – 120 тис.; 1813 р. – 140 тис.»

Новая история в документах и материалах. – М., 1934. – С. 257.

1. До якої верстви належала основна частина солдатів армії Н. Бонапарта?
2. Про що свідчить значне зростання кількості солдатів армії Наполеона з 1800 до 1813 р.?

Запам'ятайте дати

1813 р., 16–18 жовтня – битва під Лейпцигом, поразка Наполеона
1815 р., 18 червня – битва під Ватерлоо. Розгром Наполеона
1814 – 1815 рр. – Віденський конгрес

ЄВРОПА ПІСЛЯ 3 ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ (1815–1847)

10. АНГЛІЯ

1. Політика торі. Перша парламентська реформа

В Англії ще з середини XVII ст. традиційно існували дві основні політичні партії – віги і торі. Торі були партією консервативного напрямку. Вони твердили, що захищають традиційні британські цінності. Торі підтримували здебільшого аристократи – лендлорди (великі землевласники). Партія вігів була більш ліберальною. Віги намагались сприяти економічному розвитку країни, пропагуючи закони, якими скорочувались податки, мито та інші види платежів у державну скарбницю. Торі провадили політику, спрямовану на підтримання високих цін на хліб. 1815 р. ними були прийняті хлібні закони, згідно з якими встановлювався високий митний збір на зерно, що ввозилось з-за кордону. В результаті ціни на хліб підскочили і виграли від того лише англійські виробники хліба – лендлорди. Доведені до відчаю голодом і злиднями, робітники вбачали джерело своїх нещасть в тому, що їх витісняють з роботи нові машини і почали їх нищити. Розпочалася друга хвиля луддитського руху. Уряд відреагував на це вкрай жорстоко, прийнявши в 1813 р. Закон про смертну кару за руйнування машин. Головні учасники луддитського руху були страчені. В 1817 р. тимчасово було скасовано Закон про недоторканність особи. Після цього урядові репресії стали ще сильнішими і протести громадянства вщухли. Але коли через рік Закон про недоторканність особи почав діяти знову, з ним відновилися і заворушення.

Боротьба з демократичним рухом, попри часткову стабілізацію в економіці, досягла кульмінації 15 серпня 1819 р. під час «Манчестерської бійні», коли влада придушила мирний мітинг у Петерсфільді біля Манчестера. Демонстранти вимагали загального виборчого права і скасування хлібних законів. Влада для розгону мітингу використала війська. Наприкінці 1819 р. уряд ухвалив шість постанов, згідно з якими

дозволялося проводити арешти та обшуки з метою вилучення зброї, заборонялися зібрання і мітинги з числом учасників понад 50 чол. Преса підлягала жорсткій цензурі. На думку одного з керівників партії вігів Р.Тірні, «уряд тільки й думає про те, як би застосувати грубу силу. Він не бажає угод, жодного примирення». Цей період в історії Англії дістав назву «реакційного торізму». На зміну йому прийшов «торізм реформаторський». Його пов'язують з іменем члена нового урядового кабінету лорда Дж. Каннінга, політика якого була спрямована на пом'якшення режиму.

У 1824 р. уряд скасував закон 1799 р., який забороняв створювати професійні організації робітників – тред-юніони. Страйки теж перестали бути кримінальним злочином. Від 1825 до 1830 р. практично по всій Англії були створені професійні спілки в галузях економіки: лудильників, ливарників, ткачів і т. д. Тред-юніони, захищаючи інтереси робітників, боролися за підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці, закриття робітних будинків, в яких безробітні були змушені працювати в жахливих умовах і за мізерну платню. Діяльність тред-юніонів непокоїла підприємців, і вони змусили уряд 1825 р. ухвалити Закон про робітничі коаліції (об'єднання), який забороняв проводити страйки і чинити тиск на підприємців із метою поліпшення умов праці.

1830 р. на надзвичайних парламентських виборах перемогла партія вігів. Кабінет очолив Чарльз Грей. Почали готувати законопроект про парламентську реформу. Вона стосувалась системи виборчого права. З близько 20-мільйонного населення Англії правом голосу тоді користувалось трохи більше 220 тис. осіб. Це було результатом дуже високого майнового цензу. Крім того, в країні було декілька десятків так званих «гнилих містечок» – (старі, феодального типу, дрібні міста або території, де людей вже практично не було, а депутата призначав лендлорд). Але ці «гнилі містечка» направляли в парламент близько сотні депутатів. У квітні 1832 р. Білль про реформу було прийнято. Відповідно до нового парламентського закону:

- 56 «гнилих містечок» позбувалися права представництва;
- 30 «гнилих містечок» представляли тепер по одному замість двох депутатів;
- одержали місця в парламенті депутати великих промислових центрів;
- виборчі права здобули всі, хто мав певну суму доходів на рік;

- виборчого права не набули робітники і дрібні власники;
- не була ліквідована нерівність виборчих округів;
- збереглося відкрите голосування;
- кількість виборців при 20-мільйонному населенні збільшилася до 652 тис. чол.

Реформа 1832 р. забезпечила перевагу промисловців у парламенті і фактично відобразила компроміс між земле-власницькою аристократією і підприємцями.

2. Віги при владі. Початок правління королеви Вікторії

Період правління вігів припадає на 1830–1841 рр. У цей час змінюються назви партій: віги асоціюються з поняттям ліберал, торі – консерватор. Але ще довго у вжитку будуть старі назви. І сьогодні англійську партію консерваторів іноді неофіційно називають торі. Під тиском демократичного руху, який набував сили, урядом вігів було прийнято Закон про знищення рабства у всіх англійських колоніях. Вирішилося і питання про дитячу працю на фабриках і в шахтах. Становище робітників було настільки жалюгідним, що вони змушені були відправляти своїх неповнолітніх дітей працювати. Діти 6–9 років працювали в жахливих умовах по 12–14 год на добу. Відтепер діти до 13 років могли працювати не більше 8 год на добу, а підлітки від 13 до 18 років працювали не більш як 12 год. Почала діяти під контролем тред-юніонів фабрична інспекція охорони праці; діти до 14 років щоденно упродовж двох годин мусили навчатися у школі; вводилися в практику обов'язкові перерви для приймання їжі.

Одночасно віги ухвалили у 1834 р. Закон про бідних. Згідно з ним скасовувався податок на користь бідних, який раніше брали з підприємців. Бідні позбавлялись права отримувати соціальну допомогу за рахунок релігійних общин. Скрізь впроваджувалися в практику робітні будинки – своєрідні в'язниці з обов'язковим повним трудовим днем. Згідно із цим законом робітники повинні були самі забезпечувати себе, а не чекати, доки хтось про них потурбується.

У 1837 р. на зміну королю Вільгельму IV прийшла королева Вікторія.

Вікторія (1819–1901) – королева Британії з 1837 р. Остання представниця Ганноверської династії. В 1876 р. проголошена імператрицею Індії. На початку її правління Велика Британія встановила свою торговельну і промислову гегемонію в світі.

За роки правління Вікторії Британія стала величезною колоніальною імперією, зміцнила позиції: означилася політична та економічна стабілізація, посилився міжнародний авторитет держави.

В період правління королеви уряд вігів втілював у життя законопроекти про проведення шкільної та поштової реформи.

До поштової реформи оплата за доставку листів була дуже високою, відтак замість оплати листонашам з'явилася поштова марка на конверті. Згідно із шкільною реформою освіта стала обов'язковою, держава давала певні субсидії для початкової школи; всі общини, зокрема релігійні, навіть якщо вони не належали до офіційної церкви, дістали можливість навчати своїх дітей. Діяльність осіб духовного сану (школи перебували при церквах) контролювали представники шкільних комітетів.

Королева Вікторія

3. Структурні зміни в економіці

У період від 1815 до 1850 р. торговельно-промислові переваги Англії у світі зросли. За рівнем промислового виробництва і торговим оборотом вона випередила інші країни. Її військовий і торговий флоти панували на всіх морських шляхах. Промисловий переворот від початку ХІХ ст. перейшов у завершальну стадію. Практично всі головні галузі промисловості були механізовані. У текстильному та бавовняному виробництві Англія тримала першість у світі. До 30-х рр. набуло стрімкого розвитку машинобудування, споруджувалися фабрики з виробництва верстатів, нових машин і механізмів. Одночасно Англія почала вивозити машини за кордон, експорт цього виду продукції з 1826 по 1850 р. зріс у 6 разів. Швидкому розвитку будівництва сприяв такий важливий чинник, як прокладання залізниць. Після винаходу в 1814 р. Д. Стефенсоном паровоза мережа залізниць швидко з'єднала всю Англію. Це зміцнило внутрішній ринок країни. У сільському господарстві почали застосовувати нові методи землеробства: поглиблену оранку, дренажні системи, добрива. У 30–40-х рр. збільшився експорт товарів і продукції текстильної та важкої промисловості. Економічне піднесення

було пов'язане з розвитком науки, визначним представником якої був фізик і хімік Майкл Фарадей. З інтенсивним розвитком економіки в Англії відбулися демографічні зміни. Кількість працівників на виробництві разом із родинами становила половину населення країни.

4. Чартистський рух

Закон про бідних та парламентська реформа 1832 р. не дали обіцяних робітникам прав, насамперед у виборчій системі. Поштовхом до нових заворушень стала чергова економічна криза, яка охопили Англію в 1836–1838 рр. Упали ціни на товари, а неврожаї спричинили подвійне подорожчання хліба.

Від 1836 р. у Великій Британії розгорнувся масовий громадсько-демократичний рух за політичні права. Цей рух мав за мету вплинути на законодавчу діяльність парламенту. Кістяком руху стала лондонська асоціація робітників, яку очолив столяр У. Ловетт. Свої вимоги представники руху сформулювали в хартіях (грамотах). Передбачалося передати їх на розгляд парламенту. Цей рух дістав назву чартизм (від англійського слова «charter» – хартія).

Перший документ (хартія) чартистів уміщував 6 вимог, зокрема:

- загальне виборче право для чоловіків, які досягли 21 року і проживали у своїй парафії не менше 6 місяців;
- скасування майнового цензу для кандидатів у депутати парламенту;
- рівне представництво і зрівняння виборчих округів.

Лондонську асоціацію робітників підтримав «Великий Північний Союз», яким керував адвокат Ф. О'Коннор, у м. Лідсі і «Політичний Союз» у м. Бірмінгемі на чолі з банкіром Т. Атвудом. Уся Англія була охоплена мітингами на підтримку шести пунктів хартії.

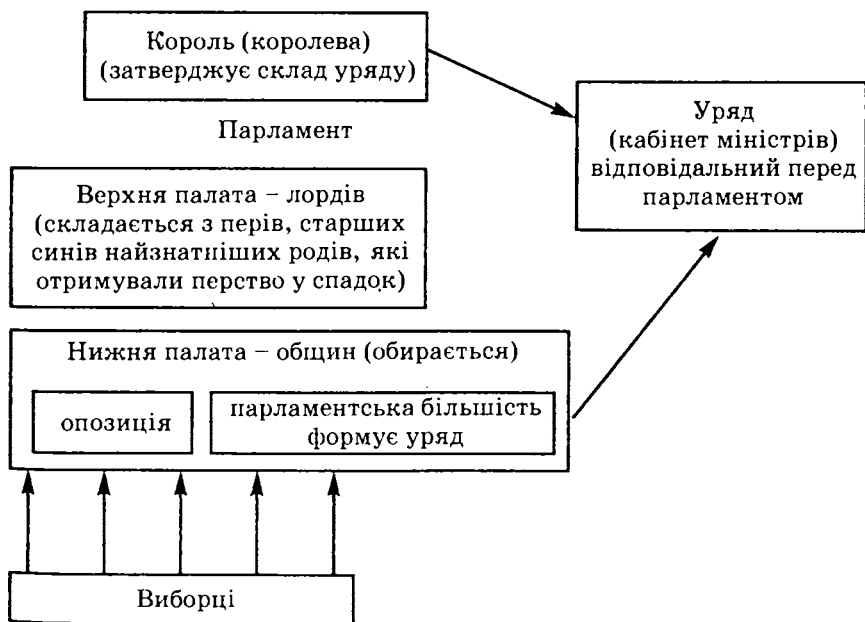
1838 р. чартисти склали першу національну петицію (прохання), яка містила вимоги Лондонської асоціації робітників. Публікація петиції в чартистських виданнях викликала нову хвилю народної підтримки. Того ж року в Лондоні відбувся I з'їзд чартистів, який дістав назву Національного конвенту. За час його роботи чартисти визначилися у формах і методах боротьби за прийняття Народної хартії.

Прибічники У. Ловетта (Лондонська асоціація) відкидали насильницькі методи боротьби, дотримуючись політики «моральної сили». Представники «фізичної сили» під керівництвом Дж. Гарні виступали за революційне повалення політичного й соціального ладу, за ліквідацію економічної і політичної нерівності.

Третє угруповання «змішаних методів боротьби» очолив О'Коннор. Примикаючи в основному до прихильників «фізичної сили», він, однак, вважав, що тільки за умови, якщо мирні засоби не зарадять і парламент не прийме хартії, слід вдаватися до насильницьких засобів впливу.

Першу петицію про народну хартію підписали понад 1 млн чол. 18 червня 1839 р. її врочисто внесли до парламенту. По всій Англії прокотилася хвиля масових заворушень. Після цих заворушень у Бірмінгемі, Лондоні та Манчестері уряд запровадив стан облоги. В липні 1839 р. палата Общин відкинула петицію про Народну хартію. Тоді прибічники «фізичної сили» поставили вимогу оголосити тривалий загальнодержавний страйк – «священний місяць». Підготовка до страйку затяглася, а жорстокі репресивні заходи уряду Англії не дали розгорнутися рухові масового протесту.

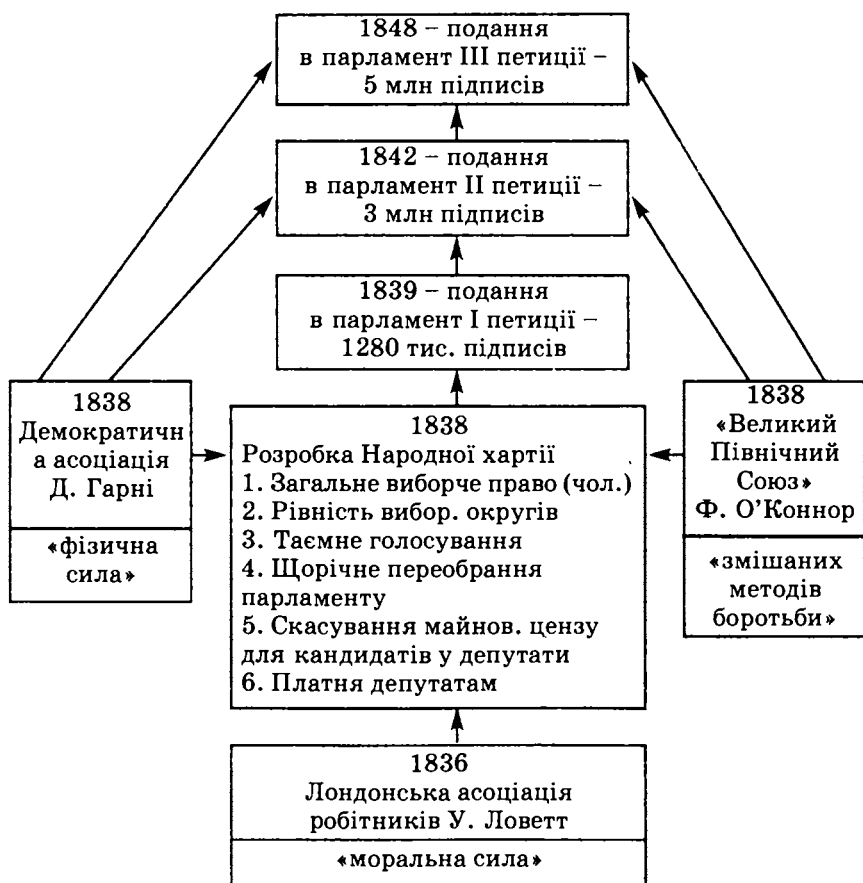
ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ АНГЛІЇ

Страйки стали локальними і нечисленними. Восени 1839 р. у країні почалося економічне піднесення, відтак зменшилося безробіття. Підприємці отримали можливість дещо підвищити заробітну платню. Чартистський рух пішов на спад, наприкінці вересня був розпущений Національний конвент. По всій країні прокотилася хвиля арештів і судів над чартистами.

Початок 1842 р. позначився новою економічною кризою, що призвело до погіршення становища робітників. У травні 1842 р. чартисти знову спробували внести на розгляд парламенту другу петицію про Народну хартію. Цей документ складався з 6 пунктів першої хартії, але мав агресивніший характер через рішучий протест проти соціальної нерівності та низької оплати праці. Петиція вимагала скасування закону

ЧАРТИЗМ

про бідних, а також ряду монополій буржуазії і лендлордів на виборчі права, пресу, землю. У цій петиції була також вимога про скасування унії (об'єднання) Англії та Ірландії.

На початку червня парламент відмовився прийняти і другу петицію, відтак улітку 1842 р. в Англії почалися мітинги, країну знову охопив страйковий рух. Підприємці почали вдаватися до локаутів – масових звільнень робітників. Спроба чартистів тривалий час продовжувати страйки була приречена на невдачу. Уряд заарештував їхніх лідерів, у той же час було підвищено заробітну платню. З новим економічним піднесенням стабілізувалися відносини в суспільстві, після чого друга хвиля чартизму пішла на спад. 1845 р. чартистський рух знову почав зростати зі створенням організації «Земельне товариство чартистів» під керівництвом О'Коннора. Це товариство пропагувало ідею передачі земель лендлордів робітникам. Воно об'єднувало близько 300 тис. членів і мало громадський фонд у 60 тис. фунтів стерлінгів. Того ж року в Лондоні лідери «фізичної сили» Д. Гарні та Е. Джонс створили «Товариство братських демократів». Наприкінці 1847 р. економіку Англії знову захитала торгово-промислова криза. Цим скористалися чартисти. Під впливом початку революцій 1848–1849 рр. у Європі представники «фізичної сили» виступили з гаслами збройного повстання.

У квітні 1848 р. відкрився II Чартистський національний конвент, на якому знову розгорілися суперечки про методи боротьби за досягнення політичних прав. Було розроблено концепцію третьої петиції до парламенту. Передбачуване вручення петиції і масова демонстрація не відбулися, оскільки уряд увів у Лондон війська. Влітку пройшли масові арешти лідерів чартизму.

Спроби відродити чартизм у 1851 та 1854 рр. не мали успіху через те, що соціальна база руху була підірвана тривалим економічним піднесенням, яке уможливило підняття заробітної платні. В Англії народилась робітнича аристократія – прошарок високооплачуваних та висококваліфікованих робітників, які були цілком задоволені своїм становищем. Нарешті, масова еміграція з країни у зв'язку з золотою лихоманкою в Каліфорнії спричинила звільнення робочих місць і підвищення заробітної платні. Лідери чартистської течії «моральної сили» спромоглися створити високоефективні профспілки – тред-юніони, які боролись за права робітників економічними методами, добиваючись підвищення заробітної плати та інших соціальних гарантій. Під впливом тред-юніонів

уряд прийняв ряд законів, які сприяли соціальному компромісу – більш справедливому розподілу прибутків між робітниками і капіталістами на основі угоди між ними. Така політика узгоджень та компромісів і призвела до того, що представники політики «фізичної сили» втратили своїх прибічників. Досвід боротьби тред-юніонів в Англії свідчить про можливість вирішувати економічні проблеми робітників законними, парламентськими методами.

Висновки

Англія у першій половині XIX ст. була могутньою індустріальною державою, економіка її базувалася на новітніх досягненнях науки і техніки. Вона першою зазнала кризи перевиробництва – як наслідку промислового прогресу і незбалансованості економіки. Поява і діяльність в Англії політичних організацій та громадсько-демократичних рухів засвідчили становлення принципів демократії нового часу. Найсильніший серед цих рухів – чартистський рух сприяв консолідації політичних сил у країні, зробив необхідною гнучку урядову політику як у робітничому законодавстві, так і в соціально-політичному житті, змусив підприємців і робітників іти на компроміси заради досягнення соціального миру в суспільстві.

Запитання і завдання

---

1. Чому перші економічні кризи сталися саме в Англії?
2. У чому полягає суть політики торі в 20-ті рр. XIX ст.?
3. Які причини та умови ухвалення парламентської реформи 1832 р. в Англії?
4. Розкажіть про чартистський рух. Які течії в ньому були, які етапи він пройшов?
5. Чому, на Вашу думку, в Англії ні в XIX ст., ні в XX ст. не було таких кривавих революцій, які були в цей період в Європі й Азії?
6. Визначте поняття: Вікторіанська епоха, чартизм, локаут, хартія, робітнича аристократія, соціальний компроміс.

Документи та матеріали

---

3 першої національної петиції

«Упродовж 23 років ми насолоджуємося глибоким миром. Усе ж, незважаючи на всі намагання та вміння вигідно використати їх, ми обтяжені стражданням і в громадському, і в приватному житті.

Ми знемагаємо під тягарем податків, яких усе-таки виявляється замало для потреб наших правителів, наші промисловці тремтять на межі банкрутства; наші робітники помирають від голоду; капітал не дає прибутку, а праця не винагороджується;

дім ремісника спустошений, зате комора лихваря повна; робітний дім переповнений, а фабрика знелюдніла.

Ми дивилися навсідч, ми старанно шукали причини нужди, такої тяжкої і такої тривалої. Ми не в змозі знайти жодної з них ні в природі, ні в провидінні. Небо було милостивим до народу, але безумство наших правителів перетворило в ніщо милосердя Боже».

Новая история в документах и материалах. – С. 285–288.

1. Як визначаються в документі причини і характерні риси бідності в Англії?

2. Як у документі зображений взаємозв'язок між можливостями підприємця організувати роботу і добробутом робітника?

Запам'ятайте дати

1815 р. – хлібні закони в Англії

1819 р. – «Манчестерська бійня»

1824 р. – парламент приймає закон про скасування заборони професійних спілок в Англії

1825–1830 рр. – створення тред-юніонів в Англії

1832 р. – парламентська реформа в Англії

1834 р. – Закон про бідних

1837–1901 рр. – правління королеви Вікторії, Вікторіанська епоха

1836–1854 рр. – чартистський рух

1836–1839 рр. – боротьба за прийняття першої Народної хартії

1839 р. – перша хартія була відхилена парламентом

1842 р. – боротьба за прийняття другої хартії, її відхилення парламентом

1847 р. – парламент приймає Закон про охорону праці жінок і дітей

1848 р., квітень – II чартистський національний конвент, розробка третьої хартії

XIX ст., 50-ті рр. – спад чартистського руху

11. ФРАНЦІЯ

1. Реставрація Бурбонів

Після остаточного розгрому Наполеона у Франції було відновлено владу королівської династії Бурбонів. Цей процес назвали реставрацією. Разом із Людовіком XVIII до Франції повернулися дворяни-емігранти, які палали бажанням помститися представникам режиму Бонапарта. Вони вимагали повернути їм привілеї і маєтки, втрачені під час революції та наполеонівського правління. Багатьох відомих лідерів наполеонівської епохи, таких, як маршал Ней, віддали до суду і розстріляли. Втім, реставрація Бурбонів не призвела до

відновлення дореволюційної абсолютної монархії. Згідно із рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр. Людовік XVIII зобов'язувався ввести в дію у Франції Конституцію і не посягати на основи суспільного ладу, почала діяти «Хартія 1814 р.».

Карл X

Частина дворян, які не хотіли пристосовуватися до нових умов життя, об'єднувалася в різні партії. Одна з них – партія ультрароялістів – мріяла відновити дореволюційний лад абсолютної монархії. Переваги цієї партії полягали у тому, що вона складала більшість у парламенті і спромоглася в 1815 р. скасувати «Хартію 1814 р.».

Діяльність ультрароялістів могла призвести до нової революції. Їх боявся навіть сам Людовік XVIII. Нижня палата з його лег-

кої руки дістала назву «неперевершеної». 1816 р. народні заворушення, які почалися в передмістях Парижа, змусили короля розпустити «неперевершену» палату. На цьому також наполягали керівники Священного союзу. Нові вибори принесли перемогу партії конституціоналістів-роялістів, які скасували закони своїх попередників і привели їх у відповідність до «Хартії 1814 р.».

Франція намагалася зміцнити свій авторитет в очах Священного союзу і придушила революцію в Іспанії. У самій Франції знову посилились позиції ультрароялістів. Особливо їхня діяльність пожвавилася після смерті Людовіка XVIII в 1824 р., коли на престол зійшов брат короля граф д'Артуа під іменем Карла X. Перші законопроекти нового монарха засвідчили незмірні амбіції старих аристократів: виплата компенсації колишнім емігрантам в 1 млрд франків, закон про святотатство, який передбачав заслання на галери за крадіжку церковного майна і смерть за «осквернення причастя». Останній закон нагадував середньовіччя часів інквізиції. У цей період складається ліберальна опозиція режимові, в якій було кілька течій. Опозиція намагалася встановити у Франції досконаліший лад. 1827 р. було розпущено Національну гвардію. Вибори до Національних зборів того ж таки року надали переваги ліберальній опозиції. По всій Франції поширювалися республіканські настрої.

У березні 1830 р. Карл X розпустив палату депутатів, однак після нових виборів чисельність лібералів у ній ще збільшилася. Карл X зважився на абсолютистський переворот.

25 липня 1830 р. король підписав чотири ордонанси (укази):

1. Про розпуск палати депутатів.
2. Про скасування виборчого права для всіх, окрім великих землевласників.
3. Про скасування свободи преси.
4. Для видання газет і часописів запроваджувалася система попередніх дозволів.

2. Липнева революція 1830 р. Влада фінансової аристократії. Король Луї-Філіпп

Антидемократичні укази Карла X стали приводом до революції. Ці події у Франції дістали назву «трьох славетних днів».

27 липня 1830 р. в Парижі почалося збройне повстання. Керівництво ним перебрали на себе республіканці. Серед повсталих були робітники друкарень і текстильних підприємств, студенти, ремісники, крамарі. На вулицях виросли барикади. 28 липня, створивши збройні загони, повстанці захопили ратушу, оточили Лувр. Частини військового гарнізону почали переходити на бік парижан. 29 липня взяли штурмом королівський палац Тюїльрі. Карл X втік до Англії. Монархію Бурбонів було повалено. Однак великі промисловці і фінансисти, взявши ініціативу в свої руки, реставрували монархію, закликавши на престол нову династію. Королем Франції було проголошено близького родича Бурбонів Луї-Філіппа Орлеанського. Його правління в історії дістало назву Липневої монархії (1830–1848). Влада у країні від дворянської аристократії перейшла до банкірів та промисловців.

3. Промисловий розвиток і розгортання промислового перевороту

Промисловий переворот, який почався після наполеонівських воєн, у роки Липневої монархії прискорився. У головних галузях промисловості перехід до використання машин набув широкого розмаху. У чотири рази збільшилася кількість механічних веретен, але у ткацтві все ще переважало ручне виробництво. Становище поліпшилося з появою верстата Жаккарда, відтак Франція вийшла на європейський ринок.

Попит на машини дав поштовх розиткові металургії і машинобудування. Виробництво чавуну в 30-ті – на початку 40-х рр. XIX ст. зросло вдвічі, кількість парових машин – у 8 разів. І все-таки, попри швидкі темпи розвитку економіки, промисловому перевороту у країні було далеко до завершення. Промисловий переворот гальмувався також і високим митом на сировину, що ввозилася до країни. Економічному розвитку заважали і банківські спекуляції, які сприяли перерозподілу коштів із промислової сфери в торговельно-фінансову. Жорстке антиробітниче законодавство викликало в 1831 і 1834 рр. повстання робітників у Ліоні, сприяло республіканському рухові і зміцненню опозиції.

4. Демократична опозиція

Помірковано-ліберальна опозиція на чолі з О. Барро була невдоволена засиллям фінансистів і вимагала «реформ замість революції»: розширення виборчих прав, зменшення урядових витрат, активної зовнішньої політики. Помірковані

ОПОЗИЦІЯ ЛИПНЕВІЙ МОНАРХІЇ У ФРАНЦІЇ 1830–1848

Луї Блан –
різка критика Липневої
монархії; доводив можливість
досягнення компромісу між
підприємцями і робітниками

П.-Ж.Прудон –
дрібну приватну власність
вважав основою справедливого
суспільства; теоретик
анархізму

1837 – таємне товариство «Пори року» на чолі з Луї-Огюстом Бланкі
1839 – організувало повстання в Парижі, яке було придушено

1832 – Товариство прав людини і громадянина
1834 – організувало повстання в Парижі, яке було придушено

1830 – «Товариство друзів народу» – намагалось підняти повстання

ЛЕГАЛЬНА РЕСПУБЛІКАНСЬКА ОПОЗИЦІЯ

ПОМІРКОВАНІ
РЕСПУБЛІКАНЦІ
газета «Насьональ» – лідер
А. Марраст

РАДИКАЛЬНІ
РЕСПУБЛІКАНЦІ
газета «Реформа» – лідер
А. Ледрю-Роллен

республіканці та їхній лідер А. Марраст виступали за встановлення у Франції республіки, активну зовнішню політику, зміцнення внутрішнього ринку, заперечуючи необхідність соціальних реформ. Ліві демократичні республіканці на чолі з А. Ледрю-Ролленом домагалися запровадження загального виборчого права, проведення широким соціально-економічних перетворень. Існували також радикальні сили, які створювали різноманітні таємні товариства. «Товариство сімей», скажімо, пропагувало жорсткі терористичні методи боротьби. Під керуванням відомого соціаліста Луї-Огюста Бланкі 1837 р. було створено таємне товариство «Пори року», яке ставило за мету повалити Липневу монархію. У травні 1839 р. товариство намагалось підняти повстання в Парижі, але зазнало поразки. У 40-х рр. у суспільне життя Франції почали посилено проникати соціалістичні ідеї. Провідниками їх були Луї Блан та П.-Ж. Прудон, які намагалися, відповідно до свого світогляду, побудувати суспільство рівних.

Наприкінці десятиріччя практично всі опозиційні течії зіткнулися з відмовою уряду йти на поступки, що створило нову революційну ситуацію у Франції.

Висновки

Реставрація династії Бурбонів у Франції і створення інституту обмеженої монархії поставили суспільство перед новими соціально-політичними та економічними проблемами. Інститут монархії гальмував розвиток економіки і не міг без реформ дати поштовх прогресу. Часта змінюваність влади, включаючи встановлення Липневої монархії, нездатність влади йти на компроміси і задовольняти потреби найширших народних мас, а не тільки вузької групи родової чи фінансової аристократії ще більше поглибила соціально-економічні суперечності й створила умови для нового революційного піднесення.

Запитання і завдання

---

1. У чому полягали особливості розвитку Франції за часів реставрації Бурбонів?
2. Які факти свідчать про те, що в липні 1830 р. у Франції відбулася революція?
3. Визначте поняття: реставрація, «неперевершена палата», ультрароялісти, конституціоналісти-роялісти, ліберальна опозиція, «три славетних дні», Липнева монархія.

Із промови представника ліберальної опозиції Оділлона Барро, виголошеної на банкеті 10 липня 1847 р. в Шато-Руж

«Не будемо звалювати відповідальність за недоліки сучасної політики на цю славу (Липневу) революцію...

Будьмо відверті, не лише уряд винен у всьому цьому. Чи не є ми самі господарями власного життя?.. Виборці, це до вас я звертаюся! Погляньмо на самих себе: не будемо нерозумно звертатися до причин, які не є причинами зла; зло у нас самих; зло – в політичному індиферентизмі; зло – в наших політичних звичаях; зло – в інстинктивному і збереженому за звичкою від часів монархії відчуженні від істинних умов свободи! Франція ще може сама обирати свою долю, і будь-який відчай, так само, як і будь-який нерозумний гнів, змусять завдати їй збитків. І саме внаслідок усього цього хай мені буде дозволено, повертаючись до цього нового і, сподіваюся, остаточно встановленого суверенітету нації, і надихаючись тими почуттями, котрі нас надихнули тоді, проголосити: «Так, назад до Липневої революції!».

Новая история в документах и материалах. – Вып. I. – С. 3.

1. Що мав на увазі О. Барро, коли говорив, що головне зло сучасної йому Франції в політичному індиферентизмі?
2. Як визначає становище, яке склалося у Франції, лідер ліберальної опозиції?
3. Визначте поняття: суверенітет нації.

Запам'ятайте дати

1815–1830 рр. – реставрація Бурбонів у Франції

1830 р., 27–29 липня – Липнева революція у Франції

1830–1848 рр. – Липнева монархія, правління короля Луї-Філіппа Орлеанського

12. СУСПІЛЬНІ РУХИ В РОСІЇ В 20–40-ві рр. XIX ст.

1. Передумови піднесення суспільного руху в Росії на початку XIX ст.

На початку XIX ст. Російська імперія опинилася в нових історичних умовах. Велика французька революція, поширення в Європі ідей свободи і демократії змушували європейських монархів рахуватися з ростом прогресивних сил, проводити гнучку політику ліберальних обіцянок, поступок і перетворень. Імператор Олександр I (1801–1825) не міг не рахуватися з «духом часу», необхідністю підтримува-

ти престиж Росії в очах європейської громадськості. Початковий період його царювання відзначений цілою низкою ліберальних реформ. 1803 р. вийшов «Указ про вільних землеробів». Він дозволяв звільняти кріпаків за викуп тільки із землею. Окрім заснованого ще в XVIII ст. Московського університету, були створені в 1804–1805 рр. ще Харківський, Казанський та Петербурзький. Проводилися деякі перетворення в сфері вищого управління. Скасовувалися колегії, створені Петром I, і створювалися міністерства та кабінет міністрів. 1810 р. було створено Державну раду – консультативний орган при імператорі. Членів Ради призначав сам імператор.

Олександр I

Однак далі Олександр I не пішов. У другій половині свого царювання він активно боровся з революційними ідеями, а в ліберальних реформах вбачав шлях до революції. Вся внутрішня політика зосередилася в руках генерала О. Аракчеєва. Він уособлював сили консервативно налаштованого дворянства. По всій країні створювалися військові поселення, в яких солдати самі забезпечували себе, працюючи у вільний від військової муштри час на сільськогосподарських роботах. Вони жили в умовах жорсткої військової дисципліни і на працю ходили строєм, брали шлюб тільки з дозволу керівника-офіцера, а дітей у них відбирали, починаючи з дванадцятирічного віку.

Надії на перетворення Росії завдяки реформам згори виявилися даремними, що і було одною з причин зародження суспільного руху проти існуючого режиму. Першими його представниками стали офіцери-дворяни. Під враженням французької революції вони стали прихильниками демократичних свобод. Під час закордонного походу вони переконалися в перевагах суспільного і політичного ладу європейських

Олексій Аракчеєв

держав. Перемога у Вітчизняній війні 1812 р. висвітлила перед ними виняткову роль народу в житті держави. Необхідність революційного повалення влади царя, знищення кріпосництва вони розглядали як патріотичне завдання для порятунку Росії.

2. Таємні організації декабристів та їхні програми

Прибічники революційного перетворення Росії початку XIX ст. відомі як декабристи (від російської назви місяця їхнього виступу проти царизму). Перше таємне товариство декабристів – Союз порятунку – виникло 1816 р. В 1818 р. створюється Союз благоденства. За три роки (1818–1821) товариство виросло в значну організацію, яка мала близько 200 членів. Через незгоди союз був розпущений, а навесні 1821 р. створюються нові об'єднання. В Україні – Південне товариство на чолі з П. Пестелем, у Петербурзі з ініціативи М. Муравйова виникає Північне товариство.

У 1821–1825 рр. проходило зростання чисельності та організаційне оформлення товариств. У середині 1825 р. до складу Південного товариства влилося Товариство об'єднаних слов'ян, створене братами Борисовими. Встановлюються контакти із Польським патріотичним товариством, яке боролось за відновлення незалежності Польщі.

Північне товариство об'єднувало офіцерів гвардійських полків Петербурга і Москви. Його очолювали М. Муравйов, С. Трубецькой та поет К. Рилєєв. Були розроблені програми і план революційного повстання. Програма Північного товариства («Конституція»), складена М. Муравйовим, передбачала:

Павло Пестель

- скасування самодержавства і станового поділу суспільства;
- рівність громадян перед законом, свободу слова, преси, зборів, віросповідання;
- кріпосний стан і рабство скасовуються;
- Росія повинна стати конституційною монархією, де імператор – глава виконавчої влади, а Народне віче із двох палат – законодавчий орган. Але щоб обрати бути обраним, потрібно було володіти значною власністю;

– Росія перетворюється на федерацію з окремих держав із самостійним самоврядуванням. Держави виокремлювалися на основі господарсько-економічних особливостей;

– Україна поділяється на три держави: Українську (із столицею в Харкові) і Чорноморську (із столицею в Києві), Бузьку (із столицею в Одесі).

Іншою була програма Південного товариства («Руська правда»). Її автор П. Пестель ставив за мету:

– повалити царат;

– створити революційний уряд з диктаторськими правами;

– проголосити Росію єдиною неподільною республікою, розподіленою на адміністративні одиниці. Пестель не визнавав прав націй на самовизначення, вважав, що всі народи Росії «зіллються в один народ», а поступки націям тільки послаблять єдність держави;

– законодавча влада в державі повинна була належати Народному віче, а виконавча – Державній думі;

– одночасно з ліквідацією кріпосництва передбачалося наділяти селян землею;

– усі стани повинні бути знищеними, проголошувалися демократичні свободи;

– негативно ставився до планів деяких декабристів українського походження (П. Лукашевича) на відокремлення України від Росії, проте визнавав право поляків на відновлення своєї державності.

Товариство об'єднаних слов'ян ставило завдання створення демократичної федерації держав: Росії, Польщі, Чехії, Сербії, Угорщини, Молдови, Волощини. Керівники товариств планували створити єдиний конституційний проект і спільно виступити влітку 1826 р.

3. Повстання декабристів

Наприкінці 1825 р. члени таємних товариств почали готуватись до збройного виступу. Декабристи вважали, що «воєнна революція» – найбільш організований і швидкий переворот, який попереджує пугачовщину та анархію. В боротьбі за демократію та народні права свою головну опору вони вбачали не в народі, а в армії. Вони панічно боялись повторення подій Великої французької революції, коли участь у революційних подіях простонароддя – санкюлотів – призвела до кривавої яacobінської диктатури.

Микола I

Виступ декабристів прискорила смерть Олександра I. Члени Північного товариства вирішили скористатися міжцарів'ям. 14 грудня 1825 р., в день присягання військових новому імператору Миколі I на Сенатську площу в Петербурзі під керівництвом членів таємного товариства вийшло близько 3 тис. солдатів і офіцерів. Планувалося:

- захопити Зимовий палац;
- заарештувати царську родину;
- змусити Сенат оприлюднити

«Маніфест до російського народу», яким проголосити скасування кріпосництва й скликання зборів народних представників.

Але реалізувати план не вдалося. Уряд підтягнув до площі військо, повсталі відбили 10 кавалерійських атак. У Зимовому палаці панувала розгубленість. Після кількох спроб провести переговори з повстанцями Микола I, який боявся, що з настанням темряви «бунт міг передатися черні», наказав застосувати артилерію. Постріли картеччю розсіяли повсталіх і натовп. До 6 години вечора повстання було розгромлене. 29 грудня 1825 р. почалося повстання Чернігівського полку. 3 січня 1826 р. полк оточили урядові війська і розстріляли картеччю.

Повстання декабристів на Сенатській площі

Слідство над декабристами перетворилося на перший у Росії політичний процес. Верховний суд визнав 121 декабриста винними і засудив на каторгу та поселення в Сибір, а п'ятьох – К. Рилєєва, П. Пестеля, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна, П. Каховського – до страти.

Виступ декабристів справив величезний вплив на російське суспільство. Декабристи стали прикладом громадянської мужності, самовідданості для багатьох поколінь російської радикальної інтелігенції. Програмні положення декабристів – знищення самодержавства, кріпосництва, станового ладу, встановлення республіки – стали ідейною основою соціально-політичного руху в Росії. Офіційна пропаганда часів Російської імперії видавала повстання декабристів за бунт заколотників, які повстали проти законної влади. На довгі роки, до самої смерті Миколи I, настав період жорстокої реакції, під час якого про жодні реформи й мови не могло бути. Самодержавство нещадно придушувало будь-які спроби змінити існуючий лад у державі.

4. Формування напрямів суспільної думки в Росії

З розгромом повстання декабристів у Росії почався період реакції, пов'язаний з ім'ям імператора Миколи I (1825–1855). Державна влада відкрито взяла курс на збереження і підтримку традиційних підвалин. Микола I запровадив у Росії контроль над духовним життям і покарання за будь-яку думку, що суперечила офіційній політиці та ідеології. Ідейна політика царизму спиралася на теорію офіційної народності. Принципи її стисло сформулював 1832 р. граф С. Уваров (від 1833 р. – міністр освіти) як «православ'я, самодержавство, народність». Згідно із теорією офіційної народності вважалося, що самодержавно-кріпосницька система нібито відповідає «народному духу», а тому «законна», «священна і недоторканна», освячена церквою. «Захід – це повстання і революції, Росія – порядок і спокій». У цьому дусі наказувалося писати літературні та історичні твори, цим повинна була перейматися освіта. Незгода з офіційною народністю, критика її мали наслідком

Петро Чаадаєв

Тимофій Грановський

переслідування, репресії з боку держави.

Радикальна російська інтелігенція жила у відчаї і песимізмі. Її настрої відобразив у своїх уставлених «Філософських листах» П. Чаадаєв. 1836 р. перший лист опублікував часопис «Телескоп». У ньому було піддано різкій критиці існуючий режим, його соціальну базу та ідеологію. П. Чаадаєв робив висновок про відсутність майбутнього у Росії. І влада жорстоко відплатила філософові. Репресій зазнали всі причетні до публікації, часопис «Телескоп» закрили, а Чаадаєва офіційно

проголосили «божевільним» і встановили за ним «медично-поліцейський нагляд».

Для передової Росії це було, як висловився О. Герцен, «пострілом, що пролунав у темну ніч». Лист змусив порушити питання про шляхи розвитку Росії, її майбутнє. Першими спробували дати відповідь на запитання, які поставив Чаадаєв, західники і слов'янофіли, які представляли опозиційний напрям суспільного руху.

Слов'янофільство зародилося в 1839 р., коли побачили світ статті його основоположників О. Хом'якова, П. Киреевського, братів Аксакових. Коріння суперечностей сучасного суспільства вони вбачали в реформах Петра I, які перепинили поступовий розвиток російської історії. Відновлення самобутніх традицій, а головне – селянської общини і колективних вікових форм правління – ось, на їхню думку, шлях до порятунку Росії.

Щоб досягнути єдності російського суспільства та економічного процвітання, слов'янофіли пропонували повернутися до патріархальних допетровських відносин на селі і в місті. Критикуючи миколаївську епоху за панування «німецької» бюрократії, слов'янофіли демонстративно носили бороди, російський народний одяг.

Дехто з них побував під арештом, їм заборонялося вести видавничу діяльність.

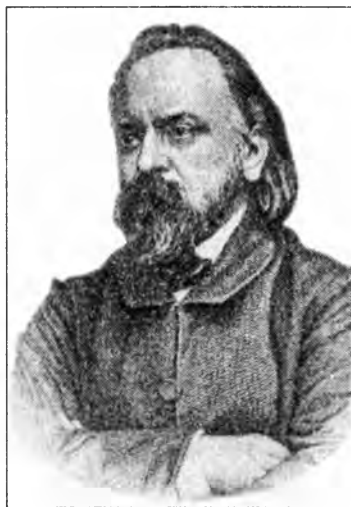
Інакше бачилася доля Росії їхнім ідейним противникам – західникам. Ідеологами західників були історик Т. Грановський, письменники І. Панаєв, В. Боткін. Вони доводили, що

Росія рухається тим же шляхом, що й усі західноєвропейські країни. Реформи Петра I західники розглядали як перший етап оновлення Росії; від другого етапу вони очікували ліберальних урядових реформ: переходу до парламентських форм політичного життя та надання економічної свободи для капіталістичного розвитку.

І західники, і слов'янофіли, по-своєму уявляючи історію і майбутнє Росії, сходились в одному – подальший розвиток російського суспільства можливий тільки за умови поступового мирного реформування, без революцій. Їхня діяльність сприяла розвитку російського суспільства і його національної свідомості.

5. Радикальний напрям суспільної думки

Умови розвитку Росії і Європи в першій половині XIX ст. прискорювали становлення радикального напрямку суспільної думки. Поширенню ідеї революції як засобу перетворення суспільства сприяло небажання уряду Миколи I проводити реформи «згори». Криза лібералізму в Європі, пов'язана з революціями 1848–1849 рр., висвітлила новий конфлікт в європейському суспільстві – між буржуазією і пролетаріатом. Для частини російської інтелігенції це означало необхідність розробки теорії, яка б відповідала новим суспільним умовам. О. Герцен та В. Белінський, які взяли розробляти цю теорію, мали величезний вплив на російське суспільство в 40–50-х рр. Вони виступили з обґрунтуванням необхідності й неминучості революції для ліквідації кріпосництва і самодержавства. Однак головним для ідеологів російської революції було питання про майбутнє, яке вони уявляли соціалістичним, вільним від усіх форм пригнічення людини людиною, заснованим на рівності й демократії. Створити таке суспільство, на їхню думку, можна було швидше в Росії, ніж в інших країнах, оскільки російська община вміщувала в собі зародки соціалізму, суспільства справедливості.

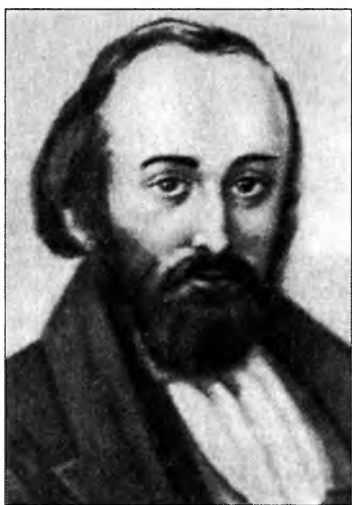

Олександр Герцен

Герцен Олександр Іванович (1812–1870) – революціонер, філософ, письменник. Закінчив Московський університет. Разом із М. Огарьовим створив революційний гурток. У 1834 – 1842 рр. – заарештований і засланий. 1847 р. емігрував. 1853 р. створив Вільну російську друкарню. Видавав альманах «Полярная звезда», газету «Колокол». У працях «Російський народ і соціалізм», «Старий світ і Росія» та ін. виклав ідеї російського соціалізму.

О. Герцен та його послідовники ідеалізували російське селянство і вважали, що ліквідація кріпосництва стане початком відродження общинної рівності у всьому суспільстві. Завдяки інтелігенції та селянству відбудеться поєднання російської общинної традиції та європейської культури, буде побудоване нове суспільство. Теорія «общинного соціалізму», розроблена О. Герценом, стала ідеологією вождів революційної молоді 50-х рр. – Чернишевського, революціонерів-народників, які вбачали головну революційну силу в селянстві.

40-ві рр. стали в Росії часом, коли до суспільного руху прилучається нове покоління. Його джерелом, головним чинником, була університетська молодь. Серед них, поряд із дворянами, все більше вихідців із різночинного середовища: купецтва, ремісників, дітей священників, селян. Незважаючи на жорстокий поліцейський режим, у країні виникають таємні політичні гуртки, де обмірковуються питання теперішнього і майбутнього Росії, зокрема соціалістичні вчення.

Михайло Буташевич-Петрашевський

Одним з найвідоміших став гурток петрашевців (1845–1849). Його засновник – М. Буташевич-Петрашевський. Головним напрямом діяльності гуртка було вивчення соціалістичних ідей, особливо Фур'є і Сен-Сімона. Частина гуртківців перейшла до обговорення злободенних політичних проблем, будувала програми перетворення Росії. Вони планували почати з бунту «всередині Росії через повстання селян».

Навесні 1849 р. петрашевців заарештували і 21 чоловіка засудили до розстрілу. Засуджених змусили пережити страшні хвилини

ритуалу страти і в останню мить зачитали їм указ про скасування для них смертної кари. Керівників гуртка заслали на каторгу до Сибіру.

6. Національно-визвольний рух

Важлива особливість суспільного життя 30–40-х рр. – розвиток національно-визвольного руху в Польщі, Україні, Прибалтиці.

У Польщі національно-патріотичні сили намагалися відродити знищену державність. 1830 р. поляки повстали і проголосили незалежність Польщі. Їм вдалося створити 50-тисячну армію і навіть одержати кілька перемог. Придушувати повстання вирушила 120-тисячна російська армія. Вона завдала поразки повстанцям, а в серпні 1831 р. здобула Варшаву. Польща втратила значну частину своєї автономії.

В Україні на початку 1845 р. виникло Кирило-Мефодіївське товариство. Його члени – Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак – висунули програму соціального, національного і політичного звільнення слов'янських народів і створення шляхом реформ всеслов'янської демократичної федерації. Член товариства, великий український поет Т. Шевченко закликав до народного бунту із метою проголошення незалежності України. 1847 р. членів Кирило-Мефодіївського товариства заарештували.

Висновки

На початку XIX ст. в Росії склалися соціальні, політичні та ідеологічні умови для піднесення суспільного руху. Завданням руху було перетворення суспільного і політичного ладу в Росії: ліквідація самодержавства і кріпосництва. Дворянські революціонери шляхом «воєнної революції» планували реалізувати поставлені завдання. Придушення повстання, прихід до влади Миколи I спричинили встановлення жорстокого поліцейського режиму в країні, відмову від політики ліберальних реформ. Оформлюється офіційна ідеологія, яка орієнтувала російське суспільство і державу на збереження в незмінному вигляді самодержавної монархії та кріпосницької системи. 30–40-ві рр. стали часом подальшого розвитку суспільного руху в Росії. Створюються його ідейні напрями, які по-різному відповідають на питання про майбутнє Росії: слов'янофіли, західники, радикали. Завоювання Росією інших народів і держав вело до політики русифікації, що стало основою протиріч в національних і державних відносинах. У Російській імперії формується національно-визвольний рух.

Запитання і завдання

---

1. Назвіть причини піднесення суспільного руху в Росії на початку XIX ст.
2. Порівняйте «Руську правду» П. Пестеля і «Конституцію» М. Муравйова.
3. Розкажіть про теорію офіційної народності.
4. В чому виявився консервативний характер політики Миколи I?
5. Чим відрізняються погляди західників і слов'янофілів на майбутнє Росії?
6. Визначте причини появи та особливості радикального напрямку в суспільному русі Росії.
7. Визначте поняття: військові поселення, західники, слов'янофіли, общинний соціалізм.

Документи та матеріали

З нотаток декабриста С. Трубецького

«Потрібно було так переконувати поміщиків, що рано чи пізно селяни будуть вільні, що набагато корисніше для поміщиків самим звільнити їх, тому що тоді вони зможуть укладати вигідні для себе умови, що коли поміщики чинитимуть опір і не згодяться добровільно на звільнення, то селяни зможуть вирвати у них свободу і тоді Вітчизна може виявитися на краю безодні. З повстанням селян почнуться неминучі жахи, яких жодна уява на спроможна уявити собі, і держава стане жертвою чвар, і, може статися, здобиччю корисливців, зрештою, може розпастися на частини і з однієї сильної держави перетворитися на різноманітні слабкі. Уся слава і сила Росії може загинути, якщо не навзавжди, то на багато століть».

Мемуари декабристов. – М., 1988. – С. 23.

1. Чим пояснювали декабристи необхідність ліквідації кріпосництва?
2. Яка небезпека могла чекати, на думку С. Трубецького, державу, якщо ініціативу звільнення візьмуть на себе самі селяни?

Запам'ятайте дати

- 1801–1825 рр. – царювання Олександра I
- 1821–1825 рр. – створення перших дворянських таємних анти-урядових організацій
- 1825 р., 14 грудня – повстання декабристів у Петербурзі
- 1825 р., 29 грудня – повстання Чернігівського полку
- 1830–1831 рр. – повстання в Польщі
- 1845–1849 рр. – діяльність гуртка М. Петрашевського
- 1845–1847 рр. – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства

РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 РОКІВ У ЄВРОПІ

13. РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. У ЄВРОПІ

1. Революція у Франції і Друга республіка

1845 та 1846 рр. у Франції були неврожайними. Економічна криза 1847 р. зробила нестерпним і без того важке становище бідноти, яка почала вимагати законодавчого закріплення права на працю. Соціалісти заявляли, що вони готові захищати інтереси міської бідноти–пролетарів. Невдоволеними правлінням короля Луї-Філіппа були і демократичні республіканці, які виступали за ліквідацію королівської влади та демократичне перетворення суспільства, в тому числі і загальне виборче право. В опозиції до королівської влади були і бонапартисти – прибічники відновлення в країні династії Бонапартів. Бонапартисти мріяли відновити «славу Франції» періоду Наполеона, плануючи передати владу небожу імператора Луї-Наполеону. Невдоволеними правлінням уряду були навіть деякі банкіри і підприємці, які звинувачували найвищих державних чиновників у корумпованості. Королівську владу підтримували фактично тільки представники фінансової олігархії – кількох найбагатших родин фінансистів – банкірів та промислових магнатів, тісно пов'язаних із королівською владою.

Луї-Філіпп Орлеанський

Опозиція організувала публічні бенкети, під час яких проголошувались під виглядом тостів промови із критикою уряду і вимогами реформ. 22 лютого 1848 р. Луї-Філіпп заборонив один із таких бенкетів, на якому планувалось проголосити промови щодо нової виборчої реформи. У відповідь на це по-

встали студенти, робітники, ремісники. Вони оволоділи казармами Паризького гарнізону та багатьма урядовими закладами. Луї-Філіпп Орлеанський зрікся престолу і втік в Англію. Того самого дня під тиском повстанців, які увірвалися до Бурбонського палацу, була повалена монархія, припинила свою роботу палата депутатів й утворився Тимчасовий республіканський уряд.

Створення Тимчасового уряду являло собою спробу політичного компромісу. До нього увійшли лідери республіканців – Ламартін, Крем'є; демократів – Ледрю-Роллен, Флокон; від робітників – соціаліст Луї Блан і робітник Олександр Альбер. Керівна роль у новому уряді належала верхівці республіканців. Але на початковому етапі революції буржуазія була вимушена прислухатися до вимог робітників.

25 лютого у Франції була проголошена Друга республіка (Перша – 1793 р.). За кілька днів спеціальним декретом:

- було введено загальне виборче право для чоловіків, які досягли 21 року;

- уряд ухвалив декрет «Про право на працю», яким було гарантоване обов'язкове працевлаштування для всіх безробітних;

- була створена Люксембурзька комісія з праці на чолі з Луї Бланом та Альбером.

Люксембурзька комісія виконувала роль посередника під час вирішення суперечок між робітниками і підприємцями. Комісія закликала робітників довіряти Тимчасовому урядові і терпляче чекати реформ. Наприкінці лютого згідно з рішеннями Люксембурзької комісії для подолання безробіття і забезпечення зайнятості населення були створені Національні майстерні – установи, в яких безробітні робітники за невелику заробітну платню (два франки на день) мали займатися суспільно корисною працею: ремонтувати шляхи, копати канали тощо. До літа 1848 р. кількість робітників у майстернях перевищила 100 тис. чол. У майстернях існувала напіввійськова структура: взвод, бригада і т. д. Однак наміри уряду через відсутність грошей не вдалися, тож 22 червня було прийняте рішення про закриття національних майстерень. Усі робітники віком від 18 до 25 років мобілізувалися до війська. Це рішення створило передумови для нового повстання.

23 квітня на основі загального виборчого права відбулись вибори до Установчих зборів. Республіканці отримали близько 500 місць з 880, демократи – близько ста. Ні

соціалісти, ні монархісти не мали в новообраному парламенті відчутного представництва. Першим рішенням цього органу стала відмова створити міністерство праці, про яке мріяли робітники. В середині травня були заарештовані лідери робітничої опозиції і закриті революційні клуби. Дії уряду, в тому числі і закриття Національних майстерень, спричинили повстання в Парижі 23–26 червня. Придушення його супроводжувалося жорстоким терором.

У листопаді 1848 р. була прийнята Конституція Другої республіки. Вона включала поступки прибічникам монархії. Відповідно до Конституції:

- у Франції запроваджувалася президентська влада. Президент мав майже королівські повноваження, був практично не залежним від парламенту, міг призначати міністрів і державних чиновників;

- функції парламенту були обмежені тільки законотворчою діяльністю.

Велика влада президента давала йому можливість розправитись із парламентом. Президентські вибори відбулися 10 грудня 1848 р. Переміг на них небіж Наполеона I Луї Бонапарт. Він дістав підтримку монархічно налаштованих промислово-фінансових прошарків суспільства і численного французького селянства. Для підтримки президентської влади було створено «партію порядку», яка об'єднала прихильників монархії. Робота Установчих зборів у той період тривала в жорстких баталіях з президентом. Тому в лютому 1849 р. було прийнято ухвалу про розпуск законодавчого органу. Нові вибори до Законодавчих зборів, які відбулися в травні того ж року, привели до влади монархістів, завдавши повної поразки республікансько-демократичному рухові.

На хвилі сходження з політичної арени республіканців у Франції утворився новий блок Гора, який об'єднав демократів і соціалістів. Вони ставили за мету повалити владу президента, але не революційним шляхом, а мирними, законними засобами. Законодавчі збори Франції були підпорядковані «партії порядку», яка взяла курс на повну монархічну реставрацію. «Гора» зазнала поразки, що виявилось у схваленні нею зовнішньої політики Луї Бонапарта, який придушив національно-визвольний рух в Італії. Підтримавши владу папи римського, Франція зміцнила свій вплив на італійські держави.

На початку червня 1849 р. на одному із засідань Законодавчих зборів лідер «Гори» Ледрю-Роллен поставив вимогу

віддати до суду президента за участь у придушенні революції в Італії і порушення Конституції. 13 червня 1849 р. відбулася 40-тисячна мирна демонстрація на підтримку вимог Ледрю-Роллена. Демонстрація була розстріляна урядовими військами. Лідери Гори не підтримали закликів до збройного повстання, відмовляючись від братовбивчого кровопролиття. Серед французьких міст повстання підтримали Ліон, Нант, Авіньйон, але там виступи були швидко придушені урядом.

Після цих подій режим «партії порядку» ще більше посилювався і став жорсткішим:

- було прийнято закон про опіку церкви над освітою;
- утворено нову виборчу систему, яка різними цензами різко обмежила коло виборців.

2. Бонапартистський переворот 1851 р. у Франції. Встановлення Другої імперії

Всередині «партії порядку» до осені 1849 р. виникли серйозні незгоди, які спричинили її розкол. Група легітимістів вимагала повернення до влади старої монархічної династії Бурбонів. Інша група – орлеаністи – хотіла бачити в ролі монарха представника Орлеанської династії. Їм протистояли президент і прихильники бонапартистів. Луї Бонапарт мав перед суперниками головну перевагу: вищу владу і величезні можливості впливати на населення. У 1850–1851 рр. у Законодавчих зборах розгорнулася боротьба між бонапартистами та їхніми противниками за внесення в конституцію поправки про можливість переобрання

Наполеон III

президента на другий термін. Діставши відмову, бонапартисти поспішно починають готувати державний переворот. У ніч на 2 грудня 1851 р. війська Луї Бонапарта швидко зайняли основні державні заклади. Були заарештовані лідери опозиційних груп. У Парижі запровадили стан облоги і скасували загальне виборче право. Цей переворот схвалила частина великих промисловців, фінансистів, офіцерів. Католицьке духовництво закликало народ

підтримати президента. Невелика група республіканців і демократів, серед яких помітну роль відігравав відомий письменник Віктор Гюго, намагалася підняти повстання, але у збройній сутичці з регулярними військами повстання зазнало невдачі. Серйозніший опір бонапартистам чинили провінції. У 20 департаментах Центральної та Південної Франції почалися селянські заворушення, до яких приєдналися робітники. Придушивши виступи, влада розгорнула терор по всій країні – 26 тисяч чоловік було заарештовано.

У січні 1852 р., було введено в дію нову Конституцію, відповідно до якої вся повнота влади у Франції передавалася президентові, а через рік після перевороту, 2 грудня 1852 р. була проголошена Друга імперія, а Луї Бонапарт дістав титул імператора – Наполеона III.

3. Революція в Німеччині

До 1848 р. в Німеччині склалися передумови революції. Головними вимогами революціонерів стали боротьба проти політичної роздробленості німецьких держав та наявності пережитків феодалізму. Деякі німецькі володарі підтримували вимогу об'єднання держави, однак намагались не допустити кривавої революції. Революційні події почалися в південно-західній і західній частинах Німеччини після того, як наприкінці лютого 1848 р. народна демонстрація в Бадені подала до парламенту герцогства петицію з вимогами:

- свободи преси і зборів;
- запровадження суду присяжних, народної міліції;
- скликання загальнонаціональних Установчих зборів.

Під тиском робітників більшу частину вимог було задоволено. Монархи південно-західних і західних німецьких держав, намагаючись не допустити розростання революції, передали владу в руки лібералів у союзі з дворянством. Внаслідок цього революція пішла на спад.

Революційні події в наймогутнішій німецькій державі – Пруссії – почалися в найбільших промислових осередках. 3 березня 1848 р. в Кельні робітники і ремісники, оточивши ратушу, вимагали проведення реформ. Через три дні революційна хвиля прокотилася столицею Пруссії – Берліном. Упродовж 10 днів у місті відбувалися демонстрації, які часто переходили у збройні зіткнення з поліцією та військами.

У ніч на 18 березня прусський король Фрідріх-Вільгельм IV видав два укази:

- про скасування цензури;
- про скликання З'єднаного ландтагу (парламенту), обіцяючи дати Пруссії конституцію.

Ця обіцянка не задовольнила повстанців, відтак вони почали зводити барикади. Зіткнення з королівською гвардією тривали протягом кількох днів. А коли солдати почали переходити на бік повстанців, король вимушений був віддати наказ вивести війська із столиці. Незважаючи на велику кількість убитих і поранених, революція вочевидь мала успіх. Задля подальшої боротьби з повсталими король наважився на політичний компроміс з юнкерством (дворянством) і лібералами, потай озброюючи прибічників монархії. Одночасно 22 березня Фрідріх-Вільгельм IV видав указ про демократичні

Розгром демонстрації в Берліні 18 березня 1848 р.

перетворення, загальне озброєння народу, про запровадження суду присяжних; було створено помірковано-ліберальний уряд, який мав встановити конституційну монархію. В окремих державах Німеччини успіхи революції сприяли піднесенню національно-об'єднавчого руху. Головним політичним мотивом руху став заклик до скликання загальнонімецьких Установчих зборів. Улітку 1848 р. відбулися вибори до загальнонімецьких Установчих зборів, Франкфуртського парламенту. В ньому були представлені багаті підприємці та інтелігенція – професори, адвокати, літератори. Але німецькі монархи не визнавали цей представницький орган.

Восени 1848 р. становище в Пруссії змінилося на користь короля. У листопаді з Берліна до Бранденбурга були перенесені засідання Установчих зборів, а на початку грудня оприлюднено «подаровану» згори Пруську конституцію. Ця Конституція, яка загалом зберігала завоювання березневої революції, в тому числі загальне виборче право і демократичні свободи, залишила за королем право розпускати парламент. На додаток до неї наприкінці травня 1849 р. було прийнято новий виборчий закон, згідно з яким усі виборці поділялися на три класи згідно із майновим цензом. Кожен із класів мав право на однакову кількість голосів у парламенті, хоча зрозуміло, що класи були неоднаковими за кількістю виборців.

28 березня 1849 р. Франкфуртський парламент схвалив демократичну Імперську конституцію, однак, беручи приклад із пруського короля, монархи малих німецьких держав відхилили її. У травні почався новий етап революцій у Німеччині. Започаткувало його повстання у Дрездені на підтримку Конституції. Значну роль в організації цього повстання відіграв російський анархіст М. Бакунін. Упродовж кількох днів війська не могли подолати опір. Потім події поширилися на Рейнську провінцію Пруссії. Становище для монархії ускладнилося з початком переходу окремих військових частин на бік повстанців. Король послав для придушення їх регулярну 60-тисячну армію, яка знищила останні вогнища революційного опору. До осені 1850 р. стало вочевидь зрозумілим, що нового революційного піднесення вже не буде.

Головна проблема тогочасної Німеччини – об'єднання країни – вирішена не була ні революціонерами, ні правлячими німецькими володарями.

4. Особливості революції в Італії. Проголошення республіки. Причини поразки революції

В середині XIX ст. Італія була політично роздробленою. На її території було кілька окремих королівств та герцогств. Дуже сильною була влада папи. Частина території Італії знаходилась під володарюванням Австрії. Основними завданнями подій 1848–1849 рр. в Італії можна вважати:

- об'єднання країни;
- демократичну перебудову суспільства;
- боротьбу проти влади австрійців;
- деякі революціонери вважали, що для забезпечення демократизації суспільства необхідно позбавити папу влади.

У 30-ті рр. XIX ст. в Італії склалися дві головні політичні течії: республіканська і ліберальна. Першу очолив Джузеппе Мадзіні, який створив таємне товариство «Молода Італія». Своїм завданням послідовники Джузеппе Мадзіні вважали об'єднання країни і проголошення республіки під гаслом «Єдність та республіка!». Здійснити це можна було, на думку Мадзіні, тільки шляхом індивідуального терору та повстань, які повинні перерости в переможну революцію. До цього руху приєднався виходець із Ніцци Джузеппе Гарібальді, який згодом очолив народний рух. Ліберальна течія розвинулася більшою мірою на півночі країни. Ліберали ставили за мету об'єднати італійські держави під владою Савойської королівської династії. Лідером цієї течії був Каміло Кавур, який видавав від 1847 р. політико-економічну газету «Відродження» («Rissorgimento»).

Джузеппе Гарібальді

12 січня 1848 р. на о. Сицилія в м. Палермо почалося повстання. У березні революція поширилася на Тоскану, П'ємонт, Римський округ, де монархи «подавали» населенню конституції, які мали переважно поміркований характер. У Ломбардо-Венеціанській області, яка перебувала під владою Австрії, приводом до заворушень стала монополія на тютюн, запроваджена Габсбургами. До кінця березня практично у всіх областях Італії відбулися революційні заворушення. Щоб

вигнати австрійців остаточно, потрібно було всі держави Італії об'єднати в одне ціле.

Перший, хто відкрито відмовився від ідеї революційного об'єднання Італії і боротьби проти Австрії був папа римський Пій IX. 29 квітня 1848 р. він виступив із зверненням про своє небажання далі воювати з Австрією, оскільки ця боротьба забере занадто багато людської крові і життів. За його прикладом діяв король Неаполітанського королівства. Його непокоїли згадки про яacobінську диктатуру 1793 р. і він, здійснивши з групою монархістів державний переворот, скасував тим самим підписану конституцію і відкликав свої війська із сардинської армії. В результаті в Ломбардії, Модені і Тоскані було відновлено австрійський режим.

Після перших поразок національний патріотизм і визвольний порив у середовищі революціонерів не зменшилися. Це яскраво засвідчило висловлювання: «Війна королів закінчилася, війна народу починається». Першою оголосила про продовження війни з Австрією Венеціанська область. У Тоскані завирувало нове повстання, яке змусило австрійського герцога увести до уряду лібералів на чолі з професором Мойтанеллі, який закликав до об'єднання та спільної боротьби. Найсильнішим на ті часи був протест населення Римської області, якою володів папа. В Римі почалися масові демонстрації, які переросли в зіткнення із швейцарською гвардією, що охороняла Ватикан. Папа римський був змушений створити новий уряд, а згодом утік до фортеці Гаету.

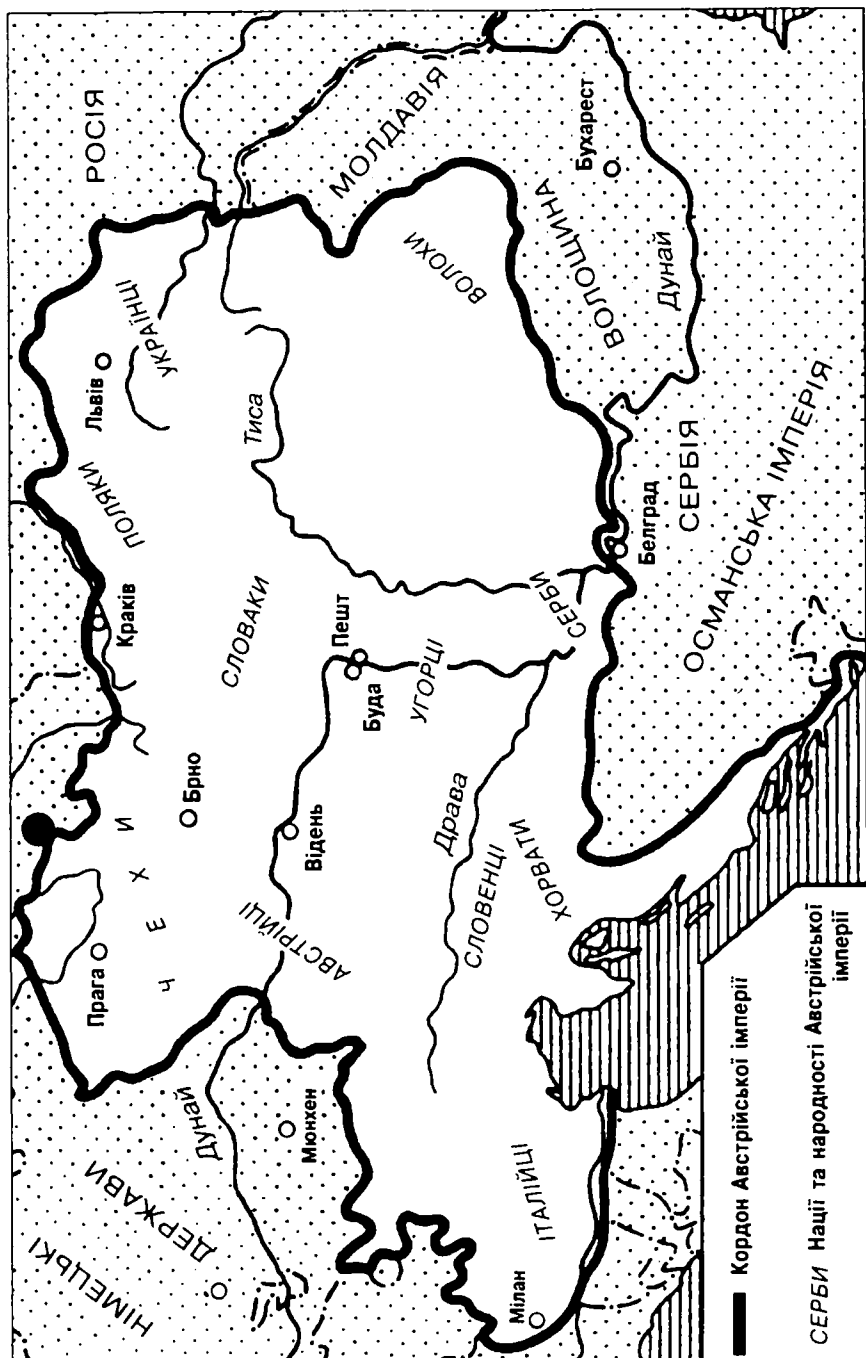
В Римі все чіткіше лунала вимога скликати Установчі збори. За республіку відкрито висловлювався і Джузеппе Гарібальді, який прибув до області. 21 січня 1849 р. на основі загального, прямого і таємного голосування відбулися вибори до римських Установчих зборів. На пропозицію Гарібальді збори ухвалили позбавити папу римського влади і встановити республіку. Уперше над Капітолієм замайорів триколірний національний прапор. Були проведені перші реформи:

- націоналізовано майно католицьких монастирів;
- знищено політичні привілеї духівництва;

Папа римський Пій IX

Австрійська імперія

– скасовано інквізицію;

– запроваджено прогресивний прибутковий податок.

Із створенням Римської республіки посилювався визвольний рух у сусідніх областях. У Тоскані, наприклад, замість австрійського правителя, який утік, було створено Тимчасовий уряд. Він проголосив республіку. Під тиском громадськості сардинська армія знову почала військові дії проти австрійців. Але після тривалої бездіяльності війська були деморалізовані і в першому ж бою зазнали поразки. Король Сардинського королівства злякався помсти з боку австрійських Габсбургів та народного бунту і втік за кордон. Престол дістався його синові – Віктору Еммануїлу II, який уклав мир із Габсбургами і придушив опір решток революційних народних мас у П'ємонті. У крові захлинувся визвольний рух і у Ломбардії. Почався революційний спад на інших теренах півострова. У травні Королівство Обох Сицилій (Неаполітанське) знову було підпорядковане владі іспанських Бурбонів.

Останнім республіканським вогнищем залишалася Римська область. Папа Пій IX звернувся до Австрії, Іспанії та Франції із закликом допомогти відновити владу папи в Римі. Наприкінці квітня неподалік від Рима висадилися французькі війська, послані Луї-Бонапартом. Вони ставили за мету, з одного боку, розгромити Римську республіку, а з іншого – встановити своє панування в Римі на противагу Австрії. На початку травня Римська республіка опинилася в кільці армій Франції, Іспанії, Австрії і Королівства Обох Сицилій. Народне ополчення на чолі з Дж. Гарібальді було не в змозі протистояти добре озброєним солдатам європейських держав, відтак 3 липня 1849 р. Рим було взято штурмом.

Із здобуттям Рима монархічні режими в Італії відновилися, і революція закінчилася.

5. Революція в Австрії. Скасування панщини і здобуття прав народного представництва

Імперія Габсбургів до середини XIX ст. залишалася величезною європейською багатонаціональною державою. З-поміж 37,8 млн чоловік близько половини було слов'ян (чехів, словаків, хорватів, словенців, поляків, українців). Угорці становили близько 5 млн, австрійці – 7 млн, італійці – 5 млн, волохи – 2 млн чол. Значну роль у державі відігравало австрійське дворянство, яке обіймало всі державні посади. Угорщина перебувала у васальній залежності від Австрії – австрійський імператор одночасно був королем

Угорщини. І незважаючи на те, що всі питання внутрішньої політики вирішував місцевий сейм, угорські дворяни стояли на різних щаблях з австрійцями. Прикметною рисою в імперії Габсбургів було поєднання феодального, національного і релігійного гніту. Основна маса населення – селяни вже не були особисто залежними, але, по суті, залежали від феодала, відбуваючи на його користь повинності. Тому головним завданням прийдешньої революції було знищення поземельної залежності селян, станових привілеїв, абсолютизму, національного та релігійного гніту.

13 березня 1848 р. у Відні почалося повстання. Повстанці оточили будівлю сейму і вимагали відставки канцлера Меттерніха та прийняття Конституції. Середні прошарки підтримували робітники і ремісники столиці. Спроба імператора застосувати військову силу закінчилася невдачею – робітники встигли розібрати склади із зброєю. Імператор пообіцяв на зборах провінційних сеймів розглянути питання про прийняття Конституції. У квітні документ опублікували. Відповідно до Конституції:

- проголошувалися демократичні свободи;
- імператор зберігав за собою керівництво армією і право «вето» на рішення парламенту.

Такі пропозиції імператора не задовольнили громадськість. Під тиском народу із Відня були виведені урядові війська; двопалатний парламент замінено однопалатним; ліквідовано виборчий ценз.

Імператор разом із двором виїхав до Тіролю. Ареною політичних дебатів улітку 1848 р. став новий парламент. На відміну від попереднього скликання, новий депутатський корпус був представлений і слов'янськими представниками – чехами, поляками, українцями.

6. Революція в Угорщині. Проголошення незалежності. Російська інтервенція та поразка революції

15 березня 1848 р. слідом за віденськими подіями революція завирувала в Угорщині. Робітники, студенти, ремісники, інтелігенція вийшли на вулиці столиці – Пешта з вимогами національної незалежності і демократичних свобод, створення нового уряду, скасування панщини. Свої ініціативи демократи виклали «12-ма вимогами».

Угорський сейм прийняв низку постанов:

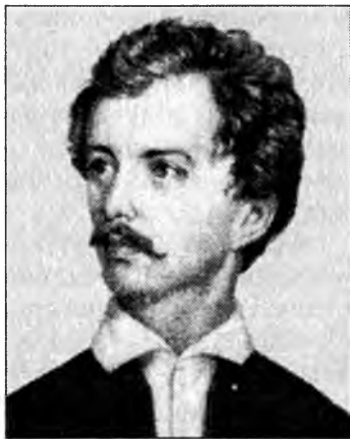
- про скасування дворянських привілеїв;

- про знищення кріпацтва;
- про запровадження парламентаризму і т. д.;
- виборчий закон був обтяженим високим майновим цензом.

Очолив новий уряд граф Лайош Баттяні. Його політика мала монархічно-ліберальний характер і спрямовувалася на підтримання відносин із Габсбургами. Боротьбу з цим урядом продовжили демократи під проводом великого угорського поета Шандора Петефі.

У національних областях імперії – Трансільванії, Хорватії, Воеводині, Закарпатській Україні, Славонії – заворушення почалися під впливом подій в Австрії та Угорщині. Тут, як ніде, переплелися суперечності соціальні з національними. У Трансільванії найактивніше виступало за зрівнювання в політичних правах румунське населення. Закарпатські українці домагалися представництва у віденському парламенті, активно виступаючи за скасування кріпацтва. 12–17 червня 1848 р. відбулося повстання у Празі. Робітники і селяни Чехії виступили з вимогами національної автономії. Мирні демонстрації були розстріляні військами. Опір тривав близько тижня, штурм Праги закінчився повною поразкою повстанців.

Революція в Угорщині і початок перетворень змусили імператора Фердинанда I вжити радикальніших заходів. У Відні почали готуватися до введення військ. У відповідь на це 6 жовтня 1848 р. в Австрії почалося нове повстання за участю десятків тисяч робітників, студентів, ремісників, інтелігенції. Відправку військ було зірвано. Імператор з наближеними вдруге за часів революції залишив столицю. Близько місяця Відень перебував у стані облоги, і тільки 1 листопада урядові війська штурмом оволоділи містом.

Шандор Петефі

Лайош Кошут

Після поразки почалися репресії і терор по всій Австрії. Парламент був розігнаний, імператор Фердинанд I зрікся престолу на користь небожа Франца-Йосифа. Новий імператор послав свої війська в Угорщину і на початку січня 1849 р. захопив Пешт.

4 березня 1849 р. була уведена в дію Імперська конституція:

- імперія Габсбургів зберігалась як двоєдина держава, яка складалась із формально незалежних Австрії та Угорщини;
- відновлювалося єдине централізоване управління;
- законодавча влада переходила в руки двопалатного парламенту;
- вся повнота виконавчої влади передавалася імператорові.

14 квітня 1849 р. у відповідь на прийняття нової австрійської Конституції угорський сейм прийняв декларацію про незалежність, проголосивши повалення династії Габсбургів. Військові дії почалися з перемог угорської армії. Але уряд Л. Кошута не зміг у ході повстання вирішити головне завдання: зміцнити відносини із селянством, проголосивши про передачу їм землі, і надати рівні права слов'янським народам, які перебували під владою проголошеної угорської держави. Ухвалення закону про аграрну реформу за два тижні до закінчення революції було вже не в змозі виправити становище. У травні 1849 р. у Варшаві відбулася зустріч російського імператора Миколи I і Франца-Йосифа, на якій австрієць попросив допомоги у придушенні революції в Угорщині. На початку червня почалася російська інтервенція в Угорщину. Європейські монархи привітали дії царської Росії, оскільки не хотіли, щоб, з одного боку, в центрі Європи з'явилася республіка, а з іншого – була втрачена така противага Росії, як імперія Габсбургів. На початку серпня після тяжких поразок, перебуваючи в цілковитій ізоляції, армія Угорщини капітулювала. У країні почався кривавий терор, більшість лідерів революції було страчено.

Висновки

Революції 1848–1849 рр. дали поштовх для структурних змін у системі державного управління, сприяли переходу до конституційних норм у суспільному житті. Разом із тим, кожна революція мала свої національні особливості. У Німеччині та Італії основною проблемою було національне об'єднання та прискорення промислового перевороту; у Франції – ліквідація

Липневої монархії, проголошення республіки та досягнення демократичних прав і свобод; в Австро-Угорщині – знищення кріпацтва та здобуття національної незалежності пригнобленими народами.

В жодній з країн революційні події не привели до вирішення проблем, які стояли перед цими державами. Революції були придушені монархічними урядами, які, однак, змушені були піти на «дарування» нових конституцій. Під час революцій були закладені основи для подальшої демократизації суспільства.

Запитання і завдання

1. Зробіть порівняльний аналіз революцій 1848–1849 рр. за такою схемою:

Країна	Основні події	Політичні лідери	Мета і завдання	Особливості
Франція	Повалення Липневої монархії Луї-Філіппа; проголошення Другої республіки та її перетворення на Другу імперію			
Німецькі держави	У німецьких монархіях, що залишилися напів-абсолютистськими, були здійснені деякі демократичні перетворення			
Італія	Закладені основи визвольного руху за національне об'єднання і капіталістичний розвиток країни			
Австрія	Зростання національного руху народів імперії, подальший демократичний розвиток, ліквідація феодальної залежності селян			

2. Назвіть причини поразки революції у Франції.
3. Які причини встановлення у Франції режиму бонапартизму?
4. Як би Ви схарактеризували позицію церкви під час революції в Італії?
5. Назвіть найважливіші події в історії революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії.

Відмова Фрідріха-Вільгельма IV від корони, запропонованої йому Франкфуртським парламентом

«Ця корона, по-перше, зовсім не корона. Корона, яку міг би прийняти Гогенцоллерн, якби обставини дозволили таке, не може бути справою рук зібрання хоч і визнаного князями, але такого, що виросло на ґрунті революції, на кшталт подарованої вулицею корони Луї-Філіппа; така корона має носити на собі печать Божу, має після священного миропомазання зробити того, на кого її покладено, імператором «милістю Божою», як вона вже раніше зробила більш ніж 34 князів королями німців «милістю Божою», приєднуючи кожного з них до ряду попередників. Корону, яку носили Оттони, Гогенштауфени і Габсбурги, міг би одягнути на себе і Гогенцоллерн, вона зробила б для нього щонайбільшу честь своїм тисячолітнім блиском. Але та корона, яку ви, на жаль, пропонуєте, спроможна принести щонайбільше безчестя своїм присмаком революції 1848 р., цієї мерзеної, нерозумної і найгіршої, хоч, дякуючи Богові, і не найлютішої із революцій теперішнього століття. І це таку корону із багна і глини ви пропонуєте надіти законному королю Пруссії, якого Бог благословив носити якщо не найдавнішу, то, у будь-якому разі, найбагатішу корону, яка ще не потрапляла в руки злодія».

Сборник документов по новой истории... – С. 228.

1. Як Ви гадаєте, чому король Пруссії відмовився прийняти нову королівську корону від Франкфуртського парламенту?
2. Про які революції, ще більш люті, ніж революція 1848 р., згадує король?

Запам'ятайте дати

- 1848 р., 25 лютого – створення Другої республіки у Франції
- 1848 р., 10 грудня – встановлення у Франції інституту президентства
- 1852 р., 2 грудня – утворення Другої імперії у Франції
- 1848 р., березень – початок революції в Німеччині
- 1849 р., березень – прийняття Імперської конституції в Пруссії
- 1848 р., січень – початок революції на півдні Італії
- 1849 р., січень – створення Римської республіки
- 1848 р., березень – початок революції в Австро-Угорщині
- 1849 р., 4 березня – проголошення Імперської конституції в Австрії
- 1849 р., квітень–серпень – війна за незалежність Угорщини

14. ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

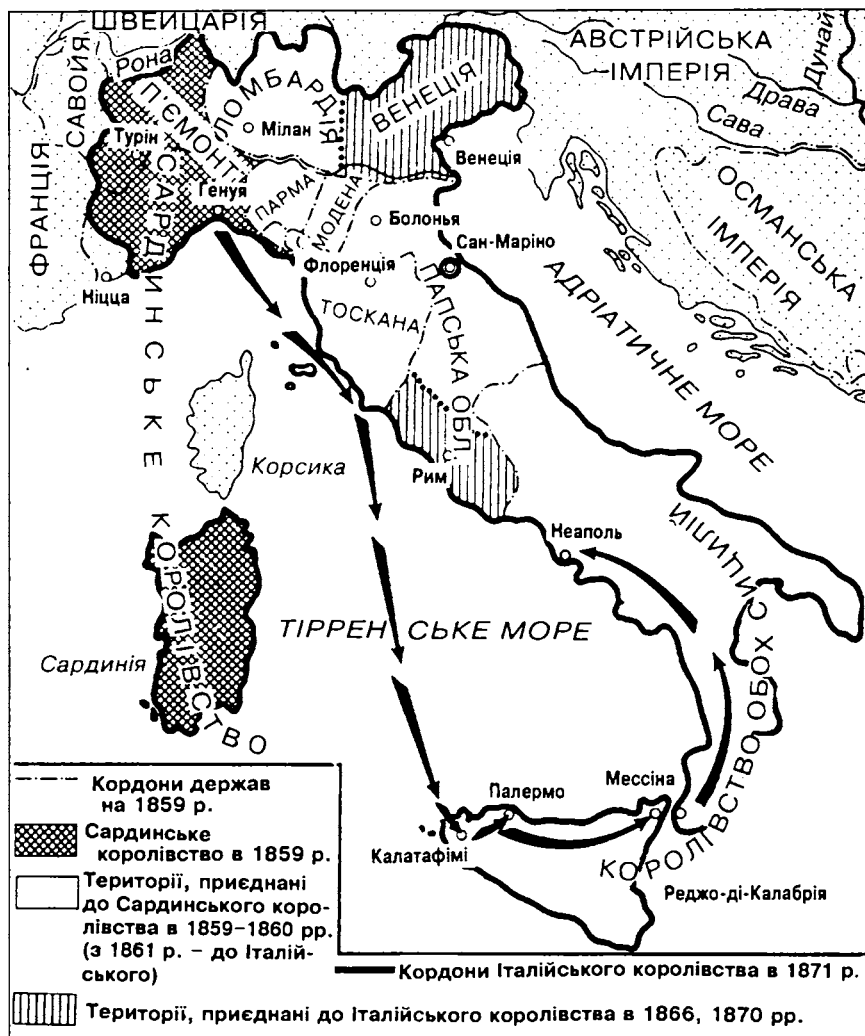
1. Загострення національної проблеми в Європі

У XIX ст. в Європі гостро постала національна проблема. Деякі народи були розкидані по різних державах, не маючи власної державності. Німці проживали на території більш як трьох десятків різних держав. На теренах Апеннінського півострова було декілька держав, населення яких розмовляло італійською мовою. Згідно з рішенням Віденського конгресу герцогства Парма, Тоскана і Модена були під владою Австрії, там перебували австрійські війська. Велика французька революція та завоювання Наполеона поставили під сумнів основний державотворчий принцип абсолютизму: всі, хто живе на теренах, є не націями, а підданими певного государя. Люди почали відчувати себе вільними від зв'язків із своїм підданством, із своїми королями та імператорами. А от відчуття єдності з певним народом, з нацією, з людьми, які розмовляють однією мовою, належать до однієї культури, до однієї віри – це відчуття ставало дедалі сильнішим. Таке відчуття штовхало людей до визнання необхідності об'єднуватись у національних державах, які тільки й були спроможні захистити нації від асиміляції – загибелі через розчинення в середовищі інших народів. Таке відчуття ставало сильнішим у періоди, коли нації загрожувала реальна небезпека денаціоналізації. Саме за таких умов, коли в німецькі королівства і князівства увірвалися війська Наполеона, і був написаний перший філософський

Йоганн-Готліб Фіхте

Італія в період об'єднання (1859–1870)

У другій половині XIX ст. ідея об'єднання Італії в єдину державу стала надзвичайно актуальною. Особлива заслуга в об'єднанні держави належала Дж. Гарібальді, один з бойових походів якого представлено на цій карті.

Головною об'єднаною силою стала найсильніша в економічному і політичному відношенні північно-західна італійська держава – П'ємонт. Те, що П'ємонт був монархією, визначило і майбутнє державного устрою єдиної Італії. Хоча найактивнішою силою об'єднаного руху були республіканці, управління країною перейшло до монархістів.

твір, який можна назвати початком наукового теоретичного осмислення теорії націоналізму. В 1808 р. німецький філософ Йоганн-Готліб Фіхте (1762–1814) опублікував «Промови до німецької нації», в яких був заклик до об'єднання нації в єдиній державі. Тільки за такої умови єдина Німеччина могла звільнитись від небезпеки іноземної окупації. Саме така ідея, ідея об'єднаної націоналізму, і стала основою, яка вела німецьких та італійських патріотів на боротьбу за створення національних держав.

2. Політичне і економічне становище Італії в 50-ті рр. XIX ст. П'ємонт – центр об'єднаної руху

Після революції 1848–1849 рр. Італія залишалася роздробленою країною, більша частина якої перебувала під владою австрійських Габсбургів. З-поміж усіх держав Італії конституційний лад у формі обмеженої монархії і деяких буржуазно-демократичних свобод зберігся тільки в П'ємонті. Король П'ємонту Віктор Еммануїл II з Савойської династії зберіг як державну символіку триколірний національний стяг.

У період економічного піднесення 50-х рр. XIX ст. в Італії розгорнувся процес капіталізації економіки. Ще в 30–40-ті рр. на півночі стали з'являтися великі мануфактури і фабрики. Італія експортувала до всієї Європи і, насамперед, до Англії, шовкову сировину. В Ломбардії зміцніли молочно-тваринницькі господарства, внаслідок чого сільське господарство країни почало набувати товарного характеру. У промисловості Ломбардії, П'ємонту, Тоскани розвивалися бавовняна і сукновальна галузі. З початком механізації виникли машинобудівні мануфактури. Малі запаси сировини не давали можливості розвиватися металургії, що сповільнювало хід промислового перевороту. У 40–50-ті рр. XIX ст. розгорнулося будівництво залізниць. Були прокладені великі магістралі Мілан–Венеція, Ліворно–Піза та ін.

Важливі для всієї Італії зміни сталися в 50-ті рр. з приходом до влади в П'ємонті глави поміркованих лібералів графа Камілло Кавура.

Камілло Бенсо Кавур

Камілло Бенсо Кавур (1810–1861) – дворянин, граф. Закінчив Римський університет. Військовий інженер. Прибічник поміркованих реформ і конституційної монархії. 1850 р. стає прем'єр-міністром П'ємонту і починає боротися за об'єднання Італії під проводом сардинського короля.

Після призначення на посаду прем'єра Кавура уряд П'ємонт-у уклав торгові угоди з провідними європейськими державами, знизив митні тарифи, посприяв будівництву залізниць, шосе, каналів, було зміцнено фінансову систему. 1856 р. П'ємонт відкрито виступив на захист національних інтересів Італії і цим самим справив велике враження на всі соціальні прошарки італійського суспільства.

3. Два шляхи в боротьбі за об'єднання Італії. Кавур і Мадзіні

Нагадаємо, що на початку 50-х рр. XIX ст. під час об'єднання Італії утворилися дві течії: республікансько-демократична і помірковано-ліберальна.

Біля джерел республіканізму в Італії стояв Джузеппе Мадзіні – один з лідерів революційної організації «Молода Італія». Мадзіні був прихильником підпільної революційної боротьби, що ґрунтується на змовах і повстаннях. Після кількох спроб підняти повстання (Мілан, Неаполь), незважаючи на мужність, виявлену революціонерами у боротьбі з австрійськими військами, рух зазнав невдачі й розколовся.

Багато соратників Мадзіні перейшло з табору республіканців до помірковано-ліберального. 1857 р. під керівництвом К. Кавура у П'ємонті було створено «Італійське національне товариство», гаслом якого стало об'єднання Італії на чолі з Савойською династією. Щоб надати йому популярності, до цього товариства запросили народного героя Італії Джузеппе Гарібальді, який обійняв посаду віце-голови. Відділи «Італійського Національного товариства» створювалися і поза межами П'ємонт-у, внаслідок чого воно набуло загальнонаціонального характеру.

4. Франко-італо-австрійська війна 1859 р. Піднесення визвольного руху

Уряд П'ємонт-у почав шукати союзників у боротьбі проти Австрії ще в роки Кримської війни 1853–1856 рр., коли італійські війська виступили на боці Франції проти Росії. За союзництво проти Австрії після цієї війни К. Кавур обіцяв

Наполеону III Савойю і Ніццу. Війна між П'ємонтом і Францією, з одного боку, та Австрією – з іншого, почалася наприкінці квітня 1859 р. Численна перевага була на боці Австрії, тож до підходу французької армії Габсбурги сподівалися розправитися з військами Віктора Еммануїла II. Однак, скориставшись залізницею, французи у стислий термін перекинули великі сили в Італію. Наприкінці травня 1859 р. союзні війська розбили австрійські й оволоділи територією на півночі Італії – Ломбардією. Одночасно у Флоренції – столиці Тоскани – почалося повстання, яке перекинулося на сусідні держави – Парму і Модену. Підтримали повстання загони Дж. Гарібальді, який у званні генерала вступив до п'ємонтської армії на службу.

Католицька церква, очолювана папою Пієм IX, чинила опір об'єднанню. Римська курія, оточивши себе швейцарськими найманцями, найбільше боялася вибуху народного гніву. Здавалося, що до звільнення Італії від Габсбургів уже недалеко, однак Наполеон III одурив Кавура та Савойську династію, підписавши перемир'я з австрійським імператором. Умови перемир'я зводили нанівець усе те, що було досягнуто під час війни: всі території, крім Ломбардії, знову поверталися Габсбургам, увесь центр Італії віддавався в руки Пія IX. У знов повернутих Австрії державах склалися такі умови, що відновити владу австрійських герцогів стало неможливо. Всі вони висловилися за приєднання до П'ємонту. Під натиском італійців Наполеон III поступився, поставивши вимогу віддати обіцяні йому раніше Ніццу і Савойю.

5. Зростання визвольного руху.

Походи Дж. Гарібальді.

Утворення Італійського королівства

У квітні 1860 р. вибухнуло повстання в Палермо, на півдні Італії. На допомогу повстанцям із Генуї прибула тисяча добровольців під командуванням Дж. Гарібальді. Вони були одягнуті здебільшого в червоні сорочки – звідси той термін, що закріпився в історії, – «червона тисяча». На острові Сицилія до них приєдналися селяни. Скрізь, де відбувалися бої «тисячі», гарібальдійцям допомагало місцеве населення. На початку вересня 1860 р. Гарібальді урочисто вступив до столиці Королівства Обох Сицилій – м. Неаполя. У стислий термін, завдяки величезному патріотичному піднесенню війська, Дж. Гарібальді вдалося вигнати з півдня війська Бурбонів. Розмах народної революції змусив тамтешніх землевласників

звернутися за допомогою до Віктора Еммануїла та К. Кавура. Успіхи, досягнуті Гарібальді на півдні, а також його бажання здійснити похід на Рим натрапили на опір з боку «Італійського Національного товариства». Щоб не дати народним масам завершити об'єднання, приглушити патріотичний порив народу, в середині жовтня 1860 р. армія П'ємонту перепинила шлях повстанцям. Дж. Гарібальді не став до повного вигнання австрійців і французів виявляти опір регулярній національній армії, без боротьби поступившись владою Віктору Еммануїлу II. Наприкінці жовтня 1860 р. «Італійське Національне товариство» провело референдум на півдні Італії. Внаслідок його регіон перейшов під владу Савойської династії. Невдовзі там було уведено в дію Конституцію – за зразком П'ємонтської 1848 р.

Після подій 1860 р. об'єднання Італії все ще не завершилося. У Венеціанській області панували Габсбурги, в Римі влада належала папі Пію IX, який знаходився під охороною французів.

1866 р. Віктор Еммануїл II уклав договір з Бісмарком про участь Італії у війні проти Австрії. Але залишалося найголовніше питання – про Рим. Савойська династія була пов'язана договором із Наполеоном III і не могла розпочати приєднання «вічного міста». Цю місію взяв на себе Гарібальді. Влітку 1862 р. він спробував провести другу експедицію на Рим, але був тяжко поранений і не зміг продовжити боротьбу. Невдалою була і третя спроба 1867 р.

Перебуваючи під опікою Другої імперії, папа римський і верхівка католицької церкви намагалися зміцнити свій вплив найжорстокішими методами. Застосовувалися заборонні укази під загрозою відлучення від церкви.

Лише восени 1870 р. після поразки Франції у війні з Пруссією було усунено останню перепону для національного об'єднання. Війська Віктора Еммануїла II наприкінці вересня увійшли в Рим, який став столицею Об'єднаного королівства, територію папи було обмежено до розмірів його резиденції у Ватикані.

Висновки

Об'єднання Італії наприкінці 50-х – у 60-х рр. стало результатом тривалої боротьби італійського народу за створення національної держави. Процес централізації створив перспективи для промислового перевороту і формування єдиного внутрішнього ринку.

Особливістю об'єднання був політичний компроміс між ліберальними і республікансько-демократичними силами, який уможливив єдиним фронтом, попри різну мету, добитися головного результату. Прагнення народу до єдності втілювалося 1870 р. в створенні Об'єднаного Італійського королівства.

Запитання і завдання

1. Назвіть причини, через які Італія упродовж тривалого часу перебувала у стані політичної роздробленості.
2. Які політичні течії існували в Італії у період об'єднання, в чому полягають їхні спільні риси й особливості?
3. Заповніть таблицю за темою: «Об'єднання Італії та Німеччини»:

	Італія	Німеччина
Центри об'єднання		
Політичні лідери		
Союзники в процесі об'єднання		
Особливості об'єднання		

4. Чим можна пояснити особливу політичну роль П'ємонту в об'єднанні Італії?
5. Порівняйте діяльність О. фон Бісмарка і К. Кавура в період об'єднання своїх країн.

Документи та матеріали

З донесення К. Кавура сардинському королю Віктору Еммануїлу II (24 липня 1858 р.)

«Після досить довгих міркувань, про які я не повідомлятиму Вашу Величність, ми дійшли згоди на таких підставах... Долина річки По, Романья і легатства мають скласти королівство Верхньої Італії під владою савойського дому. Папі залишається Рим і території, що оточують його. Решта папської держави разом із Тосканою утворили б у такому разі королівство Центральної Італії. Територія королівства Неаполітанського не зазнала б змін. Чотири італійські держави мають утворити конфедерацію на зразок конфедерації німецької і головування в цій конфедерації повинно бути віддане папі з такою метою, щоб утішити його за втрату кращої частини його володінь».

*Хрестоматія по новій історії. 1789–1870. /
Под ред. А.В. Ефимова, В.А. Орлова. –
М., 1941. – С. 311–312.*

Яким бачив К. Кавур майбутній устрій Італійського королівства?

З прокламації Дж. Мадзіні «До сицилійців» (2 березня 1860 р.)

«...Тепер обговорюється питання не про республіку чи монархію, мова ведеться про національну єдність – бути чи не бути; чи залишатися розчленованими і в рабстві на побажання іноземного деспота – не важливо, французького чи австрійського, – чи стати людьми, бути вільними...

Якщо Італія хоче бути монархічною під Савойською династією – хай буде так. Якщо після об'єднання схочуть проголосити визволителями або, не знаю, ким іще, короля і Кавура, хай буде так. Усе, чого ми тепер хочемо, – це створення Італії, вона має бути створена і створена відповідно до свого самоусвідомлення та натхнення без надання необмежених повноважень у цій справі Кавуру і королю...»

*Хрестоматия по новой истории. 1789–1870. /
Под редакцией А.В. Ефимова, В.А. Орлова. –
М., 1941. – С. 313–316.*

Що було головним, на думку Дж. Мадзіні, для Італії в 60-ті рр. XIX ст.?

Запам'ятайте дати

1859–1870 рр. – об'єднання Італії

1860 р. – похід Гарібальді і «червоної тисячі»

1870 р. – створення Об'єднаного Італійського королівства

6 ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

15. ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

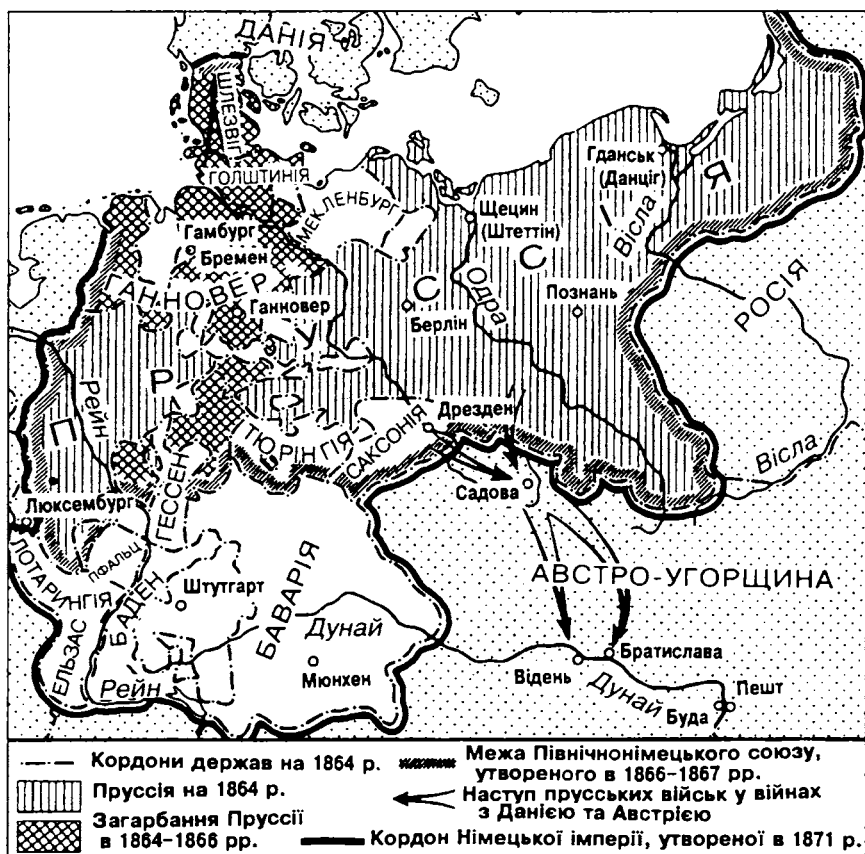
1. Політична роздробленість Німеччини

Після закінчення наполеонівських воєн територія Німеччини залишилася під владою різних європейських монархій. Згідно з рішенням Заключного акту Віденського конгресу Німеччина була поділена на 37 самостійних монархій і 4 вільних міста – Гамбург, Бремен, Любек і Франкфурт-на-Майні. Ці держави входили до складу штучного об'єднання – Німецького союзу. Єдиним центральним органом у цих землях був Союзний сейм, який мав тільки формальні функції. Розподіл німецьких земель був вигідний для європейських монархій. Він давав можливість безперешкодно грабувати їх, сприяв зміцненню дворянсько-монархічного ладу. Свою роль відігравав і страх європейських монархій перед створенням сильної єдиної німецької держави, суперника наймогутніших європейських держав.

Найзначимішими в Німецькому союзі були Австрія і Пруссія. Територія Пруссії складалася з двох розділених регіонів: до першого входили шість давніх пруських провінцій на сході, до другого – дві економічно розвинені і перспективні на заході: Рейнська і Вестфальська.

Східні регіони розвивалися менше, бо пруські поміщики (юнкери) не хотіли змінювати існуючий суспільно-економічний уклад. Західні та східні провінції Пруссії відрізнялися неврегульованою митною системою, яка складалася з кількох десятків тарифів часів Тридцятилітньої війни XVII ст. Відтак головним завданням пруської буржуазії були ліквідація внутрішніх мит і створення єдиного загальнонімецького митного союзу. Особливістю розвитку капіталізму в Німеччині було повільне формування єдиного загальнонаціонального ринку. Це було наслідком високих внутрішніх мит, знищення яких усе більш настійливо вимагали підприємці. До

Об'єднання Німеччини (1864–1871)

У другій половині XIX ст. Німеччина являла собою 37 самостійних монархій та 4 вільних міста. Економічні потреби суспільства, воля правлячої в Пруссії династії та національна свідомість німців привели до об'єднання країни. Визначні успіхи німецької культури привели до сприйняття кожним німцем усіх територій, заселених німецьким етносом, державною спільною територією. На чолі цього об'єднання стала королівська Пруссія. Німеччина була об'єднана силою зброї дванадцятилітньої боротьби Пруської монархії за об'єднання під своєю владою усіх німецьких держав в єдину Німецьку імперію. Пруссія була аграрною й монархічною країною, яка ґрунтувалась на юнкерській системі землеволодіння. Разом з тим, об'єднавши країну під владою пруського кайзера, керівна еліта спрямувала економіку на капіталістичний розвиток промисловості.

середини 20-х рр. XIX ст. Пруссія домоглася від сусідніх із нею держав скасування митниць.

З-поміж великих промислових регіонів виділяються Рейнська провінція і Вестфалія, Саксонське королівство та Сілезія. Вже в 30-ті рр. XIX ст. в цих районах діяли великі промислові підприємства, бавовняні фабрики й шовкоткацькі мануфактури. Однак і тут розвиток капіталізму гальмувався напливом дешевих англійських товарів, які звужували ринок збуту виробів німецької промисловості. Незважаючи на це, в Європі вже чітко визначилася спеціалізація німецьких держав у видобутку вугілля, в металургії, виробництві зброї.

Поворотним етапом у намаганні німецьких держав звільнитися від тяжких пут феодальної роздробленості стало створення 1 січня 1834 р. Німецького митного союзу. Знищення особистої залежності селян від юнкерів, початок процесу обезземелювання, розорення ремісників сприяли створенню ринку дешевої найманої робочої сили. Збільшилася кількість міст. У 20-ті рр. водні простори Німеччини почали долати пароплави, в 30-ті рр. були прокладені перші залізничні магістралі. Вельми показовим для промислового перевороту в Німеччині стало швидке зростання столиці Пруссії – Берліна. До кінця 40-х рр. XIX ст., ставши великим залізничним вузлом, він сполучив більшу частину німецьких земель, формуючи внутрішній ринок. У Берліні була зосереджена третина всього машинобудування та ситцевививної промисловості Пруссії. Чисельність населення зросла до 400 тис. чол. Але відсутність новітніх технологій не давала можливості молодій промисловій буржуазії збільшувати і розширювати виробництво. Доменні печі Німеччини працювали на деревному вугіллі. Перша коксова домна з'явилася аж 1847 р. Тому в 40-х рр. у виробництві все ще використовували привізні напівфабрикати і машинне обладнання.

Особливе становище склалося в сільському господарстві Німеччини. Кріпосне право було скасоване практично на всій території. За це селяни виплачували грошові повинності. Заможним селянам дозволялося викуповувати свої повинності, але умови викупу були дуже тяжкі, оскільки перший внесок у 25 разів перевищував усі річні платежі. Тож нічого дивуватися, що з 1815 до 1845 р. викупила свої повинності лише чверть усіх селян. У маєтках прусських юнкерів відбувалися капіталістичні перетворення: розвивалося велике сільськогосподарське виробництво, зводилися переробні заводи.

В їхніх господарствах використовувалася праця розорених селян. Розвиток сільського господарства капіталістичним шляхом у поєднанні з юнкерським землеволодінням і застосуванням праці розорених селян, виплатою феодалських платежів гальмувало розвиток аграрного перевороту. На заході Німеччини, де переважало дрібне селянське господарювання, розшарування селянства відбувалося значно швидше. Там виділяється сільська буржуазія – grosbauери, – яка використовувала працю розорених селян як найману робочу силу.

Революція 1848–1849 рр. не вирішила питання про об'єднання Німеччини. В країні збереглася влада юнкерства, але буржуазія, прилучаючись до суспільного життя, дістала доступ до виборів в місцеві органи самоуправління – ландтаги. Промисловий переворот, що почався в 30-ті рр., на повну силу розгорнувся в 50–60-ті рр. Порівняно з 30-ми рр. XIX ст. випуск промислової продукції зріс удвічі.

1850 р. пруський ландтаг схвалив указ «Про регулювання відносин між поміщиками і селянами», яким селяни звільнялися від уцілілих форм залежності. За 10 років після революції економічна орієнтація Пруссії змінилася: з аграрної вона перетворилася на індустріально-аграрну країну. Широкого розмаху набуло будівництво залізниць – довжина залізничних колій у 1867 р. досягла 15,7 тис. км (у 1848 р. – 5,5 тис. км). Зростали банки й акціонерні товариства.

2. Боротьба Австрії і Пруссії за лідерство в Німеччині. Отто фон Бісмарк

Швидкий розвиток капіталізму в Німеччині з новою силою поставив питання національного об'єднання країни. На початку 50-х рр. XIX ст. намітилися два шляхи до об'єднання: «малонімецький» під проводом Пруссії і «великонімецький» – довкола Австро-Угорщини. Австрія втратила вплив на Митний союз, який контролювала Пруссія. Підтримка Пруссією Митного союзу послабила вплив Австрії на держави, які увійшли до нього. У квітні 1850 р. Австрія на противагу Пруссії скликала Франкфуртський парламент німецьких держав. Назрівав воєнний конфлікт. У вересні в конфлікт втрутилася Росія, підтримавши Австрію. Пруссія вимушена була поступитися. У м. Ольмюце відбулася австро-пруська зустріч. Пруссія відмовилася від наміру контролювати всю Німеччину. Цей етап боротьби вона програла. Під впливом

італо-австро-французької війни, яка розгорнулася 1859 р., та ослаблення в результаті її Австрії і Пруссії, почали зростати антиавстрійські настрої. У вересні 1859 р. сформувався Національний союз, який об'єднав усі північнонімецькі держави з метою остаточного об'єднання Німеччини під владою Пруссії.

Щоб зміцнити фінансову систему, реорганізувати армію, дати лад усередині Союзу, король Пруссії Вільгельм I 23 вересня 1862 р. запросив на посаду міністра-президента Отто фон Бісмарка, який мав репутацію «сильної людини». Саме про нього ще 1848 р. попередник Вільгельма Фрідріх висловився так: «Запеклий реакціонер, тхне кров'ю, використати пізніше».

Отто Леопольд фон Бісмарк (1815–1898) народився в містечку Шенгаузен у родині військового відставника. За соціальним походженням – юнкер. Навчався спершу в Геттінгенському, потім – у Берлінському університетах за спеціальністю юриспруденція. 1835 р. перебував на державній службі. Від 1847 до 1851 р. – депутат саксонського ландтагу. 1851–1862 рр. – на дипломатичній службі. З 1862 р. – міністр-президент Пруссії. Від 1871 р. – канцлер Німеччини.

З приходом до влади Бісмарка прискорилося проведення військової реформи. Виголошені ним перед депутатами ландтагу слова: «Німеччина буде об'єднана залізом і кров'ю», – змусили відступити представників опозиції. Після проведення військової реформи престиж Пруссії серед німецьких держав значно зріс.

Об'єднання почалося війною з Данією і приєднанням території Шлезвіга і Голштейна. Австро-

Вільгельм I

Отто фон Бісмарк

пруські війська за чотири місяці закінчили пруссько-датський конфлікт. Пруссія одержала Шлезвіг і герцогство Ладенбург, Австрія – Голштинію.

Бісмарк діяв так, щоб витіснити Австрію з Німецького союзу. Спочатку потрібно було приєднати Голштинію. Бісмарк спробував вирішити цю проблему мирним шляхом. Однак усі його наміри вирішити питання дипломатично зазнали невдачі. Австрія почала мобілізацію. У відповідь на це Пруссія вдалася до «оборонних» заходів, розраховуючи на підтримку німецьких держав. Пошук зовнішніх союзників привів майбутнього канцлера до підписання в квітні 1866 р. договору з Італією, якій він пообіцяв не заважати Савойській династії відвоювати в Австрії Венеціанську область.

У червні 1866 р. прусські війська зайняли Голштейн. Переозброєна, навчена, мобільна прусська армія 3 липня 1866 р. поблизу села Садова у Чехії завдала австрійцям нищівної поразки. Разом із військами Австрії були знищені також її союзники – армії німецьких держав.

3. Утворення Північнонімецького союзу

23 серпня 1866 р. за посередництва французького імператора Наполеона III у Празі Австрія уклала мир з Пруссією. Згідно з Празьким договором Австрія назавжди виходила з Німецького союзу і відмовлялася від усіх претензій на німецькі землі. Зі свого боку Пруссія зобов'язувалася не займати столицю країни Відень і не розчленовувати Австрію: Бісмарк готував її до майбутнього союзництва. Після поразки Австрії замість старого Німецького союзу був створений новий під проводом Пруссії – Північнонімецький союз, до складу якого увійшли 22 держави.

На початку 1867 р. Установчий рейхстаг (парламент) прийняв нову Конституцію, згідно з якою вся повнота влади в Союзі переходила до рук пруського короля Вільгельма I.

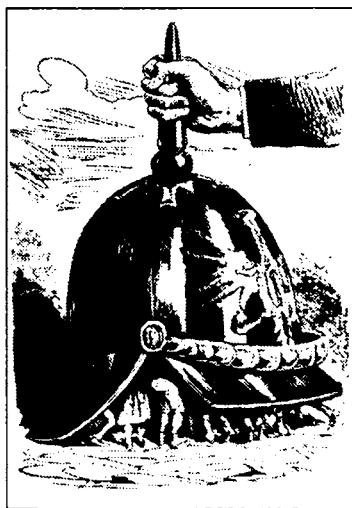
Спроби Росії обмежити домагання Пруссії не підтримали ні Франція, ні Англія. Англія, скажімо, вважала, що посилення Пруссії створить протипагу Франції і Росії в Європі.

Кінцеву мету своєї політики в процесі об'єднання Бісмарк визначив так: «Не існує взагалі ніякого німецького народу – наша політика полягає в розчиненні Німеччини в Пруссії, отже, в перетворенні Пруссії на Німеччину».

4. Утворення Німецької імперії

Франко-пруська війна сприяла завершенню утворення в Європі двох великих національних держав – Німеччини та Італії – й істотно змінила міжнародне становище. Після перемоги Пруссії над Австрією 1866 р. єдиною перепорою для остаточного об'єднання Німеччини залишалася Франція, під чийм впливом перебували деякі центральні та південно-західні німецькі держави. Правлячі кола Пруссії, насамперед Бісмарк, вважали, що відкладати війну неможливо. Воєнні договори цих держав із Пруссією закінчувалися 1871 р. Франція також готувалася до війни. У другій половині 60-х рр. економічне і політичне становище в країні було вкрай нестабільне (нестійке). Невдоволення виходило з кіл промисловців, банкірів. У країні процвітала корупція (хабарництво). Після численних воєн і воєнних експедицій країна була вимученою, від Другої імперії відвернулося чимало держав, тому Франція не знайшла собі союзників у майбутній війні. Лише Австрія мала менш напружені відносини з імперією Наполеона.

Приводом до війни став конфлікт в Іспанії. Бісмарк, порушуючи таємницю дипломатичного листування, опублікував матеріали, які компрометували Наполеона III в роздмухуванні цього конфлікту. 19 липня 1870 р. Франція оголосила війну Пруссії. Франція, як і Північнонімецький союз, готувалася до війни. Армія імперії була озброєна кращою для того часу зброєю – гвинтівками Шаспо. Німці мали переваги в далекобійній і влучній артилерії. Пруська перевага полягала також у тому, що мобілізація армії союзу тривала лише чотири дні. Всі причетні відомства – залізничне, телеграфне, медичне та ін. – були організовані й підготовлені до війни. Кожна військова структура була підзвітною вищому командуванню. Формально головнокомандувачем був Вільгельм I, але практично дипломатичними питаннями опікувався Бісмарк, військовими –

Карикатура на прусську політику

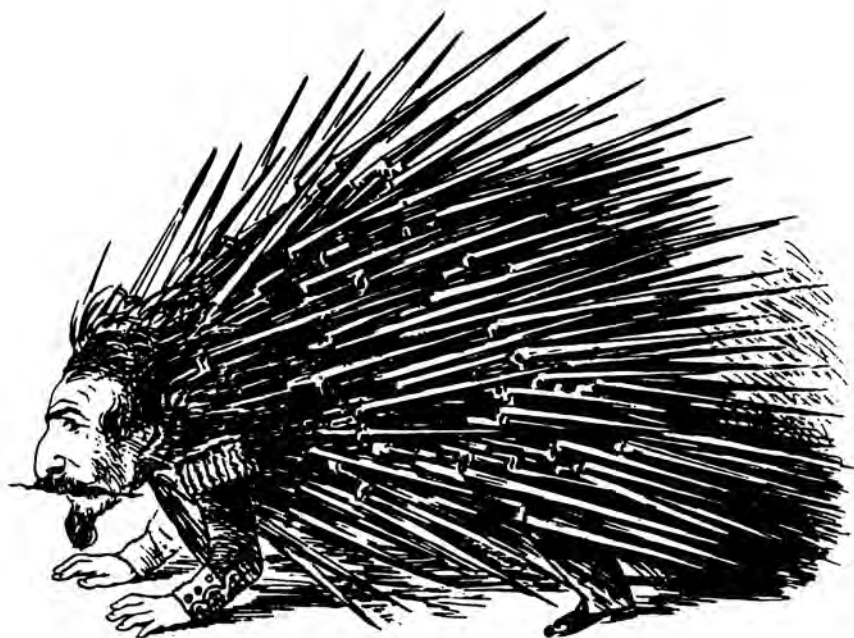
Гельмут фон Мольтке

Гельмут фон Мольтке, постачанням – Роон.

Армія Північнонімецького союзу налічувала 908 тис. чол., третина військ стояла біля кордонів Франції. Армія Франції налічувала 600 тис. чол. Через невідготовленість військ Наполеон III наказав не починати війну першими – почав її Бісмарк.

До серпня 1870 р. армія Другої імперії з великими втратами відійшла до франко-бельгійського кордону – до м. Седана. 1 вересня противник почав оточувати французькі війська, а наступного дня за наказом Наполеона було підписано капітуляцію.

Звістка про поразку біля Седана обурила французьке населення, яке поставило вимогу встановлення республіки. 4 вересня почав формуватися новий уряд і була проголошена

Карикатура на Наполеона III «Імперія – це мир»

республіка. Головним завданням її відтепер став захист країни від розорення Північнонімецьким союзом. 22 січня у Парижі спалахнуло повстання. Побоюючись, що його підтримають робітники, 28 січня 1871 р. уряд капітулював і здав Париж німцям.

Розгром Франції знищив останню перепону на шляху до створення об'єднаної Німецької імперії. Офіційно оформлено її було 18 січня 1871 р. Король Пруссії Вільгельм став імператором, Бісмарк – канцлером. У квітні 1871 р. було прийнято Імперську конституцію, згідно із якою вищими представницькими органами були союзна рада (бундестаг) і рейхстаг, але всю законодавчу владу здійснював імператор.

Висновки

Об'єднання Німеччини стало підсумком закономірного процесу історичного розвитку суспільства і відповідало віковим мріям німецького народу. Намагання імперських князів самостійно вершити свою політику йшло врозріз із національними інтересами. Об'єднання було потрібне для зміцнення нації, формування потужної економіки. Пруссія стала тим центром, який зумів об'єднати довкола себе усі німецькі держави. Процес об'єднання став поштовхом до завершення промислового перевороту й остаточно сформував внутрішній ринок Німеччини.

Запитання і завдання

---

1. У чому полягали причини швидкого економічного розвитку німецьких земель у 50–60-ті рр. XIX ст.?
2. Які пережитки феодалізму зберігалися в Німеччині?
3. Який принцип об'єднання земель використав Бісмарк:
а) мирний, б) дипломатичний, в) військовий, г) завдяки втручання іноземних держав?
4. Назвіть держави, з якими Пруссія боролася за об'єднання Німеччини.
5. Чому політична роздробленість Німеччини була вигідною європейським монархам?

Документи та матеріали

Умови Австро-Пруського договору 1866 р.

Нікольсбурзький попередній договір від 26 липня 1866 р.

«§ II. ...Імператор Австрійський визнає розторгнення Німецького союзу, що існував донині, dokonаним фактом і дає свою згоду на нове формування Німеччини без участі в ньому Австрійської імперії.

...Імператор Австрійський дає також свою обіцянку визнати більш тісний союз, який Його Величність король Пруський має намір заснувати на північ від Майнца, а також не заперечує проти того, щоб німецькі держави, які розміщуються на південь від лінії Майнца, уклали між собою союз, причому вирішення питання про взаємний національний зв'язок між ним і Північнонімецьким союзом надається угоді між обома союзами.

§ III. ...Імператор Австрійський відмовляється на користь... короля Пруського від усіх своїх прав на герцогства Шлезвіг і Голштейн, придбані ним за мирним договором від 30 жовтня 1864 р., з тією умовою, що коли населення північних округів Шлезвіга, скориставшись гарантованим йому правом плебісциту, висловиться за приєднання Шлезвіга до Данії, то ці округи мають відійти до Данії».

Хрестоматия по новейшей истории / Под ред. А.А. Губера, А.В. Ефимова: В 3-х т. – М., 1965. – Т.2. – С. 136–137.

1. Що дали умови зазначеного договору для об'єднання Німеччини?

3 Конституції Німецької імперії 16 квітня 1871 р.

«Наприкінці 1870 р. під час франко-пруської війни північнонімецькі держави увійшли до складу Північнонімецького союзу. 18 січня 1871р. під час облоги Парижа у Версалі була проголошена Німецька імперія. 16 квітня рейхстаг затвердив її конституцію, яка почала діяти 4 травня.

Його Величність король Прусії від імені Північнонімецького союзу, Його Величність король Баварський, Його Величність король Вюртемберзький, Його Королівська Високість великий герцог Баденський і Його Королівська Високість великий герцог Гессенський, які також стоять на чолі тих частин герцогства, які лежать по Рейну на південь від Майнца, створюємо вічний союз для захисту союзної території і застосування на ній права, а також для забезпечення добробуту німецького народу. Цей союз буде називатися Німецькою імперією».

Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв. / Под ред. П.Н. Галанзы. – М., 1957. – С. 558–576.

Яке значення для об'єднання Німеччини мало прийняття Конституції Німецької імперії?

Запам'ятайте дати

1830–1860 рр. – промисловий переворот у Німеччині

1859 р. – створення Національного союзу

1861 р. – прихід до влади О. фон Бісмарка і початок об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю»

1871 р. – створення Німецької імперії

7 АНГЛІЯ В 50–60-ТІ РОКИ XIX СТОЛІТТЯ

16. АНГЛІЯ В 50–60-ті рр. XIX ст.

1. Досягнення промислової й торговельної першості Англією в 50-60-ті р.

До початку 50-х рр. XIX ст. соціально-економічне та політичне становище Англії стабілізувалося, що позначилося на зростанні промислового виробництва і торгівлі. Англійські підприємці вже не боялися іноземної конкуренції на внутрішньому ринку. Уряд скасував систему протекціонізму (захисту національних виробників), встановив принципи вільної торгівлі. Усе це дало Англії першість у її впливові на світовому ринку. Більшість галузей промисловості були оснащені найновішим на ті часи обладнанням. Важке машинобудування, наприклад, було забезпечене механічними верстатами для обробки металу, паровими машинами тощо. Завдяки цьому продуктивність праці в Англії досягла найвищого у світі рівня, а її товари стали головним предметом товарообігу. Промисловий переворот в інших європейських державах дав можливість Англії підписати в 60-ті рр. XIX ст. цілу низку економічно вигідних торгових договорів. Британські машини купували промисловці Франції, Бельгії, Італії, Австрії, німецьких держав, США.

Значне зростання промисловості й торгівлі в Англії зумовлювалося відкриттям і розробкою золотих копалень у Каліфорнії (США, 1848) та Австралії (1851). З припливом золота збільшився обіг грошей у світі.

У 50–60-ті рр. XIX ст. бурхливо розвивався залізничний транспорт, поступово він витіснив інші сухопутні види пересування. З появою на морі гвинтового флоту зменшилася потреба в будівництві вітрильників. Частину своїх капіталів підприємці почали вкладати в будівництво залізниць за кордоном, що давало значно більші прибутки, ніж у самій Англії.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. у вугледобутку країна посідала перше місце у світі. Виплавка чавуну становила половину загальносвітового виробництва. Текстильна промисловість

споживала половину бавовни-сирцю, що перероблявся у світі. За потужністю парових двигунів Велика Британія випередила Німеччину в 1,5 раза, Францію – вдвічі. Основні свої досягнення Англія показала на Світовій виставці 1851 р. в Лондоні. Сучасників вразили продукція машинобудування, нові винаходи в багатьох галузях економіки. Англію почали називати «майстернею світу».

Розвиток промисловості і переважання англійських товарів на світовому ринку дали поштовх розвиткові колоніальної та міжнародної торгівлі. Цьому сприяла фритредерська політика як у самій Англії, так і поза її межами. До початку 70-х рр. XIX ст. частка Англії у світовій зовнішній торгівлі становила 25%. Для порівняння: частка Франції відповідно складала 10%, Німеччини – 9%, британських колоній – 9%, США – 7%. Англія першою з високорозвинутих держав світу почала вкладати кошти в розвиток своїх колоній, одержуючи від цього високі прибутки.

Іншою сферою накопичення багатств залишалася давня, традиційна перевага Англії в торговому флоті. Використовуючи для перевезення більш швидкі пароплави, які не залежали від течії та вітру, британські промисловці перевозили товари в усі регіони світу, випереджаючи конкурентів. Окрім того, англійський флот стає транзитним, перевозячи вантажі інших країн. Власники суден мали значні доходи, набуваючи монопольного права на цей вид торгівлі. В результаті потужного економічного ривка, стабілізації на внутрішньому ринку, зростання міжнародного авторитету грошова одиниця Англії – фунт стерлінгів – набула статусу найстійкішої валютної одиниці у світі.

Сільське господарство Англії було спрямоване на заповнення внутрішнього ринку країни продуктами харчування, що визначалось демографічним піднесенням. Чисельність населення в Англії зросла з 6 млн чол. у 50-ті рр. XVIII ст. до 23 млн чол. у 1861 р. Разом із тим збільшилась кількість міст у країні. Лондон став найбільшою за чисельністю мешканців (3 млн чол.) столицею світу.

2. Утвердження принципів лібералізму

Утвердження Англії як «майстерні світу» і зростання громадянської свідомості створили умови для зміцнення принципів лібералізму (вільнодумства), що виявлялося в ідеології, політиці, економіці.

Партія торі, яка поступилася своїм місцем лідера вігам у 1832 р., поступово втрачала позиції. Її слабкість характеризувалася з вибуттям зі складу партії такого лідера, як колишній прем'єр Гладстон. У середині 40-х рр. у партії стався розкол, внаслідок чого парламент скасував хлібні закони. Група реформаторів, яка сприяла їх скасуванню, приєдналася до вігів.

На початку 50-х рр. формується політична концепція майбутньої ліберальної партії. Соціальною базою її стали віги, до них примкнула радикальна частина торі – поборники демократизації виборчої системи, реформування колоніального управління і т. д. Однак найпослідовнішими прихильниками лібералізму стали фритредери – прибічники вільної торгівлі і невтручання держави в економіку.

Фритредерська течія виникла в 20-ті рр. XIX ст. як найрадикальніше крило в партії вігів, що відкрито виступило за нову виборчу реформу. Лідерами й ідеологами англійського лібералізму були Річард Кобден і Джон Брайт. Їхня концепція зводилася до підпорядкування політики держави вимогам промисловців і торговельно-фінансових кіл. Економічна частина програми лібералів ґрунтувалася на кількох теоретичних постулатах:

- «свобода торгівлі і підприємництва» забезпечувала безперешкодний контроль підприємців за всіма торговими операціями;

- теорія «свободи конкуренції» передбачала заохочення розвитку нових галузей у промисловості, безперешкодний пошук нових ринків збуту своїх товарів, що створювало переваги для впливу на конкурентів у всіх регіонах світу;

- перемога над конкурентами мала здійснюватися не за допомогою загарбницьких і грабіжницьких воєн, а за рахунок промислово-економічних переваг;

- історичний прогрес уявлявся як звільнення особистості від усіх перешкод, які заважали людині проявити свою ділову ініціативу. Це давало людині змогу створити власний капітал;

- держава не повинна втручатися в діяльність приватного власника-підприємця.

Завдяки цій концепції у середині XIX ст. ліберальна партія залучила до своїх лав досить значну кількість людей, які мали хист до ведення власної справи. Це дало їй можливість здобути панівні позиції в політиці і втримувати їх упродовж 28 років – з 1846 до 1874 рр. Найвідомішим її лідером був лорд Генрі Пальмерстон.

Політичне пожвавлення на початку 60-х рр. XIX ст. пов'язувалося із заходами, проведеними англійськими тред-юніонами, які вимагали демократизувати виборчу систему. 1865 р. було створено масову політичну організацію – Національну лігу реформ, до складу якої увійшли представники більшості галузевих профспілок. Тільки в Лондоні було 100 її відділень, 300 – у провінціях.

1866 р. уряд запропонував перший проект нового закону про вибори, в якому зменшувався майновий ценз. Під тиском робітників, які виступали за введення загального виборчого права для чоловіків та масових акцій протесту, що завирували по всій країні, член уряду Б. Дізраелі вніс на розгляд палати общин Білль про нову виборчу реформу. У серпні 1867 р. документ був прийнятий. Майновий ценз був скорочений, і виборче право у містах надавалося всім власникам або наймачам будинків, які сплачували податок на користь бідних, або ж 10 фунтів стерлінгів оренди за житло (у сільській місцевості – всім власникам або орендарям землі з річним доходом 12 фунтів). Але демократичні перетворення в цій системі не були доведені до кінця – залишилося відкрите голосування і нерівномірне представництво округів. Значення цієї реформи полягає в тому, що уряд Великої Британії методом компромісів та поступок надав право голосу значній частині пролетаріату та сільськогосподарським робітникам, зменшивши таким чином загрозу революційного конфлікту.

3. Зовнішня політика Англії та її колоніальний характер

Задовго до середини XIX ст. уряд Англії провадив активну жорстку зовнішню політику. Під час Кримської війни Велика Британія намагалась збільшити свій вплив на ослаблену Туреччину, відсторонивши головного конкурента на Близькому Сході – Росію.

Пошуки коротких шляхів до Індії змусили британський кабінет шукати виходу в Суецький канал, який тоді будували. За допомогою сили було поширено вплив на узбережжя Єфіопії. Англійські торговельно-промислові кола вирішили таким чином дві проблеми: забезпечили для себе ще один ринок реалізації товарів і встановили контроль за будівництвом морської магістралі. Одночасно посилювався вплив на Іран. Найважчим для Англії склалося становище в Індії. Після

того, як 1849 р. була приєднана ціла низка територій, Індія була завойована повністю. Близько 190 млн чол. потрапили під владу Британської колоніальної імперії. Ставлення до колонізації з боку місцевого населення було неоднозначним. Здебільшого індійці чинили опір запровадженому англійцями режиму. Найпереконливіше свідчить про це повстання в 1857–1859 рр. сипаїв – індійських солдатів, які служили в колоніальних англійських військах. Звірства англійських солдатів не знали межі. Людей знищували цілими поселеннями, і 1859 р. повстання було придушене.

Жорстоку політику англійської метрополії змінювали гнучкіші методи управління в інших регіонах світу. В Канаді, наприклад, переважна частина населення складалася з білих переселенців. Втративши у другій половині XVIII ст. частину своїх колоній у Північній Америці, в ході війни за незалежність США (1775–1783), уряд Англії пішов на поступки канадським провінціям. 1 липня 1867 р. під впливом національних і патріотичних сил було підписано Акт про Британську Північну Америку, згідно з яким Канада ставала домініоном, тобто самоврядною провінцією Великої Британії з правом створювати власні органи управління. Таких самих переваг трохи раніше домоглися Австралія і Капська область у Південній Африці.

Висновки

У 50–60-ті рр. XIX ст. Англія стає економічно найпотужнішою державою світу. Успіхам у промисловості й торгівлі сприяли завершення промислового перевороту, лібералізація політичного життя, успіхи на зовнішньому ринку. Збільшилося вивезення капіталів і товарів до колоній, що зумовлювало бажання британського кабінету встановити англійський контроль над новими колоніями і зміцнити його над старими. В основі зовнішньої політики Великої Британії лежав давній принцип «поділяй і пануй».

Запитання і завдання

---

1. Поясніть, чому в середині XIX ст. за Англією закріпився термін «майстерня світу».
2. Визначте головні риси лібералізму в Англії.
3. Чим відрізняються перша та друга виборчі реформи?
4. Як будувалася зовнішня політика Англії в середині XIX ст.?
5. Визначте поняття: протекціонізм, лібералізм, фритредерство, домініон, сипаї.

З Акта про Британську Північну Америку 1867 р.

«Беручи до уваги, що провінції Канада, Нова Шотландія і Новий Брансуїк висловили бажання об'єднатися в єдиний федеративний Домініон під короною Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії, що має Конституцію, в основному схожу з Конституцією Сполученого Королівства:

...Стверджуємо, що такий Союз приведе до благоденства провінцій і сприятиме інтересам Британської Імперії...»

Практикум по новой истории (1640–1970). –

М., 1981. – Ч.II. – С. 207.

Якого статусу набула Канада згідно з Актом про Британську Північну Америку?

Запам'ятайте дати

1846–1868 рр. – правління ліберальної партії

1867 р. – Друга виборча реформа

1867 р. – створення Канадського домініону

США У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ. ГРОМАДЯН- СЬКА ВІЙНА У США

17. РОЗВИТОК США У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

1. Основні риси соціально-економічного розвитку

Важливим явищем в економіці стало створення єдиного внутрішнього ринку і розвиток вільної зовнішньої торгівлі. Невипадково початок XIX ст. назвали «золотою добою» торгового мореплавства США. Американські торговці використали руйнівні війни, конфлікти, революції в Європі для власного збагачення, поставляючи продукти харчування і колоніальні товари із штатів до метрополії. Англійці орендували для перевезення промислових виробів та імпорту з Америки торговий флот США.

Промисловий переворот у США почався у першому десятилітті XIX ст. і мав такі особливості:

- використання у великих масштабах наукових досягнень, винаходів, машин і кваліфікованої робочої сили;
- нерівномірний характер: спершу охопив північно-східні штати, потім поширився по всій країні;
- розтягнувся на досить тривалий час.

Завершення промислового перевороту припадає на початок 50-х рр. XIX ст. Переворот проявив себе у переважанні машинного виробництва на північному сході країни. На Півдні зберігалось рабство на плантаціях. «Дикий Захід», як називали його самі американці, потрібно було освоїти.

Специфічне становище склалося у сільському господарстві США, де намітилося два шляхи розвитку: фермерський і плантаційний. Інтенсивно формувалося фермерство на нових західних територіях. Ці землі складали громадський земельний фонд, який збільшувався з кожним десятиліттям за рахунок захоплення нових територій. На вимогу фермерів Півночі розміри ділянок, які продавала держава, зменшилися. На початку 40-х рр. XIX ст. землю можна було придбати в розстрочку. Землі продавалися за мінімальною ціною. Таким чином, суть розвитку капіталізму в сільському господарстві

США полягала у використанні невеликих ділянок землі та застосуванні вільної праці фермерів, як правило, на вільних західних територіях. Такий тип господарювання на Півночі був економічно доцільнішим порівняно з плантаційною системою Півдня.

2. Плантаційна система. Рабство на Півдні

У першій половині XIX ст. плантаційна система на Півдні зазнала істотних змін. З появою винайденого в 1793 р. Е. Уїтні бавовноочищувального верстата, який легко відокремлював бавовняне волокно від насіння, продуктивність праці значно зросла. Очищена бавовна надходила на текстильні фабрики Англії та інших країн Європи, приносячи величезні прибутки плантаторам-землевласникам. Трохи пізніше почали закуповувати сировину для текстильної промисловості й підприємці Півночі. Характерною рисою рабовласницького господарювання було нераціональне використання землі. Скажімо, тютюн виснажував ґрунт за 3–4 роки, і земля ставала зовсім непридатною, що змушувало плантаторів переносити свої господарства на нові західні землі. Стрімке зростання попиту на бавовну поставило головну проблему: треба захоплювати землю. Це було однією з причин територіальної експансії США у першій половині XIX ст.

1809 р. почав діяти закон, який забороняв ввозити рабів до країни. Але звиклі до використання дешевої рабської праці плантатори контрабандою щороку ввозили до 15 тис. чол. Якщо наприкінці 90-х рр. XVIII ст. чисельність рабів становила 760 тис. чол., то в 1860 р. – 4 млн. Ціни на рабів щороку зростали, а експлуатація посилювалася. Праця негрів-рабів використовувалася не лише на плантаціях. На багатьох текстильних, металургійних підприємствах, на будівництві залізниць, вантажно-розвантажувальних роботах, де була необхідна некваліфікована робоча сила, раби були незамінні. Уже до 1860 р. 11% негрів стали вільними. Серед чорного населення з'явилися вчені, письменники, лікарі, науковці. У всьому світі відомі імена астронома і математика Б. Баннекера і письменника-публіциста Ф. Дугласа, які боролися за повне звільнення негрів.

У 30-ті рр. XIX ст. на теренах США став поширюватися аболіціонізм – рух, учасники якого вимагали негайно знищити рабство. Знущення з негрів і фізичне знищення їх білими не каралися за законом. Плантатор-рабовласник міг безкарно вбити свого раба, а суди навіть не розглядали злочини

такого характеру. Одним із найвідоміших аболіціоністів США у першій половині XIX ст. був В. Гаррісон, який заснував газету «Визволитель». На її шпальтах велася боротьба проти інституту рабства, друкувалися радикальні пропозиції про скасування взагалі всієї плантаційної системи. Представники поміркованого напрямку цього руху вимагали звільнення негрів за викуп.

1838 р. в Північній Кароліні було створено «Товариство підземної залізниці», яке переправляло негрів до Канади. Близько 40 тис. чол. у 30–40-ві рр. різними шляхами втекли з країни. Особливо ушавилися провідники негрів Гарріет Табмен і Джон Браун. Г.Табмен, наприклад, проникаючи в рабовласницькі штати, особисто звільнила близько 300 рабів, згодом надала неоціненні послуги командуванню Півночі як розвідниця. Дж. Браун став керівником найвідомішого повстання проти рабства напередодні Громадянської війни. Серед творів, які зобразили жахи рабства, був роман письменниці Гарріет Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома», який уже в той час зажив світової слави.

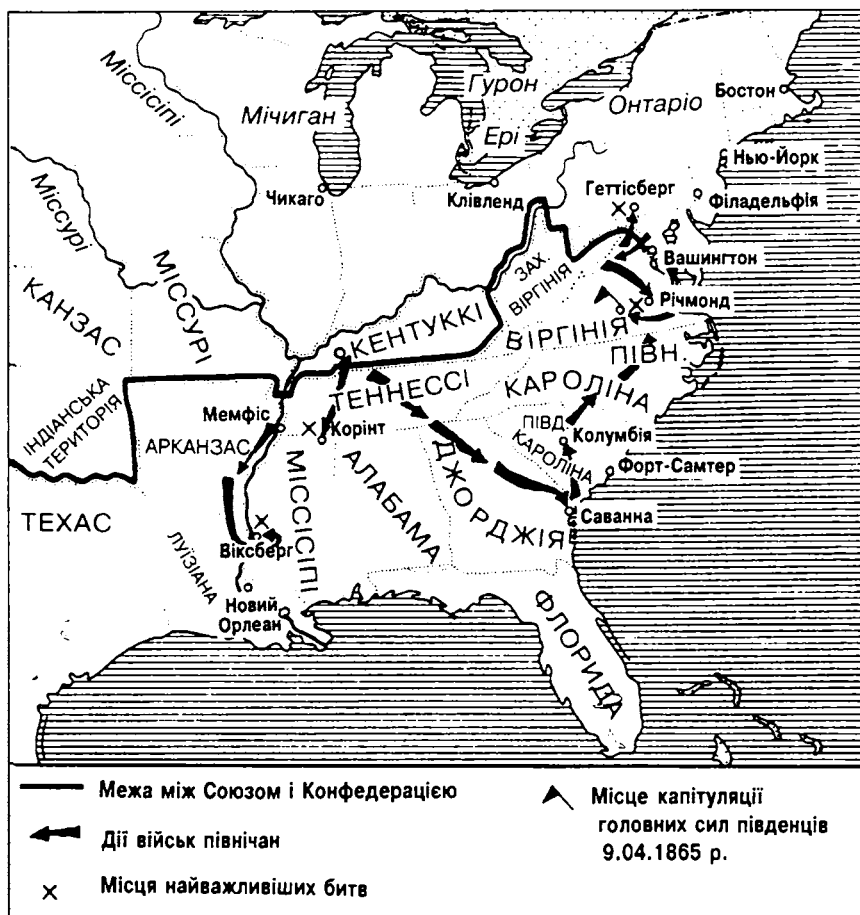
3. Складання двопартійної системи

До кінця XVIII ст. у США не було політичних партій, однак як у конгресі, так і поза його межами велася запекла боротьба різних політичних угруповань. Із початком XIX ст. в США почали формуватись політичні партії, головним завданням яких була організація виборів президента США та представників до сенату та конгресу.

Перша велика політична партія виникла в державі для підтримки у президентській виборчій кампанії генерала Ендрю Джексона. Політичне об'єднання прибічників обрання Джексона назвало себе демократичною партією, датою заснування якої вважають 1828 р. В основі програми демократичної партії був політичний компроміс між плантаторами-рабовласниками Півдня і фермерами Півночі. Демократи стверджували, що кожен штат має право самостійно встановлювати, чи дозволяється на його території рабство.

У 1854 р. була створена республіканська партія, яка спиралась на промислову буржуазію Півночі та безземельних бідняків, які мріяли отримати землю на вільних територіях Заходу. Партія виступала за скасування рабства. Поміrkована частина республіканців виступала тільки за заборону поширення рабства на нових територіях і визнавала можливість його збереження на плантаціях Півдня.

Громадянська війна у США

На початку другої половини XIX ст. багатьом у США стало зрозуміло, що система плантаційного рабства, яка панувала на Півдні, ганьбить країну. Північні штати виступили за скасування рабства. Плантаторський Південь намагався не допустити ліквідації рабовласництва. На карті зображено перебіг Громадянської війни. У результаті цієї війни перемогли війська Півночі, і рабство було скасоване на всій території США.

Ситуація Півдня і Півночі відтворювала картину духовно-ідеологічного суперництва між віджилою, заснованою на позаекономічному визискуванні, системою, що нагадувала латифундистські відносини держав Латинської Америки, й прогресивною ринково-політичною системою відносин, що ґрунтувалася на засадах економічної зацікавленості людини. Це суперництво характерне і для Європи. З тією ж різницею, що рух за модернізацію суспільства там проходив у формі боротьби за «націоналізацію» держави (Італія, Німеччина).

4. Територіальна експансія

Причиною територіальної експансії з боку Півночі була фермерська система господарювання та потреба забезпечити фермерів землею з громадського земельного фонду. Від початку XIX ст. захоплення американських територій відбувалося в двох напрямках: промислова Північ – у бік західних земель і Канади, плантаторський Південь – у південно-західному і південному регіонах.

Після придбання в 1809 р. у Франції Луїзіани наступним об'єктом експансії стала Флорида. Упродовж 8 років велася боротьба з Іспанією за ці території, і тільки 1818 р. генерал Е. Джексон, майбутній президент США, домогся остаточного приєднання Флориди до США.

Головним противником для американців під час захоплення південних і південно-західних територій була Мексика, яка контролювала більшу частину Техасу і Каліфорнії. У 20-ті рр. XIX ст. почалося перше вторгнення плантаторів на ці території. 1846 р. внаслідок відкритих воєнних дій і захоплення американцями столиці Мексики – Мехіко – було підписано мирний договір, згідно з яким США одержали Нову Мексику, Північну Каліфорнію і Техас. Того ж таки року промислові кола Півночі домоглися від Англії приєднання Орегону (західна частина сучасних США). До середини XIX ст. американці досягли Тихого океану, збільшивши площу своєї країни у 8 разів порівняно з 1776 р.

Зовнішньополітичний курс американського уряду базувався на ухваленому в 1823 р. документі, який увійшов в історію під назвою «доктрина Монро». Відповідно до вказівок президента США Дж. Монро було виголошене гасло «Америка – для американців», згідно з яким європейським країнам заборонялося засновувати нові колонії в Америці, відтак США зазіхали на увесь Американський континент.

У 40-ві рр. XIX ст. Росія відмовилася від своїх володінь у Каліфорнії. Це була торгова факторія з центром у форті Рос, яка постачала головну базу Росії в Північній Америці – Аляску – продовольством: солониною, овочами, сіллю, птицею, а також каліфорнійською цеглою тощо. Форт Рос (нині м. Сан-Франциско) було продано згідно з указом Миколи I громадянину США Сатеру в січні 1842 р. За Росією залишалася лише Аляска. 1867 р., скориставшись ослабленням Росії після Кримської війни, США за 12 млн дол викупили її (по 5 коп. за 1 кв. км).

Зміцнившись під час завоювання Північної Америки, США почали провадити активний зовнішньополітичний курс. У 40-ві рр. XIX ст. вони нав'язали нерівноправний договір Китаю. А 1854 р. ескадра командора Перрі, загрожуючи гарматами, змусила Японію підписати договір про «мир і дружбу», що фактично відчинило двері державам Заходу на японський ринок.

18. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА

1. А. Лінкольн. Утворення Конфедерації південних штатів

Після 30-річного правління демократів у США посилюється невдоволення урядами, які не подавали жодних надій на вирішення таких проблем, як рабство, міжрасові конфлікти і т. ін. Утворена 1854 р. республіканська партія почала боротися за владу. 1860 р. керівництво партії висунуло на посаду президента досить знаного члена Конгресу адвоката Авраама Лінкольна.

Авраам Лінкольн (1809–1865) народився у штаті Кентуккі в родині фермера. В 1847–1849 рр. – член Конгресу США. Від 1854 р. – член республіканської партії. В 1858 р. взяв участь у виборах на посаду президента США, але програв. 1860 р., перемігши на нових президентських виборах, А. Лінкольн стає главою американської держави.

Обрання А. Лінкольна президентом відобразило політичний компроміс промисловців і фермерів Півночі. Його успіх означав політичний переворот – втрату плантаторами-рабовласниками свого впливу у федеральному уряді. Лінкольн не брав участі у русі аболіціоністів, але у своїй програмі наполягав на непоширенні рабства у нових західних землях. Саме така позиція президента відбивала настрої більшості буржуазії Півночі, що виступала за компромісну угоду з мешканцями Півдня.

Авраам Лінкольн

Плантатори не хотіли примиритися з втратою посади президента.

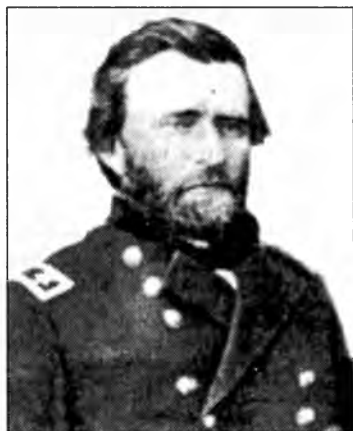
Вже в грудні 1860 – січні 1861 р. зі складу США вийшли 8 штатів: Південна Кароліна, Флорида, Джорджія, Алабама, Луїзіана, Техас, Теннессі, Міссісіпі. Відокремившись, штати утворили Південну Конфедерацію з центром у Річмонді, обравши своїм президентом Д. Девіса.

2. Початок Громадянської війни

Після вступу Лінкольна на посаду президента війська Конфедерації 12–13 квітня 1861 р. обстріляли форт Самтер поблизу Чарлстона. Ця подія стала приводом до війни, і 15 квітня президент Лінкольн почав збирати ополчення, оголосивши мешканців Півдня заколотниками. Від початку матеріальні та людські ресурси Півночі набагато переважали можливості Півдня. Населення рабовласницьких штатів становило 12,2 млн чол. (1/3 – чорне населення) проти 19,2 млн мешканців Півночі. Переваги Півночі полягали і в розвинутій промисловості, наявності залізниць й торгового флоту. Коли почали вестись воєнні дії, з'ясувалося, що Конфедерація була досить сильною в організаційному плані.

На грудень 1861 р. збройні сили Півночі після додаткового набору налічували 660 тис. чол. З січня 1862 р. було створено групу армій Федератів. Західна армія під командуванням генерала Гранта наступала в районі р. Міссісіпі, південна разом із генералом Батлером контролювала південно-західний регіон США по річці Потомак. Однак переваги в живій силі були втрачені через помилки генерала Мак-Клеллана. Після ухвалення 20 травня 1862 р. Закону про гомстеди, який давав право кожному громадянину США за 10 доларів придбати земельну ділянку в 160 акрів, що згодом переходила в його приватну власність, в армії змінилися настрої. Тисячі безземельних фермерів повірили в А. Лінкольна і перейшли на бік Півночі.

1 січня 1863 р. набуло чинності рішення про скасування рабства без будь-якого викупу і набір темношкірих до війська Півночі. Завдяки цим двом рішенням, з одного боку, зріс авторитет Лінкольна у країні, а з іншого – армія

Улісс Грант

одержала величезне поповнення сил. За час Громадянської війни кількість темношкірих її учасників становила близько 200 тис. чол. Патріотичний порив чорних афроамериканців ґрунтувався на перспективі майбутньої свободи. Однак навіть в армії Півночі їх піддавали дискримінації – обмеженню в правах порівняно із білими, призначаючи до окремих частин, утруднювали одержання офіцерських звань тощо.

Другий період війни почався влітку 1863 р. На початку липня в битві біля Геттісберга війська Конфедерації зазнали нищівної поразки. Почався відступ. Армія генерала Гранта зайняла центральне місто Конфедерації на річці Міссісіпі – Віксберг, після чого Грант обійняв посаду головнокомандувача збройних сил Півночі. 1864 р. почався остаточний розгром Конфедерації.

Найзапекліший опір військам Півночі чинила армія генерала Р. Лі в районі столиці Вірґінії м. Річмонда. Та перехід армії генерала Шермана до Атлантичного узбережжя (штат Джорджія), який тривав з листопада по грудень 1864 р. і в історії дістав назву «марш до моря», остаточно знищив надії Конфедерації на успішне закінчення війни. На початку січня армія Шермана розвернулася і стала просуватися на північ, до Річмонда, для з'єднання з армією Гранта. З квітня 1865 р. федеральні війська генерала Гранта зайняли столицю Вірґінії м. Річмонд, а через кілька днів капітулювали останні осередки опору військовиків Півдня. Війна була закінчена.

Після поразки Півдня уряд Лінкольна не роззброїв офіцерський склад ворожої армії, відпустивши людей, із якими нещодавно воював, на волю під чесне слово.

14 квітня 1865 р. під час спектаклю в театрі був убитий прибічником Конфедерації актором Бутсом президент США Авраам Лінкольн. Справжні організатори вбивства президента так і не були знайдені.

3. Реконструкція Півдня.

Завершення Громадянської війни

За роки війни промислово-фінансові кола Півдня придбали величезні капітали, постачаючи військову техніку, обмундирування і все потрібне для ведення війни. Були створені цілі фінансові імперії – Моргана, Рокфеллера, Вандербілта та ін. Великі втрати під час воєнних дій позбавили фабрики і металургійні підприємства робочих рук. Відтак у країні

почали посилено впроваджувати машини, насамперед сільськогосподарські. Найбільше з-поміж регіонів країни потерпів Південь: порушилися сівозміни, виснажився ґрунт. Збір бавовни (головного експортного продукту) зменшився за роки війни в 5 разів. Після звільнення рабів плантатори змушені були вирішувати проблему робочих рук шляхом найму. Розгром Конфедерації став першим етапом боротьби з плантаторами-рабовласниками. Другий етап був складнішим і тривалішим. Він передбачав:

- конфіскацію (відчуження) земель у їхніх колишніх власників і передачу її в руки чорного і безземельного білого населення;

- надання темношкірому населенню рівних політичних і економічних прав;

- позбавлення колишніх рабовласників політичної влади на Півдні.

Боротьба за здійснення цих заходів тривала від 1865 до 1877 р. і дістала в історії США назву Реконструкція Півдня. Найпослідовнішими прибічниками другого етапу боротьби були негри. Так сталося що, домігшись знищення рабства ще в ході війни, вони не одержали жодних громадянських прав і свобод.

По закінченні війни почалися тертя між політичними партіями. Республіканська партія, що виграла війну, розпалася на два табори. Одні, лідерами яких були Ф. Дуглас, Б. Батлер, вимагали швидких і жорстких перетворень Півдня. Інші, на чолі з генералом Шерманом, банкіром Стюардом, виступали за припинення боротьби, що означало відновлення влади плантаторів. Таку позицію поміркованих підтримав новий президент США Джонсон. Ще перебуваючи на посту віце-президента від республіканської партії, він був фанатично відданий справі захисту рабовласництва. Це підтверджує звільнення від покарання колишнього лідера Конфедерації Півдня Дж. Девіса, за наказом якого було знищено понад 50 тис. полонених солдатів і офіцерів армії Півночі. Президент Джонсон в інтересах плантаторів запропонував свій план Реконструкції, однак зіткнувся з упертим опором підприємців Півночі, фермерів, робітників та негрів.

Становище набуло загрозливого характеру. 1865 р. в штаті Теннессі було створено расистську терористичну організацію Ку-клукс-клан. Вона розпочала боротьбу проти негрів і тих, хто підтримував темношкіре населення США. Ідеологи Ку-клукс-клану залучали в свою організацію не тільки синків

багатих плантаторів, які багато втратили в результаті скасування рабства, а й білих бідняків, які були незадоволені тим, що земля, яка нібито повинна була належати білим, переходила до чорних. Значний вплив на темпи формування Ку-клукс-клану мала ідеологія білого расизму. Керівник Клану, колишній генерал Конфедерації, Н. Форест заявив: «Мої наміри – вбивати». Сила цієї організації полягала в її таємності. Кілька разів вона припиняла своє існування, але знову починала діяти.

У південних штатах 1866 р. ввели «Чорні кодекси». Вони забороняли чорним володіти землею або орендувати її. Чорні були позбавлені права на свободу пересування, права на збори, носіння зброї. Обмеження прав темношкірого населення викликало протести, які часто переростали у збройний опір. Для захисту інтересів кольорового населення всюди створювалися загони негритянської міліції. Антирасистська діяльність посилилася після ратифікації (затвердження) в липні 1868 р. поправки до Конституції США (захист громадянських прав чорних і кольорових американців), яка була спрямована, передовсім, на боротьбу з Ку-клукс-кланом.

Діяльність Ку-клукс-клану

<p>I конституційний 1861–1862</p> <p>Спроба лідерів Півночі діяти в межах Конституції, не розпочинаючи Громадянської війни</p>	<p>II революційний 1863–1865</p> <p>1. Закон про гомстеди (англ. homestead – ділянка) 2. Відміна рабства</p>
--	--

Важливою віхою в історії Реконструкції стали вибори 1867 р. до законодавчих органів південних штатів. Уперше в них узяли участь негри і бідні білі. Змінили становище в країні й президентські вибори 1868. Президентом США став відомий генерал У. Грант. Від 1870 р починається нова хвиля терору проти негрів. Уряди південних штатів було повалено. Однак процес демократизації суспільства був уже незворотним. Завершення Реконструкції припадає на 1877 р., коли після нових виборів було ухвалено рішення про виведення федеральних військ з Півдня США.

Висновки

Внаслідок внутрішнього розвитку США у першій половині XIX ст. сформувались дві системи господарювання: промислова – Північ і плантаторська – рабовласницький Південь. У цей період складається партійно-політична система, що виразилося у створенні демократичної партії, основу якої становили рабовласники, і республіканської, що складалася з великих промисловців і фінансистів Півночі. Головною проблемою під час боротьби партій було ставлення до рабства. Ця проблема викликала до життя рух аболіціоністів. У зовнішній політиці США головним став фактор розширення території, який визначав могутність держави, її кордони і систему впливу на сусідні держави. До середини 50-х рр. XIX ст. успіхи у внутрішньоамериканській територіальній експансії дали можливість США шукати нові ринки збуту за межами держави. Період Громадянської війни і Реконструкції у США тривав від 1861 до 1877 р. Під час війни зіткнулись дві протилежні системи виробництва – промислова, заснована на найманій праці, та плантаторська, що використовувала рабську працю. Громадянська війна в США вирішила головні соціально-економічні питання: знищила рабство; фактично зняла

з порядку денного аграрне питання, зміцнивши, як прогресивніший, фермерський шлях розвитку сільського господарства; створила умови для якнайшвидшого завершення промислового перевороту та зростання виробництва.

Деякі перетворення не були доведені до завершальної фази: діставши свободу, негри не одержали землю, расова дискримінація проявилася із новою силою; корінне населення США – індіанці – були загнані в резервації і не могли боротися за свої права.

Запитання і завдання

---

1. Схарактеризуйте процес швидкого розвитку капіталістичних відносин у США в першій половині XIX ст.
2. Схарактеризуйте суть фермерської системи в розвитку сільського господарства США.
3. Що викликало зростання руху аболіціоністів?
4. З якими державами довелося зіткнутися США у період територіальної експансії в першій половині XIX ст.?
5. Коли і в зв'язку з якими подіями почався перелом у ході Громадянської війни?
6. Продовжте речення: У 1865 р. закінчився I етап боротьби з Конфедерацією, наступний етап мав хронологічні рамки.....і називався.....
7. Визначте поняття: республіканська партія, демократична партія, «доктрина Монро», територіальна експансія, плантаційне рабство, аболіціоністи, дискримінація, Конфедерація, гомстед, Реконструкція, «Чорні кодекси», расизм, Ку-клукс-клан.

Документи та матеріали

Закон про гомстеди

«Акт для забезпечення земельними наділами тих, хто справді поселяється на громадській землі, і для забезпечення нагороди солдатам замість спеціальних ушанувань громадськими землями.

Сенат і Палата представників Північноамериканських Сполучених Штатів, що зібралися в Конгресі ухвалюють:

Розділ 1. Будь-яка особа, що є главою сім'ї або має двадцять один рік, є громадянином Сполучених Штатів чи подає заяву про своє бажання стати таким, як цього вимагають американські закони про натуралізацію, хто ніколи не брав участі у війні проти Сполучених Штатів і не допомагав їхнім ворогам, має право з 1 січня 1863 р. вступити у законне володіння однією чвертю секції або меншою кількістю ніким не зайнятої громадської землі, аби придбати в порядку займанщини ділянку, на яку зазначена особа подала відповідну заяву, по 1,25 дол. чи менше за акр або 80 акрів, або менше такої не зайнятої землі по

2 дол. 50 цен. за акр. Ці землі повинні складати одну ділянку відповідно до встановлених законом правил про розподіл громадських земель. Будь-яка особа, що володіє землею і живе на ній, може згідно з цим законом одержати у володіння суміжні з її ділянкою землі, причому загальна кількість землі, що вже перебуває у володінні і зайнята, не повинна перевищувати 160 акрів...»

Практикум по новой истории (1640–1970). – М., 1981. – Ч. II. – С. 149–150.

1. Як вирішувалося земельне питання у США згідно із Законом про гомстеда?
2. З якою метою було ухвалено цей закон?

Запам'ятайте дати

- 1828 р. – утворення демократичної партії США
- 1854 р. – утворення республіканської партії
- 1838 р. – утворення національного «Товариства підземної залізниці»
- 1823 р. – прийняття «доктрини Монро»
- 1861 – 1865 рр. – Громадянська війна у США
- 1862 р. – Закон про гомстеда
- 1865 – 1877 рр. – Реконструкція США
- 1865 р. – прийнята поправка до Конституції США про скасування рабства

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

19. СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА І ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМ 60–70-х рр.

1. Передумови реформи 60–70-х рр. ХІХ ст.

До середини ХІХ ст. почала проявлятися велика різниця між економічним і політичним розвитком Росії та Європи. Якщо на Заході вже завершувався промисловий переворот, то Росія переживала повільне становлення капіталістичного устрою.

У першій половині ХІХ ст. збільшилося вивезення сільськогосподарської продукції за кордон, зріс попит на неї всередині країни. Почали посилено освоюватися орні землі. Поміщики зменшували селянські наділи, у невеликих маєтках більше половини селян жили в садибах як дворові або наймити. З обезземелюванням селянські господарства розорявалися, а це призводило до зменшення доходів самого поміщика і державної скарбниці. Маєтки ставали збитковими і поміщики закладали їх. На розвиток промисловості грошей не вистачало. Лише 1851 р. будується перша залізниця між Москвою і Петербургом. Почали будувати пароплави, оновлювати військові металообробні підприємства. Оскільки більшість селянства була закріпачена, не було ринку вільних робочих рук, знижувався рівень життя населення, а з ним звужувався і внутрішній ринок для промисловості, не вистачало вільних капіталів для її розвитку.

Невдоволення у суспільстві зростало. Частина дворян, які пристосувалися до нових ринкових відносин і бачили у кріпосництві ганебне явище, демонстрували бажання вирішити селянське

Олександр II

питання мирним шляхом. «Кликати Русь до сокири» і шляхом повстання звільнити селянство закликав М. Чернишевський. Поразка у Кримській війні виявила, як далеко пішли країни, де відбувався промисловий переворот: вони мали новітню зброю, паровий флот, який транспортував війська із Лондона до Криму швидше, аніж доходила російська піхота з Петербурга.

Загроза перетворення Росії на другорядну європейську державу вимагала докорінних перетворень. Міністр Олександра II П. Валувєв писав: «Я переконаний, що для змагання з Європою потрібні європейські засоби, як для війни потрібна європейська зброя». На відміну від колишніх спроб модернізації, коли запозичувалися деякі європейські досягнення, тепер перетворення повинні були зачепити всі сторони життя Росії, виходити з принципів особистої свободи громадян і ринкових відносин. Тільки така перебудова могла посприяти зближенню Росії і Заходу. Олександр I, який прийшов до влади після смерті Миколи I в 1855 р., був змушений почати докорінні реформи в Росії.

2. Скасування кріпосного права

Першим кроком на шляху до реформ стала ліквідація кріпосництва. Олександр II говорив: «Краще ми звільнимо селян зверху, аніж очікуватимемо, коли вони самі звільнять себе низу».

Над проектом звільнення селян працював державний «Головний комітет у селянських справах», свої варіанти пропонували місцеві дворянські комітети. 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав законопроекти: Положення і Маніфест про ліквідацію кріпосного права в Росії. 5 березня вони були опубліковані.

У Маніфесті проголошувалася особиста свобода селян:

- селяни перестали бути власністю поміщика;
- могли вибирати місце проживання;
- могли володіти власністю, укладати угоди, займатися будь-яким видом торгово-промислової діяльності;
- мали право вступати на службу, навчання.

Але автори проекту керувалися принципом поступовості у проведенні реформи:

- на невизначений термін зберігалася економічна залежність селянства;

- обмежувався вибір господарської діяльності;
  - визнавалося право власності поміщика на всі його землі.
- Селяни одержували тільки садибу і польовий наділ;
- на дворічний період після реформи укладалася уставна грамота, яка регламентувала відносини поміщика і селян, їхні повинності, розміри наділів;
  - селяни ставали тимчасовозобов'язаними: виконували встановлені законом повинності, доки не укладали з поміщиком угоди про викуп наділу.

Багато хто з поміщиків не поспішав відмовитися від звичних форм експлуатації. Навіть у 1881 р. 15% колишніх кріпаків все ще залишалися тимчасовозобов'язаними. Для визначення наділів країна поділялася на три зони: чорноземну, нечорноземну і степову. Для кожної встановлювався розмір польового наділу. Закон передбачав можливість урізання селянського наділу, якщо він перевищував установлену норму. Поміщик також мав право залишити собі кращі землі і ділянки. «Відрізки» на користь поміщика становили 18% надільного фонду, а в чорноземних губерніях, на півдні, у Нижньому Поволжі селянське землекористування скоротилося на 40%. Така система спричинила обезземелювання селян, вони були змушені орендувати ці «відрізки», вносячи за них високу платню або відробляючи поміщикам.

За садибу і наділ запроваджувався викуп. Розміри викупу перевищували вартість одержаної землі та повинні були забезпечити такі прибутки поміщика, які він одержував до реформи. Для пересічного селянина розмір викупу був величезний. Складаючи угоду про викуп, селянин вносив готівкою 20% від загальної суми, а 80% одразу платила держава. Упродовж 49 років борг із відсотками погашався щорічними викупними платежами. Для держави це було дуже вигідно. Вже до 1881 р. вона не тільки повернула витрачений кредит, а й одержала 80 млн карбованців прибутку.

Важливою складовою частиною реформи стало зміцнення сільської общини. Надільна земля перебувала у колективній власності общини, її не можна було продати; ведення господарства регулював колектив. Збереження общини відображало традиційний уклад російського села. З її допомогою селяни захищалися від голоду, стихійних лих, від свавілля поміщика. Це було вигідно для держави, бо пов'язані круговою порукою селяни забезпечували збирання податків, викупних платежів. Якби не община, була б потрібна ціла армія

чиновників для врядування на селі. Вихід із общини був не заборонений, але дуже важкий. Сільська община з її колективним сходом, круговою порукою, вірою в богообраність царя повинна була стати ще однією опорою для самодержавства в його боротьбі із революційними республіканськими настроями в суспільстві. Реформа 1861 р. визначила шляхи економічного розвитку російського села та соціальні відносини в ньому більш, ніж на сорок років.

3. Державний устрій Росії у пореформений період

Скасування кріпосного права неминуче породжувало потребу оновити весь державний устрій Росії, провести ліберальні перетворення.

1864 р. було проведено земську реформу. У повітах і губерніях запроваджувалися всестанові органи місцевого самоврядування – земства. До їхньої компетенції належали: розвиток місцевого господарства, початкової освіти, медичного обслуговування, благоустрій, розподіл державних податків і місцевих зборів. Двоступеневі вибори з майновим цензом забезпечували перевагу у земствах ліберального дворянства. Не маючи достатніх коштів, земства багато зробили для піднесення культури, охорони здоров'я, освіти, будівництва шляхів, організації торгівлі, наймали агрономів, ветеринарів для допомоги селянам. Держава переклала на земства чимало обов'язків: ведення статистики, допомогу при епідеміях, голоді тощо.

Частина лібералів, що об'єдналися у земствах, вимагала створити централізовану земську установу, а наприкінці 70-х рр. деякі з них почали виступати за встановлення конституційного ладу, обмеження влади царя. І хоч їхні вимоги не були виконані, земства перетворилися на важливі осередки суспільного життя в Росії.

Не менше значення мала міська реформа 1870 р. В містах була дозволена система міського самоуправління. Обрані на основі майнового цензу міська дума і міський голова вели господарчі справи щодо благоустрою міста, розвитку транспорту, будівництва житла і т. ін.

Важливе значення мала судова реформа 1864 р. В основу її були покладені принципи рівності всіх перед законом, незалежності суду від адміністрації, змагальності у суді прокурора і адвокатів. Запроваджувався суд присяжних. Це давало

змогу судам виголошувати вирoki, що часом суперечили інтересам влади. Судові засідання набували гласності, звіти про них друкувалися в газетах. У Росії сформувалася незалежна ліберальна адвокатура – присяжні повірені, які захищали в суді права людини.

Однак для селян створювалися особливі волосні суди, де збереглися тілесні покарання; у політичних процесах держава сама визначала міру покарання; посадові злочини були непідсудні загальним судам.

У 1863–1864 рр. проводилася військова реформа. В армії вводилися нові статuti, скасовувалися тілесні покарання, запроваджувалася загальна військова повинність. Призову до війська підлягали всі чоловіки, які досягли 21 року, терміном на шість, на флоті – сім років. Завдяки такому порядку регулювалася чисельність армії у мирний та воєнний час, створювався резерв для сильної армії у разі війни. Хоча зберігалася в ній і давня традиція формувати офіцерський корпус переважно із дворян.

4. Значення реформ 60–70-х рр.

Сучасники називали 60–70-ті рр. «епохою великих реформ». З початком перетворень перед країною відкрився шлях розвитку нового, більш демократичного, суспільства. Реформи давали можливість Росії прискорити промисловий переворот, розпочати створення індустріального суспільства, формування правової держави.

Однак епоха реформ не створила надійних умов для завершення перетворень. Реформи проводила держава згори: насамперед ставилася мета пристосувати існуючий у Росії режим до нових умов. Відтак вони мали половинчастий характер. Росія залишалася самодержавною монархією, Олександр II категорично відмовлявся створити загальноросійські представницькі збори. Зберігалися дворянська власність на землю, станові привілеї дворянства, майнові і громадянські обмеження селянських прав.

Висновки

Суперечності суспільного життя, криза, в яку потрапила Росія після Кримської війни, стали причиною проведення реформ у 60–70-ті рр.: скасування кріпосного права, оновлення державного устрою завдяки земельній, міській, судовій, військовій реформам. Реформи відкривали шлях для створення суспільства, що ґрун-

тувалося на засадах особистої свободи людини. Однак реформи виявилися половинчастими, незавершеними, оскільки не мали широкої соціальної бази і здійснювались державою згори. Непорушним залишався принцип самодержавства, його контроль за всіма сферами життя Росії.

Запитання і завдання

---

1. Що зумовило реформи 60–70-х рр. у Росії?
2. Розкажіть про реформи 60–70-х рр.
3. Назвіть суперечності реформ 60–70-х рр. Що їх спричинило?

Документи та матеріали

Із промови Олександра II в Державній раді 28 березня 1861 р.

«Справу про звільнення селян, яка надійшла на розгляд Державної ради, за важливістю своєю я вважаю життєвим для Росії питанням, від якого залежатиме розвиток її сили і могутності...

Повторюю, і це моя неодмінна воля, аби справа ця тепер же була закінчена. Ось уже чотири роки, як вона ведеться і збуджує різноманітні побоювання й очікування як серед поміщиків, так і селян. Будь-яке подальше зволікання може бути згубним для держави.

...Це перетворення не може здійснитися без деяких жертв з їхнього боку усе намагання моє полягає в тому, щоб жертви ці були як можна менше обтяжливими і тяжкими для дворянства.

Я сподіваюсь, панове, що під час розгляду проектів... ви переконаєтеся, що все, що можна було зробити для захисту вигоди поміщиків – зроблено, якщо ж ви вважатимете за потрібне в чому-небудь змінити чи щось додати до запропонованої роботи, то готовий прийняти ваші зауваження; але прошу тільки не забувати, що основою всієї справи має бути поліпшення побуту селян і поліпшення не на словах тільки і не на папері, а насправді...»

Хрестоматія по истории СССР. – М., 1952. – Т. III. – С. 67–68.

1. Чому Олександр II наполягав на прискоренні реформ?
2. Який найголовніший принцип закладено у проект реформ?

Запам'ятайте дати

1861 р., 19 лютого – підписання Маніфесту і Положення про скасування кріпосного права

1864 р. – земська, судова реформи

1870 р. – міська реформа

1874 р. – завершення військової реформи

20. ЗОВНІШНЯ І КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

1. Причини і початок Кримської війни

У 30–50-ті рр. зовнішньополітичні претензії самодержавства безперервно зростали. Микола I почувався вершителем долі Європи, рятівником європейських монархів від революцій. Особливо зміцніли його позиції після участі в розгромі повстання в Угорщині 1849 р. Однак Микола I не враховував зростаюче невдоволення Заходу посиленням впливу Росії. Не враховував він також і те, що вона залишалась відсталою в соціально-економічному плані країною. Як наслідок, її становище в системі європейських держав ставало дедалі нестабільнішим, що й виявила Кримська війна.

Витоки конфлікту пов'язані із так званим «східним питанням» – боротьбою європейських монархів за території ослабленої Османської імперії. Росія в цій боротьбі ставила за мету посилити свій вплив на Балканах і захопити протоки Босфор і Дарданелли, які з'єднують Чорне і Середземне моря. Микола I мріяв «покласти кінець «східним питанням» – самостійно повністю розгромити Османську імперію. При цьому вирішилося б питання проток (Босфор і Дарданелли), Росія захопила б вільний вихід у Середземне море, необхідний для розвитку хлібної торгівлі на Півдні. Російський уряд також твердив, що має намір захистити православне населення Болгарії, Сербії, Чорногорії та Греції, яке страждало під гнітом ісламської Туреччини. Тому уряд на початку 50-х рр. свідомо йшов на загострення відносин із Османською імперією, розраховуючи на нейтралітет Франції та Англії, підтримку Австрії і Пруссії.

Але розрахунки Миколи I і російської дипломатії виявилися помилковими. Англія, Франція та Австрія намагалися усунути Росію на Балканах, на Кавказі та в Закавказзі. Офіційно декларуючи, що вони намагаються забезпечити цілісність Туреччини, західні держави насправді прагнули зміцнити тут свої власні позиції. Вони заявили про те, що будуть захищати Туреччину від агресії Росії.

Приводом до війни стала суперечка про те, якій общині у Палестині володіти ключами від Віфліємського храму, закладеного на тому місці, де, за переказами, народився Ісус Христос. Микола I стверджував, що обстоює інтереси православної общини. Але ключі віддали католикам, яких захищала

Франція. Під виглядом захисту православної церкви і для тиску на Османський двір 1853 р. Росія окупувала Молдову та Валахію, князівства, які залежали від Туреччини. Англія і Франція, що уклали секретний договір проти Росії, підштовхували турецький уряд до оголошення війни. Маючи таку підтримку, восени 1853 р. Туреччина почала воєнні дії на Дунаї і в Закавказзі. Для всіх учасників конфлікту війна мала загарбницький характер, кожний з її учасників намагався посилити свою колоніальну присутність на Близькому Сході та в Південно-Східній Європі.

Павло Нахімов

Початок війни для Туреччини склався вкрай невдалим. На Чорному морі ескадра адмірала П. Нахімова напала на турецький флот у Синопській бухті, майже повністю знищила його і зруйнувала берегові укріплення. В Закавказзі російська армія спільно з грузино-вірменським ополченням зупинила просування турецьких військ і завдала їм поразки. Вдалими виявилися воєнні дії Росії на Дунаї. Усе це змусило Англію і Францію несподівано для Миколи I прямо втрутитися в конфлікт. У Чорне море увійшов флот союзників, які уклали союз із Туреччиною. Союзники почали воєнні дії. Офіційна англійська та французька преса заявляли, що їхні країни намагаються захистити Туреччину від прямої агресії Росії.

Масштаби конфлікту зростали. Англо-французькі ескадри напали на портові міста Російської імперії. У Чорному морі обстріляли Одесу, Миколаїв, Новоросійськ. Балтійський флот був блокований у Кронштадті. Одночасно Австрія поставила вимогу вивести війська із Дунайських князівств. Потрапивши фактично в міжнародну ізоляцію, Микола I дав наказ залишити ці території. Невдовзі туди увійшла австрійська армія.

2. Оборона Севастополя. Поразка у Кримській війні та наслідки її для Росії

Новий етап війни розпочався у вересні 1854 р., коли в Криму, поблизу Євпаторії, висадився англо-франко-турецький десант. Невдовзі до них приєдналися війська королівства Сардинія. Головний удар спрямовувався на Севастополь –

основну чорноморську військово-морську базу Росії, яку союзники планували захопити з суходолу. Перемоги, одержані союзниками над російськими військами, відкрили їм шлях на Севастополь. У жовтні 1854 р. почалася його героїчна оборона, що тривала 11 місяців. Нею керували віце-адмірал В. Корнілов, а після його загибелі – віце-адмірал П. Нахімов.

Захисники Севастополя потрапили в дуже скрутне становище. Союзники мали переваги в чисельності і для оборони були залучені моряки флотських екіпажів. Місто не мало укріплень на суходолі, тому жителі міста і солдати у стислий термін звели оборонну лінію, головне значення в якій надавалося бастіону на Малаховому кургані, що височів над Севастополем. Вітрильники, які не могли протистояти швидкохідному паровому флоту союзників, довелося затопити в Севастопольській бухті і таким чином закрити доступ у місто з моря.

Оборона Севастополя стала однією з найкровопролитніших і найтяжчих битв Кримської війни. Захисники постійно відчували нестачу боєприпасів, їхні гладкоствольні рушниці стріляли на 300 кроків, а нарізні рушниці противника – на 1200 кроків. Але місто боролось мужньо: зруйновані вдень оборонні споруди відновлювали за ніч, постійно робилися нічні вилазки до ворожих позицій, які завдавали ворогові відчутних втрат. Відвагу виявляли не тільки солдати, матроси, командири, а й цивільне населення Севастополя – жінки і діти. Учасниками оборони були видатний хірург М. Пирогов, письменник Л. Толстой, який яскраво змалював мужність захисників міста у своїх «Севастопольських оповіданнях». Одним із героїв Севастополя став українець з Вінниччини матрос П. Кішка.

Навесні 1855 р. дії союзних військ активізувалися, їхні сили нараховували 173 тис. проти 75 тис. захисників, вони вдалися до бомбардувань і штурмів міста. Однак тільки наприкінці серпня, коли було взято Малахів курган, приймається рішення залишити фортецю. По плаваючому мосту через бухту захисники дісталися північного берега. Коли союзники увійшли в місто, вони знайшли лише руїни.

Незважаючи на перемоги, одержані в Закавказзі, де російська армія захопила важливу фортецю Карс, здача Севастополя зумовила закінчення війни. 1856 р. було підписано Паризький мирний трактат, згідно з яким:

- Росія і Османська імперія позбавлялися права мати флот і бази на Чорному морі;
- Росія втрачала гирло Дунаю і південь Бессарабії;

– в обмін на повернення їй міст Криму Росія відмовлялася від фортець на Кавказі;

– Чорне море і протоки оголошувалися вільними для торговельних суден усіх країн.

Паризький договір завдав удару по міжнародному престижу Росії і відкрив шлях економічному проникненню капіталістичних держав у Чорноморський регіон. Наслідки Кримської війни для внутрішнього життя Росії були тяжкими. Війна виявила економічну відсталість Росії, невідповідність її державного апарату своєму призначенню. На фоні мужності і самовідданості солдатів та офіцерів це призвело до зростання невдоволення у країні. Новий уряд, який прийшов до влади після смерті Миколи I у 1855 р., змушений був почати докорінні реформи в Росії.

3. Колоніальна політика Росії

У другій половині XIX ст. Росія продовжує формуватися як імперська багатонаціональна держава. Поразка у Кримській війні позбавляла Росію реальних шансів на загарбання територій Османської імперії. Вона не мала можливості економічно конкурувати з розвинутими країнами, тому до кола її інтересів потрапляють прикордонні райони Азії, які Росія прагнула контролювати. До середини 60-х рр. Російська імперія «вирішила» проблему Кавказу. Після загарбання на початку століття Закавказзя такі області, як Чечня, Дагестан, Адигея, перетворилися на бар'єр, що відокремив Грузію, Вірменію, Азербайджан від Росії. Від 1817 р. велася війна за підкорення. Особливо жорстокого характеру набула вона тоді, коли боротьбу очолив імам Шаміль. Талановитий воєначальник, організатор, він не тільки громив російські війська, а й створив свою державу. 1859 р. він зазнав поразки і потрапив у полон. До 1864 р. останні осередки опору в горах Кавказу були знищені.

Великими були територіальні придбання Росії в Середній Азії. У 40–60-ті рр. приєднуються рештки казахських земель. Росія вийшла до кордонів розвинутої азійської цивілізації. У той час її представляли три держави: Кокандське ханство, Хівинське ханство і Бухарський емірат. На відміну від кочовиків Казахстану, узбеки, туркмени, таджики мали розвинуте землеробство, міста, тут сходилися торговельні шляхи з Центральної Азії та Росії. Особливо багатим і великим було Кокандське ханство. Саме багатства цього регіону і вабили

найбільше Російську імперію. Наступ Росії диктували військово-стратегічні інтереси: випередити Англію і не допустити проникнення її в цей регіон з Індії. Певне значення мали постійні набіги і грабунки, особливо з боку Коканду, на Казахстан, що потребувало величезних витрат на будівництво військових укріплень. Викликала інтерес Росії і бавовна, потрібна для текстильної промисловості Росії.

У 60-ті рр. почався наступ у Середній Азії. 1868 р. Кокандське ханство і Бухарський емірат, а 1873 р. – Хівинське ханство визнали залежність від Росії. Пізніше було приєднано Туркменію. Царській владі, як і на Кавказі, у Середній Азії довелося боротися з міжусобицями, війною кланів, работоргівлею. Але водночас насаджувалась адміністративна система, нав'язувались російські закони, руйнувались традиційні структури, які лежали в основі східних суспільств. Середня Азія не потребувала допомоги росіян, намагаючись самотійно вирішити свої проблеми. Населення зустрічало їх вороже. Прагнучи вистояти у протистоянні нищівній зовнішній силі, вони об'єднувались під зеленим прапором ісламу.

4. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр.

Головним питанням зовнішньої політики Росії після Кримської війни було скасування Паризького договору, умови якого створювали загрозу для захисту її південних регіонів. Скориставшись поразкою Франції у війні з Пруссією 1871 р., російський уряд оголосив про свою відмову виконувати вимоги Паризького трактату. Щоб відновити вплив Росії в Південно-Східній Європі, потрібно було представити її в новій ролі на Балканах: як захисницю інтересів південних слов'ян від османського панування, яке загрожувало не тільки їхній культурі, а й самому існуванню народів. Росія стверджувала, що підтримувала своєю зовнішньою політикою православні та слов'янські народи в Османській імперії і раніше, але відтепер ця підтримка трансформувалася в офіційну ідею слов'янської єдності. Ця ідея дістала підтримку в російському суспільстві, яке гаряче співчувало пригнобленим балканським народам.

У 1875–1876 рр. у Боснії, Герцеговині, Болгарії відбулися великі повстання проти турецького гноблення. Офіційні кола в Англії і Австро-Угорщині підтримали Туреччину у їх придушенні. А в Росії громадськість висловила за надання

допомоги повстанцям. У країні ширився рух на підтримку братів-слов'ян: збиралися пожертвування, формувалися загони добровольців. Російський уряд поставив вимогу надати автономію Боснії, Герцеговині й Болгарії, а після відмови у квітні 1877 р. оголосив війну Османській імперії під гаслом «захисту братів-слов'ян». У війну проти Туреччини вступила також і Румунія.

Дмитро Скобелев

Воєнні дії розгорнулися на двох фронтах – на Балканах і в Закавказзі. Улітку 1877 р. російська армія успішно форсувала Дунай, і передовий її загін під командуванням генерала І. Гурка звільнив стародавню столицю Болгарії – Тирново, а потім зайняв стратегічно важливий Шипкінський перевал. Російська армія переважала турецьку бойовими якостями. Але ще важливішим виявився її високий моральний дух – уявлення про свою високу визвольну місію щодо братських православних слов'янських народів. До того ж до російської армії приєдналися загони болгарського ополчення. До героїчних епізодів війни належить захист російськими солдатами і болгарськими ополченцями Шипкінського перевалу. Шість тисяч захисників із серпня 1877 р. до січня 1878 р. протистояли 20-тисячному турецькому загону. В зимових умовах офіцери, солдати й ополченці, що гинули від холоду в окопах, відстояли перевал і захистили від винищення османами населення Північної Болгарії.

Ще однією важливою подією війни стало здобуття могутньої фортеці Плевни у грудні 1877 р. Війська під командуванням генералів І. Гурка та Д. Скобелева здійснили героїчний перехід через вкриті снігом перевали й зупинилися за 12 км від Стамбула. Тільки загроза воєнного конфлікту з Англією та Австро-Угорщиною змусила відмовитися взяти місто штурмом. У березні 1878 р. в Сан-Стефано було підписано мирний договір, за яким:

- Росія повернула собі частину Бессарабії, отримала фортеці в Закавказзі Карс і Батум і велику контрибуцію;
- Туреччина визнала незалежність Болгарії, Сербії, Румунії і Чорногорії.

Але під тиском країн Заходу договір було переглянуто в липні 1878 р. на конгресі в Берліні. За його ухвалою:

- від Болгарії відокремлюються Македонія (її повернули Туреччині) та автономна область Румелія;
- Австро-Угорщина дістала право окупувати Боснію і Герцеговину.

Такі рішення Берлінського конгресу не задовольнили ні Туреччину, ні слов'янські держави Балканського півострова, ні країни Європи, ні Росію. Так закладався ґрунт для нових конфліктів на Балканах, а півострів перетворювався на «покроховий льох» Європи.

5. Переорієнтація зовнішньої політики Росії. Франко-російський союз

Кінець XIX ст. став для Росії часом активізації зовнішньої політики. Як і всі європейські країни, вона активно шукала і міняла союзників. В 70-ті рр. тісні економічні, династичні та традиційні політичні зв'язки з Німеччиною привели Росію в Союз трьох імператорів (Німеччина, Австро-Угорщина, Росія). Він був створений за ініціативою канцлера німецької імперії Бісмарка і спрямований на ізоляцію Франції. Але союз виявився тимчасовим (1872–1878). Відмова Німеччини і Австро-Угорщини підтримати Росію у війні з Туреччиною в 1877–1878 рр. та на Берлінському конгресі призвела до його розпаду. Прагнення німецького кайзера до посилення могутності імперії змусило російську дипломатію шукати нових союзників.

З кінця 70-х рр. відбувається зближення самодержавної Росії та республіканської Франції. Незважаючи на різницю політичних режимів, вони виявили спільність політичних, економічних та стратегічних інтересів. Агресивні плани Німеччини в Європі однаково загрожували як безпеці кордонів Франції, так і безпеці Росії. Конфронтацію між Росією та Німеччиною також посилювала боротьба за сфери впливу, особливо на Балканах та Далекому Сході. Тільки Франція могла надати допомогу в реалізації військово-політичних планів російського уряду. Військово-політичний союз посилювався економічним фактором. Франція стала основним кредитором російського уряду. Для розвитку російської промисловості велике значення мав експорт французького капіталу. Результатом діяльності російської і французької дипломатії став початок оформлення в першій половині 90-х

років франко-російського союзу: укладення консультативного пакту (1891) і таємної військової конвенції (1892). Це забезпечило Франції та Росії не тільки взаємний захист у разі конфлікту з країнами австро-німецького блоку, а й взаємну підтримку в майбутніх зовнішньополітичних акціях.

Висновки

У Кримській війні російський царат, який мав величезні людські та матеріальні ресурси, зіткнувся з розвинутими капіталістичними країнами Заходу. Поразка у війні стала вироком спробам відігравати роль великої європейської держави без скасування кріпацтва, реформи соціально-політичної системи, розвитку економіки на індустріальних засадах. Боротьба Росії за нове місце в системі європейських держав починається з Балкан, де вона виступила в новій ролі – як захисниця інтересів слов'янських народів. Зароджується нова концепція російської політики – панславізм. В умовах зростання міжнародної напруженості Росія веде активний пошук союзників. В кінці XIX ст. виникає франко-російський союз, що мав антинімецьке спрямування.

Запитання і завдання

---

1. Назвіть причини і привід до Кримської війни.
2. Розкажіть про оборону Севастополя.
3. Назвіть умови Паризького договору. Якими були його наслідки?
4. Назвіть головні причини та напрями колоніальної експансії Росії.
5. Визначте мету зовнішньої політики Росії на Балканах у другій половині XIX ст.
6. Назвіть головні події російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та їхні наслідки.
7. Схарактеризуйте причини зближення Росії та Франції наприкінці XIX ст.

Документи та матеріали

Із записки генерала Р. Фадєєва до міністерства закордонних справ

«...Усі розуміють, що Константинополь – ніщо, що «східне питання» є питанням про Дарданелли і ні про що більше, як про Дарданелли, що все без винятку у великому питанні – і твердість у вирішенні його, і порядок влаштування турецької спадщини – залежить від того єдиного, хто стане твердою ногою в Дарданеллах...

Розумні люди на Сході... розуміють чітко, що віковічне питання вирішується нині швидко і нестримно до кінця... що шукачів цього володіння тільки двоє – Росія або морські держави (які кладуть руку на протоки від імені Європи)... і що Росія не може відступити у цій справі... Оволодіння протоками, відтинаючи Європу від Азії, одразу вирішує «східне питання...».

Хрестоматія по истории СССР. – М., 1952. – Т. III. – С. 612–613.

1. У чому полягає суть «східного питання»?
2. Про яку мету політики Росії на Балканах свідчить ця записка? Чим вона відрізняється від публічних заяв Росії?

Запам'ятайте дати

1853–1856 рр. – Кримська війна

1856 р. – Паризький мирний договір

60–90-ті рр. XIX ст. – завоювання Росією Кавказу і Середньої Азії

1877–1878 рр. – російсько-турецька війна

1878 р. – Берлінський конгрес

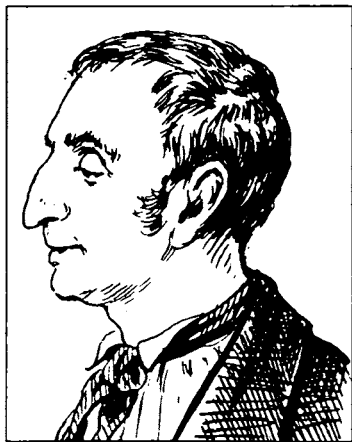
1891–1892 рр. – початок оформлення франко-російського союзу

10 РОБІТНИЧИЙ І СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РУХ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

21. РОБІТНИЧИЙ І СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РУХ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

1. Соціальні утопії першої половини XIX ст.

Історія соціалістичних теорій сягає глибокої давнини. У процесі розвитку цивілізації виникали все нові й нові ідеї про побудову суспільства, заснованого на засадах загальної рівності, відсутності експлуатації людини людиною. Промисловий переворот в Англії і революції у Франції та США утвердили нові капіталістичні відносини у перші десятиліття XIX ст. Ідеї Просвітництва, які обґрунтували необхідність перетворень, зрештою дістали вияв у повсякденному житті. Однак у дійсності революції не принесли очікуваної свободи, не утвердили в суспільстві принципи і норми демократії. Французька революція, особливо яacobinська диктатура, підірвали людську віру в ідею створення справедливого суспільства. У період раннього капіталізму залежність робітника від підприємця була відносною, оскільки перший міг мати дрібну власність і завдяки їй існувати. З розвитком і розширенням капіталізму в Європі ця залежність стає повною. Тепер в основі протиріч між робітником і наймачем лежать як економічні, так і політичні фактори, що виводять на арену боротьби дві соціальні групи – буржуазію і пролетаріат. Мрія робітників про «справедливе суспільство» підштовхнула європейських мислителів до створення соціалістичних і комуністичних теорій. Слова «соціалізм» і «комунізм» з'явилися в Європі у 30-ті рр. XIX ст. у працях французьких мислителів, які викривали вади капіталістичних відносин

Анрі де Сен-Сімон

Шарль Фур'є

у зародку і як альтернативу висували нові, кращі, на їхню думку, проекти суспільного устрою. Нове справедливе суспільство повинне було базуватись не на приватній власності підприємців і землевласників, а на суспільній, соціалістичній власності на основні засоби виробництва.

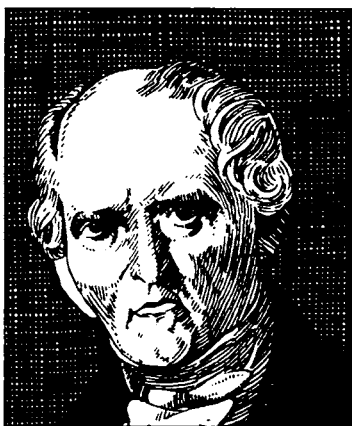
Представниками соціалістичної думки початку XIX ст. були Сен-Сімон, Оуен і Фур'є.

Головним джерелом народних бідувань Анрі де Сен-Сімон (1760–1825) вважав приватну власність. Критика капіталізму, згідно з трактатом «Про промислову си-

стему», зводилася до викриття влади грошей, експлуатації, лицемірства й обману. Реформізм Сен-Сімона мирний, він виключає насильство.

Шарль Фур'є (1772–1837) у 30-ті рр. XIX ст. вирішив стати соціальним реформатором, вважаючи, що сучасне йому суспільство недосконале. Своє світобачення він описав у творі «Новий промисловий і суспільний світ». Основою майбутнього мислителя бачив асоціацію у вигляді промислового колективу.

Роберт Оуен (1771–1858), на відміну від Сен-Сімона і Фур'є, був не тільки теоретиком, а й практиком. Він здійснив спробу

Роберт Оуен

поліпшити становище робітників. Головний теоретичний висновок Оуена: приватна власність є причиною зла і бідувань народу. У ній, на думку мислителя, поєднуються усі людські вади – спокуса, обман, шахрайство. Зі зміною приватної власності на колективну зміниться лад, перетворившись на суспільство сімейних общин і комун, зайнятих у виробництві.

В середині XIX ст. почалися спроби впровадження соціалістичних учень у робітничий рух. Цей напрям дістав назву «робіт-

ничий комунізм». Більшість його ідеологів визнавала революцію єдиним способом звільнити людство від експлуатації. Представниками цього напрямку були О. Бланкі та В. Вейтлінг.

Огюст Бланкі (1805–1881) за світоглядом був комуністом. Головним методом досягнення світового майбутнього – комунізму і ліквідації капіталізму вважав революційну змову невеликої групи змовників – професійних революціонерів.

На думку Вільгельма Вейтлінга (1808–1871), причина всіх людських нещасть криється у несправедливому розподілі суспільних багатств. Зрівнявши всі прошарки суспільства, можна встановити загальне щастя. Головною перешкодою для його встановлення є гроші. Нове суспільство, за Вейтлінгом, повинне являти собою об'єднання усього людства у «великий сімейний союз». Прийти до нього можна тільки через стихійний народний бунт. Вейтлінг вважав, що, чим гірше становище трудящих, тим швидше вони будуть готові до протесту проти існуючого ладу.

Луї Бланкі

2. Поширення соціалістичних ідей у 50–60-ті рр. ХІХ ст.

У 50–60-ті рр. у зв'язку із завершенням промислового перевороту у більшості європейських держав з'являються нові проекти соціалістичного перевлаштування суспільства. Однією з моделей суспільного перевлаштування є «теорія компромісу», що заперечувала прояв будь-якого насильства. Яскравим представником цього напрямку був відомий французький мислитель П'єр-Жозеф Прудон.

Прудон П'єр-Жозеф (1809–1865) виходець із селянської родини, він пройшов тяжкий життєвий шлях. Працюючи у друкарні складальником, сам набирав свої праці. Головною у його дослідженнях стала проблема власності. Капіталізм і комунізм у чистому вигляді Прудон не визнавав, вважаючи їх потворами цивілізації. Різниця між ними полягає тільки

в тому, як ідеться у головній праці філософа «Система економічних суперечностей, або філософія злиднів», що капіталізм зумовлений ходом історичного розвитку, а «комунізм – є вигадкою, що не матиме реального втілення». Тому і до капіталізму, і до комунізму він ставився украй вороже.

Головним винуватцем усіх суспільних негараздів мислитель вважав державу. Прудон гадав, що йому вдалося створити «третю форму суспільства – синтез спільності і власності», що заперечувала як революційну боротьбу пролетаріату, так і соціальні перетворення буржуазії.

Ідеї Прудона підтримав представник російського народництва Михайло Бакунін (1809–1865). Познайомившись у 40-ві рр. XIX ст. із західноєвропейськими ідеологами «робітничого комунізму», він приєднався до робітничого руху. На початку 60-х рр. він став одним із організаторів європейського анархічного руху. Анархічний соціалізм мислитель вважав єдиним засобом позбавити народ від гніту, відтак висловлювався проти будь-якої форми державності.

У 50-ті рр. XIX ст. значну роль у робітничому і соціалістичному русі відігравали німецькі теоретики.

Фердинанд Лассаль (1825–1864) розробив учення про порятунок робітничого класу від капіталістичної дійсності на основі створення політичної партії, що бореться легальними, а не революційними методами, користується загальним виборчим правом, щоб мати робітниче представництво у парламенті. Основу суспільства повинні складати робітничі союзи-асоціації.

Новий підхід до поєднання соціалістичної ідеї і робітничого руху знайшов відображення у діяльності Карла Маркса.

Карл Маркс (1818–1883) народився у Трірі (Рейнська провінція Пруссії) в родині адвоката. Здобув освіту в Боннському і Берлінському університетах. 1841 р. в Ієнському університеті одержав ступінь доктора філософії. Відмовившись від викладацької кар'єри в університеті, зайнявся політичною діяльністю. Від 1844 р. починає розробляти теорію соціалістичної революції, піддаючи критиці раніше розроблені концепції, насамперед ідею «соціальних реформ» Прудона. 1847 р. спільно з Ф. Енгельсом створив першу комуністичну організацію – Союз комуністів.

Спроба створити пролетарські та комуністичні організації в Європі закінчилася переслідуванням Маркса з боку урядів Пруссії, Франції, Англії.

Розробляючи комуністичну теорію, Маркс одночасно аналізував становище трудящих мас, критикував існуючі порядки. Вивчення економічних відносин і критика капіталістичного способу виробництва, які лягли в основу марксистського вчення, були розкриті у найвідомішому його творі – «Капітал», в якому пропонувалось через здійснення пролетарської революції і встановлення диктатури робітничого класу збудувати справедливе суспільство – комунізм. Ця теорія була популярно викладена в «Маніфесті Комуністичної партії».

Маркс вважав, що незабаром капіталізм заступить нове, досконаліше, позбавлене приватної власності суспільство – комуністичне, і «могилянником» капіталізму стане пролетаріат.

Карл Маркс

3. Утворення і діяльність Міжнародного товариства робітників. І Інтернаціонал

Прагнучи поліпшити свої права, робітники поряд із профспілками почали створювати політичні організації. Наприкінці вересня 1864 р. у Лондоні почали працювати збори, скликані керівниками лондонських тред-юніонів – Дж. Оджером та У. Крімером. У їхній роботі взяли участь представники німецького, польського та ірландського робітничих рухів. У промовах робітники висловлювали прагнення підготувати умови для діяльності своєї міжнародної організації. Рішення зборів оформити утворення Міжнародного товариства робітників та обрання виконавчого комітету у складі 30 чоловік поклали початок формуванню першої пролетарської організації. Виконавчий комітет, який очолив К. Маркс, дістав назву Генеральної ради. Штаб-квартира Міжнародного товариства розмістилася в Лондоні. Лідери товариства чітко уявляли собі, що між боротьбою робітників за свої права і соціалістичними ідеями більшої частини ідеологів руху лежить безодня. Різні точки зору створювали можливість

пошуку оптимальних шляхів досягнення поставленої мети робітничим класом, тому до складу Ради увійшли як найрадикальніші сили в особі прибічників Мадзіні й Маркса, так і помірковані реформісти – прибічники британського профспілкового руху – тред-юніонізму, однодумці Ф. Лассаля, П. Прудона, представники інших течій.

Під керівництвом К. Маркса почали розроблятися перші програмні документи й оформлюватися Міжнародне товариство робітників, що пізніше дістало назву I Інтернаціоналу. В процесі створення Установчого Маніфесту лідерам товариства довелося зіткнутися з діаметрально протилежними думками про форми боротьби робітничого класу – від поміркованого реформаторського соціалізму до вимог терору та насильства. Головним гаслом статуту стало висловлювання «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Малося на увазі, що наймані робітники-пролетарі всіх країн повинні відкинути свої національні інтереси і об'єднатися для скинення влади капіталістів і створення всесвітньої держави диктатури пролетаріату. На думку засновників товариства, пролетаріат мусить перейти від економічних вимог до завоювання політичної влади шляхом пролетарської революції. Для організації цієї боротьби необхідно було створити пролетарську партію.

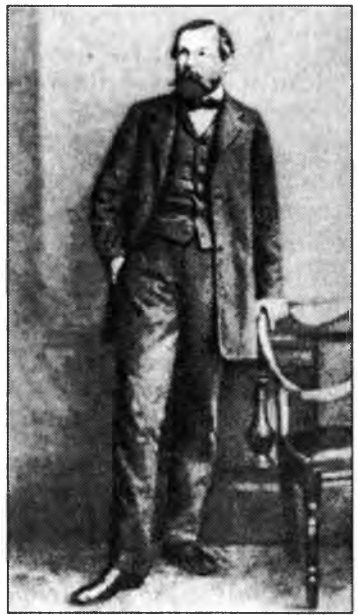
Особливу позицію займали в Інтернаціоналі прибічники М. Бакуніна. Російський революціонер-анархіст не сприймав будь-якого насильства з боку держави, навіть якщо б ця держава була робітничою, пролетарською, тому він був категорично проти зафіксованого в документах I Інтернаціоналу принципу держави диктатури пролетаріату. Виступав Бакунін і проти єдиної пролетарської партії з її жорсткою дисципліною. Він повів відчайдушну боротьбу проти однодумців Маркса. В 1872 р. Бакуніна було виключено з організації.

У межах I Інтернаціоналу К. Маркс та його однодумець Ф. Енгельс вели нещадну теоретичну боротьбу проти всіх тих, хто мав власну думку щодо можливостей подальшого розвитку соціалістичного робітничого руху – англійських тред-юніонів, прибічників Ф. Лассаля та П. Прудона. Маркс учив своїх послідовників нетерпимо ставитись до всіх інакомислячих, навіть якщо вони за кінцеву мету теж мали побудову комуністичного суспільства.

Від початку 70-х рр. політичне й економічне становище в світі стабілізувалося. Робітники, задоволені зростанням заробітної плати, почали відходити від організованого I Інтернаціоналом робітничого руху. Особливо тяжким стало стано-

вище I Інтернаціоналу після розгрому Паризької комуни. Уряди країн Європи почали усвідомлювати смертельну небезпеку соціалістичної ідеології, поєднаної з гаслом про необхідність насильницького захоплення влади. Під загрозу ставилось не тільки існування законної державної влади, а й принципи приватної власності. Державні лідери здійснили ряд заходів, спрямованих проти соціалістів. Деякі з лідерів соціалістичного руху були заарештовані. Одночасно посилився й вплив на робітничий рух тих політичних організацій, які не приймали ідей I Інтернаціоналу. Англійські тред-юніони виступали за обмеження боротьби робітників тільки організованими виступами за поліпшення їхнього економічного становища. Лідери тред-юніонів вважали, що, підписавши компромісні угоди з окремими підприємцями, вони зможуть добитися більше для робітників, ніж закликаючи їх до непримиренної класової боротьби. Активно виступали проти Інтернаціоналу і прибічники М. Бакуніна – анархісти. Церкви різних релігійних конфесій створювали християнські робітничі організації. В країнах світу почали виникати робітничі організації, лідери яких намагались обмежити боротьбу тільки потребами національного пролетаріату, за створення самостійних національних робітничих партій. К. Маркс відчув, що починає втрачати контроль над робітничим рухом. Тому в 1876 р. за його ініціативою було прийняте рішення про розпуск I Інтернаціоналу. В 1883 р. К. Маркс помер.

Фрідріх Енгельс

4. II Інтернаціонал

Протягом 23 років не існувало єдиної міжнародної організації робітників. Окремі робітничі і соціалістичні організації існували по всьому світі, самостійно визначаючи методи своєї роботи. Лише 1889 р. Ф. Енгельс ініціював скликання в Парижі конгресу, який проголосив створення II Інтернаціоналу. Ця організація продовжила безкомпромісну боротьбу

«за права робітничого класу», започатковану I Інтернаціоналом. Боротьба була по-справжньому безкомпромісною, оскільки, на вимогу Енгельса, в організацію не приймали представників тих робітничих організацій, які не визнавали те чи інше положення офіційної ідеології II Інтернаціоналу – марксизму. Однак такі організації продовжували існувати за межами II Інтернаціоналу, а в самій організації постійно виникали ідеї про необхідність переглянути (ревізувати) ту чи іншу ідею Маркса у відповідності із потребами розвитку світу, що змінився.

Після смерті Енгельса спроби переглянути деякі положення марксизму посилились. Соціал-демократичний рух розпадається на дві течії. Представники однієї з них – радикальної, революційної – продовжували твердити, що робітничий клас повинен силою захопити владу в суспільстві і побудувати державу диктатури пролетаріату. Найбільш жорстко і непримиренно обстоював цю позицію російський революціонер-марксист В. Ленін. Щоправда, і він спростував одне з положень вчення К. Маркса про необхідність всесвітньої революції – революції, яка буде здійснена одночасно у всіх країнах світу. В. Ленін твердив, що в XX ст. з'явилась можливість здійснити революцію в одній окремо взятій країні і лише після здійснення цієї революції можна буде здійснити революції і в інших країнах. Йому вдалось не тільки виголосити цю ідею, а й спробувати реалізувати її в Росії.

Друга течія була більш поміркованою. Її представники зблизились із позицією британської лейбористської партії і вважали, що в нових умовах становище робітничого класу змінилося, оскільки прибутки капіталістів зросли. Збільшення прибутків капіталістів дало їм можливість поліпшити рівень життя робітників. Представники цієї течії твердили, що можна прийти до соціалізму шляхом реформування наявного капіталістичного суспільства легальними методами, через парламентську боротьбу. Найбільш відомим теоретиком цієї течії був Е. Бернштейн. В цій течії – витоки сучасної соціал-демократії.

Висновки

До середини XIX ст. на основі теорій «поліпшення суспільства», які існували раніше, виникли соціалістичні вчення, котрі пропагували різні форми і методи побудови «держави рівних». Тяжкі умови, у яких жили робітники, стали своєрідним поштовхом до створення нової комуністичної ідеології. Формування соціалістичних і комуністичних ідеологій передбачало два протилежних

шляхи до здобуття нового суспільного ідеалу: мирний, шляхом соціальних реформ, і насильницький, революційний. Головним у політичному осмисленні часу стало усвідомлення необхідності суспільних перетворень.

Запитання і завдання

---

1. Які явища в суспільстві стали причиною появи соціальних утопій?
2. Назвіть причини створення та розпуску I Інтернаціоналу.
3. Поясніть, чому було створено II Інтернаціонал.
4. Розкажіть про дві течії в робітничому русі, які виникли після смерті Ф. Енгельса.
5. Визначте поняття: робітничий комунізм, теорія компромісу, анархізм, марксизм, ревізіонізм.

Документи та матеріали

---

3 «Маніфесту Комуністичної партії»

«... З розвитком промисловості пролетаріат не тільки зростає кількісно; він скупчується у великі маси, сила його росте, і він все більше її відчуває. Інтереси і умови життя пролетаріату все більше урівнюються в міру того, як машини все більше стирають відмінності між окремими видами праці і майже скрізь зводять заробітну плату до однаково низького рівня. Конкуренція підприємців між собою і спричинювані нею торгові кризи ведуть до того, що заробітна плата робітників стає все більш несталою; невпинне вдосконалювання машин, що все швидше розвиваються, робить становище пролетаріату усе менш забезпеченим; сутички між окремими робітниками і окремими буржуа все більше набирають характеру сутичок між двома класами. Робітники починають з того, що утворюють коаліції (професійні спілки) проти буржуа; вони виступають спільно для захисту своєї заробітної плати. Вони засновують навіть постійні асоціації для того, щоб забезпечити себе засобами на випадок можливих сутичок. Місцями боротьба переходить у відкрите повстання».

Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К., 1959. – Т. 4. – С. 417–418.

Назвіть основні суперечності між робітниками і буржуазією, названі в «Маніфесті». Наскільки правильно Вам видається оцінка К. Маркса?

Запам'ятайте дати

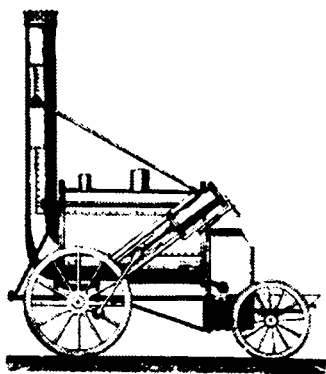
- 40–50-ті рр. XIX ст. – створення ідеології «робітничого комунізму»
- 1864 р. – створення I Інтернаціоналу
- 1876 р. – розпуск I Інтернаціоналу
- 1889 р. – створення II Інтернаціоналу

22. РОЗВИТОК ТЕХНІКИ І НАУКИ

1. Досягнення техніки та її прикладне значення

Складовою частиною промислової революції, яка розпочалася в 60-ті рр. XVIII ст. в Англії, була революція в техніці. В 60–70-ті рр. в текстильному виробництві в Англії з'явилися нові прядильні машини і ткацькі верстати. Але для завершення переходу від мануфактури до фабрики потрібен був двигун. І такий двигун винайшов англієць Джеймс Уатт. У 1763 р., працюючи механіком університету в Глазго, він узявся за вдосконалення парового двигуна Т. Ньюкомена. В 1784 р. Уатт склав паровий пристрій з відокремленим конденсатором, випробування якого показали, що його ефективність більш як удвічі перевищувала ефективність кращих машин Ньюкомена. З 1785 по 1800 р. в англійській текстильній промисловості було встановлено понад 200 парових машин системи Уатта. Поршнева парова машина подвійної дії з розширенням пари була основним типом двигуна упродовж усього XIX ст.

Завдяки застосуванню парових двигунів величезний стрибок відбувся в галузі транспорту. Використання сили пари на сухопутному транспорті розпочалося наприкінці XVIII ст. Вирішального успіху в створенні паровозів, впроваджуваних у практику, досяг англійський винахідник Джордж Стефенсон. У 1814 р. він збудував свій перший паровоз. Першою залізницею, яка повністю працювала на паровій тязі, була Манчестер – Ліверпульська дорога завдовжки близько 50 км, збудована

Перший паровоз Джорджа Стефенсона «Rocket»

Дж. Стефенсоном у 1829 р. і споряджена винайденими ним паровозами.

На флоті з середини ХІХ ст., особливо після винайдення гребного гвинта, також почалося витіснення вітрильних суден паровими. А першим пароплавом, що дістав практичне застосування, було річкове судно, збудоване ще в 1807 р. американським винахідником Робертом Фултоном. Між Англією, Північною Америкою та іншими континентами було встановлено регулярне пароплавне сполучення. Перший пароплав «Савана», що перетнув Атлантику в 1818 р., йшов із США до Ліверпуля 27 днів. У 70-х рр. ХІХ ст. середня тривалість переїзду через Атлантичний океан становила 7,5–8 днів. Для розвитку світової торгівлі велике значення мало будівництво каналів. У 1869 р. відкрився Суецький канал. Він одразу ж набув величезного міжнародного значення. Порівняно з колишнім шляхом довкола мису Доброї Надії (південний край Африки) шлях із Англії до Індії скоротився майже на 13 тис. км. У 1783 р. брати Монгольф'є – Жозеф і Етьєн – винайшли аеростат (повітряну кулю), наповнювану нагрітим повітрям, цього ж року фізик Жак Шарль – аеростат, наповнюваний воднем. Саме водневі аеростати стали в ХІХ ст. основним видом літальних засобів. Вдосконалення транспорту прискорило торговельний обіг, подальше зростання виробництва, розширення світового ринку.

Бурхливе залізничне будівництво, а далі й пароплавобудування (з 40-х рр. корпуси суден почали виготовляти з металу) спричинили величезний попит на метал, особливо на сталь. Необхідні були дешеві способи виробництва сталі і їх було знайдено. Новий спосіб переробки чавуну на залізо і сталь запровадив англійський винахідник Генрі Бессемер у середині 50-х рр. ХІХ ст. Переплавка за способом Бессемера здійснювалася в особливому рухомому конверторі. В конвертор наливався рідкий чавун, крізь який потім продувалося повітря. Надлишок вуглецю і деякі інші домішки, які містилися в чавуні, при цьому швидко вигорали і утворювалося залізо або сталь.

У 60-ті рр. французький інженер П'єр Мартен виплавив сталь з чавуну у полуменевій печі з повітронагрівальною установкою, винайденою німецькими інженерами братами Вільгельмом і Фрідріхом Сіменсами. З 1865 по 1870 р. світове виробництво сталі зросло на 70%, хоча значного поширення нові методи виплавки сталі набули тільки в наступні десятиліття.

Зміни в металургії дали поштовх до розвитку особливої галузі виробництва – машинобудування. Створення машин машинами спиралося на технічні досягнення XVI–XVIII ст., коли застосовувалися свердлильні, токарні верстати. Тепер ці верстати були значно вдосконалені для потреб виробництва, яке мало паровий двигун. У нових галузях виробництва, які досягли значних успіхів після промислової революції, помітне місце посіла хімічна промисловість, передусім так звана основна хімічна промисловість, яка виробляла сірчану кислоту, соду, їдкий натр, хлор й інші речовини, необхідні при виробництві скла, вибухових речовин, фарб, штучних добрив, фармацевтичних препаратів тощо.

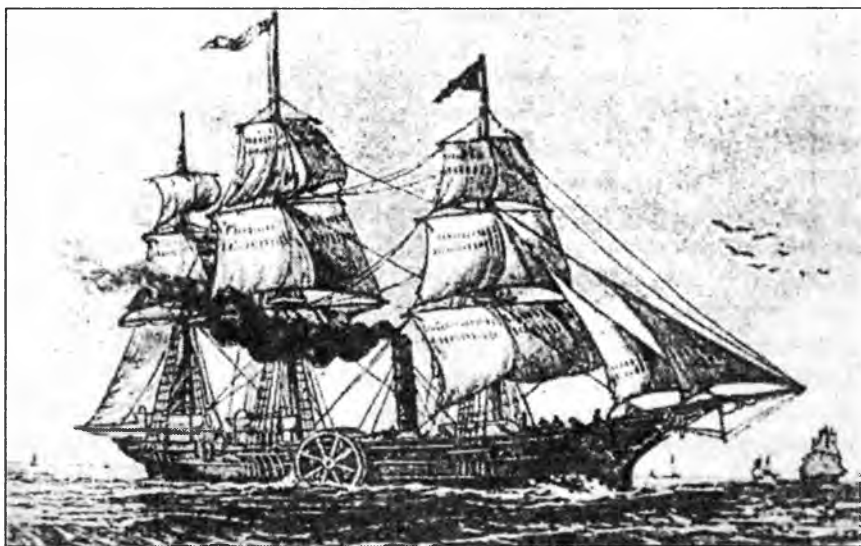
Збільшення кількості фабричних споруд, систематична робота у вечірні й нічні зміни, а також швидке зростання торгівлі й міст зумовили потребу в нових джерелах освітлення. Після успішних дослідів наприкінці XVIII ст. В. Мердока в Англії і Ф. Лебона у Франції основним видом освітлення стало газове. Важливе значення мав прогрес у поліграфічній та паперовій промисловості. З перших десятиліть XIX ст. з'явилося багато типів складальних машин, здебільшого в Англії. Були вдосконалені Ф. Кенігом й іншими винахідниками друкарські верстати, які перетворювалися на скородрукувальні машини. Наступним кроком стало використання в 60-х рр. XIX ст. у США та Європі ротаційних машин, які друкували одночасно з обох боків паперової стрічки. Одне з видатних науково-технічних відкриттів XIX ст. – фотографія – було результатом зусиль багатьох європейських учених і винахідників. Роботи, розпочаті в цій галузі ще на зламі XVIII – XIX ст., набули практичного значення лише в 30-ті рр. XIX ст. Вирішальних успіхів на останній стадії дослідів досягли французькі дослідники Ньєппс і Дагер. З появою в 40-х рр. удосконалених методів, які дозволяли одержати з негативів будь-яку кількість позитивних відбитків на світлочутливому папері, почався період широкого застосування фотографії.

Заслуга створення електромагнітного телеграфу належить російському конструктору П.Л. Шиллінгу. В 1832 р. система Шиллінга була розвинута в інших країнах. Практичне значення мав апарат американця С. Морзе. Значного поширення набув сконструйований у США в 1865 р. літеродрукувальний апарат Д. Юза. З 40-х рр. починається прокладання телеграфних підводних кабелів між найбільш розвинутими країнами. В 50–60-х рр. Англія була сполучена кабелями або повітряними лініями з найважливішими державами Європи,

зі США та Індією. Почалися дослідження зі створення телефону. Піонером у цій справі став німецький конструктор І. Рейс, котрий продемонстрував свій перший телефонний апарат у 1861 р. Однак практично проблема телефонного зв'язку була розв'язана пізніше – у 70-х рр. XIX ст. А. Беллом.

Розвиток військової техніки відбувався в 1789–1870 рр. особливо швидко. У першу чергу вдосконалювалися гладкоствольні кремінні рушниці, які набивалися з дула. З 20-х рр. XIX ст. у загальний вжиток увійшли мідні пістони. В 1823 р. француз Лефоше створив рушницю, яка заряджалася набоями з казенної частини. В 1836 р. німець Н. Дрейзе сконструював голкувату нарізну рушницю з ковзним затвором. Вона заряджалася з казенної частини стандартними набоями. З 1840 р. рушницю Дрейзе було взято на озброєння прусською армією. В артилерії в перші десятиліття XIX ст. ще застосовувалися гладкоствольні гармати, які набивалися з дула круглими (чавунними або бронзовими) ядрами. З 40-х рр. XIX ст. у практику ввійшли нарізні гармати, які заряджалися з казенної частини і стріляли циліндричними розривними набоями. У ці самі роки з'явилися і нові вибухові речовини. В 1862 р. швед Альфред Нобель налагодив промислове виробництво нітрогліцерину, а далі й виробництво динаміту.

Прискорений розвиток техніки був зумовлений як тим, що він стимулювався потребами капіталістичного індустріального

Пароплав Фултона

виробництва, так і тим, що він міг спиратися на досягнення природничих наук. Останній фактор ставав усе істотнішим.

2. Розвиток природничих наук

Астрономія – перша галузь науки, де похитнулися погляди на природу, як на щось незмінне. В 1755 р. німецький філософ і астроном Іммануїл Кант, а в 1796 р. французький астроном П'єр-Сімон Лаплас висунули для свого часу революційну теорію походження сонячної системи з первинної туманності. Всесвіт почали розглядати в становленні, зміні й розвитку. Наприкінці XVIII–XIX ст. відбувалося нагромадження відомостей про нього. Були відкриті тисячі невідомих раніше зірок, планети Уран і Нептун. Дані астрономії використовувалися для складання календарів, у мореплавстві.

Математика до XVIII ст. розвивалася в межах арифметики, геометрії, алгебри, маючи справу з постійними величинами. У XVII–XIX ст. потреби мореплавства, астрономії, балістики, гідравліки привели до введення в математику змінних величин та ідей функціональної залежності між ними. Знаменитий англійський учений Ісаак Ньютон і німецький учений Готфрід-Вільгельм Лейбніц у другій половині XVII ст. незалежно один від одного розробили диференціальне та інтегральне числення, заклали підвалини вищої математики.

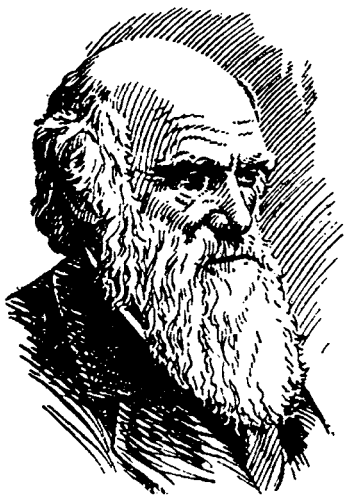
У XVIII ст. розвиток математики, пов'язаний з іменем Леонарда Ейлера. У математиці його головною заслугою була розробка математичного аналізу і теорії чисел. У XIX ст. справжню революцію в математиці здійснив російський учений Микола Іванович Лобачевський. Він висунув і обґрунтував у 1826 р. систему неевклідової геометрії. На відміну від домінуючого ще з давньогрецьких часів постулату Евкліда, згідно з яким на площині через точку, що не міститься на заданій прямій, можна провести тільки одну, яка не перетинається з цією прямою, паралельну лінію, Лобачевський довів, що може бути простір, де таких ліній буде більше однієї. Ця система внесла докорінні зміни в уявлення про природу простору. Успіхи математики розширювали обрії для розвитку виробництва, техніки і пов'язаних з ними природничих наук.

Фізика і механіка своїми досягненням безпосередньо сприяли промисловому перевороту. Основи сучасної механіки були закладені ще Галілео Галілеєм. Він висунув ідею про відносність руху, встановив закони інерції тіл, вільного

падіння і руху по похилій площині, складання рухів, першим дослідив міцність балок. Творцем так званої класичної механіки був Ісаак Ньютон, який сформулював її основні закони. Ньютон відкрив закон всесвітнього тяжіння, висунув теорію руху небесних тіл, яка дала початок небесній механіці. Він зробив внесок у становлення й інших галузей фізики. У XVII–XVIII ст. здійснено спроби пояснити природу світла, теплоти, атмосферної електрики. Якій новий етап у розвитку фізики настав у XIX ст. Англійський учений Майкл Фарадей відкрив і описав у 1831 р. явище електромагнітної індукції. Було розкрито зв'язок між електрикою і магнетизмом. Це дозволило створити електричні генератори і електродвигуни, що стало основою всього подальшого розвитку електротехніки. В 1841–1842 рр. німецький фізик Роберт Майєр уперше сформулював закон збереження і перетворення енергії, встановивши, що рух, теплота, електрика, магнетизм, хімічні процеси є якісно різними формами енергії, які перетворюються одна в одну при незмінних кількісних співвідношеннях. А в 1843 р. англійський фізик Джеймс Джоуль здійснив точні виміри і встановив, що певній кількості роботи відповідає точно визначена кількість теплоти. Ці наукові досягнення мали принципово важливе значення для розвитку науки, техніки та виробництва.

Хімічна наука поступово вивільнювалася з лабет середньовічної алхімії. Важливим етапом на цьому шляху стало відкриття видатним російським ученим Михайлом Васильовичем Ломоносовим закону збереження маси речовини при хімічних реакціях (1748). Цим підривалася довіра щодо домінуючої тоді флогістонної теорії, згідно з якою речовини під час горіння втрачають наявний у них флогістон – особливу невагому речовину, «горюче начало». Але остаточно звільнив хімію від флогістонної теорії і перетворив її на справжню науку лише французький хімік Антуан-Лоран Лавуазьє. В 1774 р. він довів на основі численних дослідів існування у складі повітря особливого газу – кисню, що поєднується з речовиною під час горіння. У 1789 р. Лавуазьє у загальному вигляді сформулював закон збереження маси речовини, висловлений раніше Ломоносовим як геніальний здогад. Лавуазьє визначив також 23 хімічних елементи. Пізніше англійський хімік Джон Дальтон встановив, що атоми різних речовин мають неоднакову вагу. Шведський хімік Йєнс Якоб Берцеліус у 1814–1815 рр. опублікував дані про атомну вагу 46 елементів. У подальшому було відкрито молекулярну

Чарльз Дарвін

будову хімічних речовин. Величезною подією стало відкриття російським ученим Д. Менделєєвим періодичного закону і розробка на його основі періодичної системи хімічних елементів (1869). Менделєєв показав, що при розташуванні елементів у певному порядку, який відповідає зростанню атомної ваги, виявляється періодичність їхніх властивостей.

У біології шляхом спостереження й експериментів було набуто чимало знань про рослини і тварин. 1735 р. шведський учений Карл Лінней здійснив спробу класифікувати їх за родами і видами. Він відніс людину до світу

тварин і зарахував до ряду приматів, що було досить сміливим кроком. Але його система була недосконалою, оскільки він виходив з ідеї про незмінність видів. У XVIII ст. висловлювалися припущення і про мінливість видів, але вони не підкріплювалися доказами. Новий період у розвитку біології розпочався в XIX ст. під впливом нових тенденцій у природознавстві й філософії, зокрема ідеї про єдність і розвиток світу. В 1839 р. німецький біолог Теодор Шванн сформулював учення про клітинну будову тварин та рослинних організмів і про подібність тваринних та рослинних клітин.

Наступним по-справжньому революційним кроком у розвитку біології стала поява теорії англійського вченого Чарльза Дарвіна про походження видів тварин шляхом їхнього поступового розвитку упродовж мільйонів років. У своїй головній праці «Походження видів» (1859) він довів, що в природі відбувається природний добір. В умовах боротьби за існування виживають найбільш пристосовані особини, а їхні корисні ознаки накопичуються, передаючись у спадок. Існуючі види походять від тих, які вже існували, що є результатом природного добору. В інших своїх працях Дарвін також показав, що породи свійських тварин і культурні сорти рослин людина не вибрала в готовому вигляді з природи, як вважали раніше, а створила шляхом штучного добору. В 1871 р. у книзі «Походження людини» Дарвін обґрунтував гіпотезу про походження людини від мавпоподібного предка.

Промислова революція, яка розпочалася в Англії в останні десятиліття XVIII ст., стала можливою і завдяки революції в царині науки і техніки. Стрижнем її був винахід і повсюдне поширення парового двигуна. З'явилися й інші винаходи. Прискорено стали розвиватися природничі науки, передусім математика, фізика, хімія. Революційне значення мала теорія Дарвіна про походження видів.

Запитання і завдання

---

1. Коли було створено універсальний паровий двигун: у 1774 р., 1784 р., 1807 р.?
2. Хто збудував перший паровоз: Уатт, Фултон, Стефенсон, Мартен?
3. Назвіть винаходи Г. Бессемера і П. Мартена.
4. Як змінилося становище науки в суспільстві з кінця XVIII ст. Чому?
5. Якою є роль І. Ньютона в становленні фізики?
6. Назвіть творця неевклідової геометрії.
7. Чому перетворення хімії на справжню науку пов'язують з іменем Лавуазьє?
8. Схарактеризуйте головні досягнення біології в XIX ст.

Запам'ятайте дати

- 1784 р. – створення парової машини Уатта
1807 р. – створення Фултоном першого пароплава
1859 р. – видання книги Ч. Дарвіна «Походження видів»

23. ЛІТЕРАТУРА, ФІЛОСОФІЯ, МИСТЕЦТВО

1. Основні тенденції розвитку філософії

У XVIII ст. лідерство в філософському осмисленні й поясненні світу належало французькому Просвітительству. Але Велика французька революція з її терором, руйнаціями, загальною жорстокістю і новими несправедливостями показала ілюзорність багатьох надій просвітителів. Настав новий етап у розвитку європейської філософії. Цього разу естафета перейшла до Німеччини, яка також вступила в період розвитку капіталізму.

Кінець XVIII – перша третина XIX ст. – це період розквіту німецької класичної філософії. Її родоначальником вважають Іммануїла Канта. У своїх працях він піддав сумніву

*Георг-Вільгельм-
Фрідріх Гегель*

здатність розуму збагнути глибинний, справжній зміст речей матеріального світу.

Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель спробував створити уже завершену філософську систему. Суть її полягає в тому, що є «світовий розум» або «світовий дух», який вічно існує і постійно розвивається. Все в природі є втіленням цього «світового розуму». Зміни в природі, в людях, у суспільстві – тільки наслідки саморозвитку «світового розуму». Сам же він розвивається через постійну взаємну боротьбу наявних у ньому протилежностей. Кількісні зміни, що виникають при цьому, переходять

у якісні. Нове в ньому завжди заперечує старе. Цей «механізм розвитку» дістав назву «діалектика» (старогрецькою – «ведення спору»).

Філософія Гегеля справила глибокий вплив на все духовне життя в Європі. Вона по-своєму обґрунтовувала і «розумність» існуючих у Німеччині і всій Європі порядків, і неминучість («розумність») їхньої зміни, і «розумність» попередньої історії, значно підвищивши інтерес до неї. Вона дала поштовх до подальшого розвитку і природничих, і гуманітарних наук.

До середини XIX ст. було накопичено переконливі наукові дані про постійний розвиток природи (клітинна будова організмів, дарвінівська ідея походження видів, закон збереження і перетворення енергії та ін.), про природу нагромадження капіталу і т. д. Карл Маркс, один із послідовників Гегеля, переніс ідею розвитку і діалектику зі сфери розуму в сферу суспільного розвитку. Філософія марксизму базувалася на ідеї про те, що кожне суспільство невпинно іде до своєї загибелі. Але попереду людство чекає «світле майбутнє» – комунізм – ідеальне суспільство загальної рівності. Ця теорія завоювала чимало прибічників, але чимало й противників.

2. Напрями розвитку літератури

Майже паралельно зі зміною епох у філософії змінювалися цілі епохи в літературі й мистецтві. Нерідко вони накладалися в часі одна на одну, і тенденції, що їх представляли,

виступали як різні напрями в культурі тієї чи іншої країни. Такими провідними напрямками (епохами) в літературі та мистецтві XVIII – першої половини XIX ст. були класицизм, романтизм і реалізм.

Класицизм (від латинського *classicus* – зразковий) виник ще в XVII ст., в часи раннього Просвітництва, але досяг розквіту в XVIII ст. Зневажаючи середньовічні традиції і всіляко відхрещуючись від них, автори зверталися до античної культури як до ідеального зразка для наслідування.

Було прийнято додержуватися твердих норм і правил у художньому зображенні, прагнути досконалості й точності у викладенні літературної думки, в сюжеті картини. Обов'язковою була наявність просвітницького, виховного смислу в творі.

Романтизм виник на зламі XVIII – XIX ст. на хвилі широкого розчарування в Європі підсумками Французької революції і народженням капіталізму. Сама назва свідчить про його зверненість до історії та культури середньовічної (романської, латинської) Європи. Представники романтизму протиставляли дійсності свої мрії та ідеали, вони вводили читачів у світ надзвичайних подій і незвичайних людей. Герої творів – особистості горді, сповнені людської гідності, прагнуть свободи. Романтики відмовилися від строгих норм класицизму, змішували натхненний пафос і зухвалу іронію, трагічне і комічне, любили вдаватися до несподіваних і різких контрастів.

Представники реалістичного (від латинського *realis* – дійсний) напрямку, який розвивається з 30-х рр. XIX ст., ставили собі за мету об'єктивно, правдиво відобразити світ. У їхні твори увійшло звичайне життя у всіх його проявах. Найважливішою рисою реалістичного методу є показ характерів героїв у їхньому становленні та розвитку, залежність людських доль від історичних умов.

Переломний період європейської історії (кінець XVIII – початок XIX ст.) був ознаменований розквітом творчості двох видатних представників німецької літератури і німецького Просвітництва – Йоганна-Вольфганга Гете і Фрідріха Шіллера. Головний твір Гете – віршована трагедія «Фауст»,

Йоганн-Вольфганг Гете

Джордж Байрон

над якою він з перервами працював майже 60 років. В образі Фауста втілена віра в безмежні творчі можливості людини. Фауст, здолавши численні випробування, хибні погляди і спокуси, переконується, що сенс життя полягає не в задоволенні особистих бажань, а в служінні людям, в усвідомленні людиною своєї відповідальності за інших. При цьому ідеал треба втілювати на реальній землі, долаючи соціальне зло, поширене в реальному світі. Висновок Гете:

*«Лиш той життя і волі гідний,
Хто кожний день за них іде на бій!»*

Видатним поетом, драматургом, теоретиком мистецтва був Фрідріх Шиллер. Він залишив кілька великих творів, його талант яскраво виявився в працях з історії, та справжнє покликання Шиллера – драматургія. Драма «Розбійники» (1781) – це трагедія про дисгармонію в сучасному світі, про ворожість та ненависть у людських взаєминах. Трагічна доля Європи – у центрі драм «Валленштейн» (1800) та «Вільгельм Телль» (1804).

Одним із найвидатніших поетів-ліриків у світовій літературі є англійський поет Джордж Ноел Гордон Байрон (1788–1824). Основні його твори були написані в роки реакції, яка настала в Європі після усунення від влади Наполеона й утворення Священного союзу.

Величезне враження на всіх передових людей Європи справила ліро-епічна поема Байрона «Паломництво Чайльд-Гарольда». В ній він у поетичній формі висловив настрої зневіри, які поширились після краху ідеалів Французької революції. Гарольд – людина з багатим духовним світом. Вустами свого героя Байрон дає оцінку подіям політичного життя, діянням окремих історичних осіб. Вінцем творчості Байрона стала його поема у віршах «Дон Жуан», де правдиво показано життя сучасного поетові суспільства, розкрита глибина людської душі.

Англійський письменник Вальтер Скотт у світову літературу ввійшов передусім як творець історичного роману. Один із найвідоміших романів Скотта «Айвенго» (1820) оповідає про останні роки царювання Річарда Лєвове Серце.

Кожного з героїв твору змальовано до найменших подробиць, використовуються точні деталі, щоб чітко і яскраво передати своєрідність історичної епохи.

Творчість Стендаля (літературний псевдонім Анрі Бейля) відкриває новий період у розвитку французької і всієї західноєвропейської літератури – період класичного реалізму. Саме Стендаль першим обґрунтував головні принципи реалізму і блискуче втілює їх у своїх художніх шедеврах. Він говорив, що мистецтво – це «дзеркало, яке відбиває то небесну лазур, то багно дорожніх калюж».

Сучасну йому дійсність Стендаль прагнув досягнути через «внутрішній світ людини». Письменник створює тип соціально-психологічного роману. Загальновизнаними шедеврами стали «Червоне і чорне», «Пармська обитель» та ін.

Віктор Гюго посідає особливе місце в історії французької літератури. У Франції Гюго шанують передусім як поета, а світової слави він зажив завдяки своїм романам. Поезія Гюго – це поезія поета-романтика, котрий довів свою здатність передавати всі думки і почуття, мрії і бажання людини (збірки «Оди і балади», «Східні мотиви» та ін.). Найкращим зразком романтичного історичного роману, що відобразив картину середньовічного французького життя, став «Собор Паризької Богоматері» (1831).

«Епосом душі» називав Гюго свій роман «Знедолені», в якому відобразив моральне відродження і вдосконалення головного героя. «Знедоленими» Гюго намагався розв'язати подвійне завдання: викрити соціальне зло і вказати шлях до його знищення.

Важливою віхою в історії світового реалістичного мистецтва стала творчість французького письменника Оноре де Бальзака. Першим твором, який приніс Бальзаку популярність, був історичний роман «Шуани» (1829), присвячений придушенню заколоту в Бретані в 1799 р. А потім упродовж 20 років, працюючи по 15–16 годин на добу, він створював свій епічний цикл «Людська комедія», який мав складатися із 150 творів і стати художнім дослідженням усієї «соціальної

Михайло Лермонтов

Олександр Пушкін

дійсності» його часу. «Людська комедія» не була завершена, але і в написаних ним 96 творах подано всеохоплюючу панораму людських доль, характерів, — це пильне дослідження життя французького суспільства в період від Ватерлоо до революції 1848 р.

Росія тільки у XVIII ст. прилучилася до західноєвропейської культури. Петро I розгорнув на-сильницьку європеїзацію країни, насаджував згори західні культурні зразки. У XVIII ст. культурне, в тому числі літературне, жит-

тя Росії зводилося в основному до наслідування Заходу. Але таке «учення» не минуло марно. Були прийняті європейські досягнення і форми, які вже в XIX ст., через 100 років по петровських реформах, наповнилися глибоким національним змістом. З 1812–1813 рр., з часу перемоги Росії над наполеонівською Францією, розпочався злет духовного життя країни, який тривав до 1917 р. і увійшов в історію як «золота доба» російської літератури.

«Золота доба» у літературі почалася з Олександра Сергійовича Пушкіна. О. Пушкін був засновником романтизму в російській літературі. Його роман у віршах «Євгеній Онегін» був названий літературним критиком В. Белінським «енциклопедією російського життя». Визначними зразками реалістичної літератури є твори на теми російської історії: «Борис Годунов», роман у прозі «Арап Петра Великого», історико-героїчна поема «Полтава», повість «Капітанська дочка» та ін. Геніальна «петербурзька повість» у віршах «Мідний вершник» — це образ Росії, що стала дибки і утримується над прірвою бунту залізними шпорами самодержця.

Михайло Юрійович Лермонтов продовжив традиції Пушкіна. Роман «Герой нашого часу» багато в чому співзвучний з пушкінським романом «Євгеній Онегін», вважається вершиною лермонтовського реалізму. Лермонтов виявився зайвою людиною в миколаївській Росії. Він писав романтичні вірші про волелюбних горців («Мцирі») і лишив образ сучасника — бунтівливого з втраченим сенсом життя «героя нашого часу». Його поезія, пройнята фаталізмом, яскраво свідчить про розкол російського життя.

3. Французьке образотворче мистецтво

Найвідомішим представником класицизму в мистецтві Франції був Жак-Луї Давид. Новий ідеал французького суспільства Давид представив у картині «Велізарій, упізнаний солдатом, який служив під його командуванням, у той момент, коли жінка подає йому милостиню» (1781). Смісл зображеного був добре відомий французам: візантійського полководця Велізарія, якого запідозрили в антиурядовій змові, позбавили пошанування. Ставши жебраком і сліпим, він мусив просити милостиню. Художник прагнув висловити своє ставлення до таких хвилюючих питань, як громадянський обов'язок, служіння країні, суспільне визнання, негідний уряд. У 1784 р. Давид створює «Клятву Гораціїв», так само, як і в попередній роботі, відображаючи в сюжеті античної історії події свого часу. В центрі картини батько благословляє синів на бій з ворогами батьківщини, вручає їм зброю. В картині ефектно показана рішучість братів Гораціїв йти в бій за вітчизну.

Давід був і першим художником, котрий став літописцем своєї епохи. У роки Великої французької революції він створює картини: «Клятва в залі для гри в м'яч», «Похорони героя революції Лепелетєс», «Смерть Марата».

Видатним представником французького романтизму став Ежен Делакруа. В 1824 р. було виставлено його картину «Різня на острові Хіос», сюжетом для якої стала трагічна загибель населення грецького острова, захопленого турками. Художник прагнув передати «красу душі» в обличчях переможених греків, яким лишилися останні хвилини життя і свободи перед наближенням ворогів. Аби підкреслити драматизм подій, він вдається до деформації фігур, що характерно для романтизму, адже живопис, як гадає Делакруа, «це не правда ситуації, а правда почуття».

В 1831 р. художник створює картину «Свобода на барикадах», де відображено події Французької революції 1830 р. в Парижі. Повстанців надихає Свобода. Вона, як антична богиня, веде вперед. Зовнішністю цієї жінки художник налаштовує на символічне сприйняття картини. Поряд з постаттю Свободи виразно змальовано постаті звичайних парижан: студента, робітника, хлопчика, решту юрби погано видно в диму бою.

У 50-ті рр. XIX ст. у Франції сформувалася група майстрів реалістичного пейзажу, яка дістала назву «барбізонці», або

«барбізонська школа», від найменування села Барбізон, що знаходиться біля лісу Фонтенбло, неподалік Парижа. Художники приїздили туди, аби малювати етюди з натури, а завершували свої картини в майстерні. Лідерами барбізонської школи вважалися Ж. Мілле, Т. Руссо і Е. Діас. Своє завдання вони вбачали в тому, щоб правдиво, просто і скромно зобразити щоденне життя селян. Відтак предметом зображення ставали ліси, рідше луки, де випасалися череди, скромні оселі сільських трудівників. При цьому ретельно опрацьовувалося розташування предметів на площині для досягнення максимальної близькості до натури. Гадають, що саме барбізонці утвердили реалізм у французькому живописі, адже вони закликали художників малювати з натури і самі вивчали природу.

4. Образотворче мистецтво Німеччини, Англії, Росії

Романтизм у німецькому образотворчому мистецтві представлено Отто Рунге і Каспаром-Давидом Фрідріхом. Рунге одним із перших серед художників-романтиків поставив собі завдання синтезу мистецтв: живопису, скульптури, архітектури, музики. Таке ансамблеве звучання мистецтв мало виразити єдність божественних сил світу. Цикл картин Рунге «Пори дня» – втілення цієї концепції. Сам художник назвав свій цикл «фантастико-музична поема». Зображення людини, пейзаж, світло і колір виступають символами завжди мінливого коловороту природного і людського життя. У «Ранку» природа відкривається назустріч життю, як «новонароджений тягнеться до світу». «Полудень» – час зрілості природи, людини. «Ніч» – сковає все навкруги, але й збирає сили, які мусять прокинутись із настанням ранку. На виконання та обмірковування цього циклу митець віддав сім років життя.

Інший видатний живописець-романтик Німеччини Фрідріх віддавав перевагу пейзажу над усіма жанрами. Основний мотив творчості Фрідріха – єдність людини і природи. Картиною «Хрест у горах» (1808) Фрідріх звертається до біблійної теми Голгофи – про розп'яття й останні хвилини життя Христа на фоні багряного неба.

Справжнім реформатором пейзажного живопису в Європі був англійський художник Джон Констебл. Розквіт його творчості припадає на 1810 – 1820-ті рр. Констебл не шукав ефектних краєвидів, а передавав прості буденні мотиви,

запозичені з його рідних місць. І перед глядачем поставала англійська природа з її просторами луків, вкритих соковитою травою, з могутніми дубами, вогкістю повітря, такими типовими для країни («Буряна погода над морем», «Хмари»). До природи своєї батьківщини Констебл ставився не як сторонній спостерігач, а як співучасник її життя. Його пейзажі заселені людьми, зайнятими звичайними повсякденними справами («Берег Брайтона і вуглярі», «Кінь, що скаче», «Краєвид Лондона з будинком Річарда Стіла»).

У ті самі роки працював інший великий англійський пейзажист – Джозеф-Меллорд-Уільям Тернер. Він створював вигадані пейзажі класичного характеру, іноді з міфологічним сюжетом («Улісс, котрий відпливає від Поліфема»). Водночас робив зарисовки з натури. Його полотна зафіксували прояви природних стихій – туман, дощ, ожеледь, снігову бурю («Снігова буря», «Озеро в Петуорт – Хаус. Захід сонця»). Краси і поезію Тернер зумів побачити навіть у характерних явищах індустріальної доби, що наступала, – картина «Дощ, пара і швидкість» – зображення потяга, що мчить крізь туман і дощ.

Історія російського живопису цього періоду відображає боротьбу художніх напрямів. У живописі почався відхід від академізму (класицизму), якого вимагала імператорська Академія мистецтв. Нові тенденції в мистецтві розвивалися поза стінами Академії. О. Венеціанов, звернувшись до побутового жанру, створив цілу серію картин, що зображували побут селян-трудівників. Це такі його відомі картини, як «На ниві», «На жнивах. Літо», «Тік», портретна галерея селян. У трактуванні побутових сюжетів у Венеціанова відчувається вплив сентименталізму, ідеалізація сільського життя. Герої його картин не живуть, а перебувають у безконфліктному світі, що підкреслюється простим і одноманітним пейзажем середньої смуги Росії. Венеціанова називають батьком російського жанрового живопису.

Прагнення розірвати пута традиційних форм і прийомів виявляли і художники, які належали до Академії мистецтв. Це передусім видатний російський художник першої половини XIX ст. К. Брюллов. Його картини і особливо портрети відображають потяг митця до реалізму: «Вершниця», «Портрет графині Самойлової з прийомною дочкою», «Автопортрет». Визначною подією в російському образотворчому мистецтві того часу стало його полотно «Останній день Помпеї». Брюллов передав гідність, гуманізм і велич людей в умовах природної катастрофи. Картина «Останній день Помпеї»,

яка видається сьогодні академічною, вразила сучасників розмахом задуму і блискучим виконанням.

Значне місце в російському живописі посідає творчість О. Іванова. Картина «Явлення Христа народу», якій митець присвятив 20 років наполегливої праці, стала головною справою його життя. В сюжеті, взятому з першої глави Євангелія від Іоанна, Іванов убачав сутність усього Євангелія. Христос на дальньому плані картини як справдження пророцтва з вуст Іоанна Хрестителя, до якого дослухається зібрання. Характер людини визначає її долю. Кожний сам усвідомлює своє місце і шлях у світі. Відтак на картині глядач бачить і тих, хто сумнівається, і фанатиків віри, і невпевнених у собі, й раба, котрий сподівається на визволення. Основна ідея картини – переконаність митця в необхідності морального оновлення людей.

5. Напрями розвитку архітектури

В архітектурі Західної Європи в першій половині XVIII ст. домінував стиль бароко (з італійської «бароко» – химерний, вигадливий). Для нього характерні грандіозність, пишність, потяг до різних ефектів. Будівлі обов'язково прикрашались химерними фасадами, форма яких приховувалася за оздобленням. Іноді статуй і рельєфів було так багато, що не лишалося жодної прямої поверхні. Кімнати часто втрачали свою звичну прямокутну форму, дзеркала і малювання розширювали справжні розміри приміщень. У стилі бароко було споруджено багато палаців, соборів. Їхня вигадлива краса вражає і досі. Однією з найуспішніших споруд у стилі бароко є знаменитий Цвінгер (архітектор М. Пеппельман), збудований у головному місті Саксонії – Дрездені.

У другій половині XVIII ст. в архітектурі утвердився стиль класицизму. Для нього характерні краса і строгість ліній – за зразок для наслідування правила архітектура Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Різновидом класицизму є ампір, який поширився на початку XIX ст. Основна особливість цього стилю – поєднання масивних простих геометричних форм з предметами військової емблематики – мечами, списами, щитами, лавровими вінками. Ампір спирався на художню спадщину Римської імперії (звідси і назва стилю: з французької «ампір» – імперія). В період правління Наполеона у Франції було споруджено декілька тріумфальних арок. Серед цих монументальних споруд найвідомішою є Тріум-

фальна арка архітектора Ж. Шальгена, зведена на честь перемог Наполеона 1805–1806 рр. Арка заввишки 49,5 метра має прості геометричні форми: рівна поверхня стін стояків арки підкреслюється горельєфами, зображує знамениту «Марсельезу» скульптора Ф. Рюдо. Характерною особливістю стилю ампір було те, що спорудам різного призначення стали надавати античних архітектурних форм. Так, у вигляді римського храму, оточеного з усіх боків колонами, була споруджена церква Мадлен у Парижі.

В 30–40-х рр. ХІХ ст. архітектура втрачає стильову єдність і в ній запановує еkleктизм, відбувається поєднання, змішування різних стилів. Класичний стиль вимагав дотримуватись певних пропорцій будівлі, передбачав такі обов'язкові елементи, як колони. Тому цей стиль мало пасував до нових типів будинків – банків, бірж, адміністративних і урядових закладів, не відповідав їхнім функціям. І в різних країнах з'являються споруди, які мають на собі відбиток більш ранніх архітектурних стилів. Будинок парламенту в Лондоні, зведений у середині ХІХ ст., є наслідуванням готичного стилю (архітектори Ч. і Е. Беррі). В період існування Другої імперії в Парижі було зведено споруду Оперу (архітектор Ш. Гарньє). В розкішній і помпезній будівлі поєднані різні стилі. А пишне оздоблення запозичене з європейського бароко ХVІІ ст.

У Росії в моду в 30–50-х роках входять псевдоруський стиль і псевдоготика, виявляється інтерес до візантійського стилю і бароко. Творцем еkleктичного російсько-візантійського стилю був К.А. Тон, за проектом якого споруджені храм Христа Спасителя, Великий палац і Оружейна палата в московському Кремлі. Еkleктичні форми класицизму і бароко знайшли своє втілення в творчості Монферрана – Ісаакіївський собор у Петербурзі.

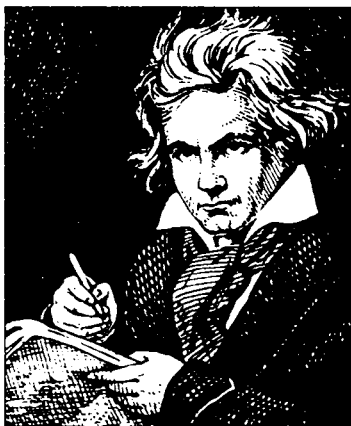
В ХІХ ст. зводяться будівлі, в яких дається принципово нове архітектурне рішення. Це було пов'язане з використанням металу, застосуванням чавунних і залізних конструкцій. Використання в будівництві каркаса з металу дало можливість, у першу чергу, споруджувати вокзали, криті ринки, крамниці, виставкові павільйони. Найбільш раннім зразком застосування збірної конструкції був Кришталевий палац – павільйон Великобританії на Всесвітній промисловій виставці в Лондоні в 1851 р. Павільйон площею 72 тис. квадратних метрів був зведений у гранично короткий термін – менш як за півроку. Автором знаменитого виставкового павільйону був Д. Пакстон.

6. Музичне мистецтво

Початок новій епосі в музиці поклато XVIII ст. Вона почала звільнятися від панування церкви і набула багатоманіття жанрів і виражальних засобів. Як жанр світського мистецтва виникла опера, що висунула на перший план красу і виразність мелодії та сольний спів (бельканто). В столиці Англії Лондоні більш ніж півстоліття творив великий німецький композитор Георг-Фрідріх Гендель. Він поставив багато опер і серед них «Юлій Цезар в Єгипті». Його прагнення до масштабних музичних творів відобразилося у створенні ораторій (вокально-симфонічний жанр музичного мистецтва, призначений для виконання хором, солістом та оркестром, який складається з кількох частин).

Понад 500 музичних творів написав німецький композитор Йоганн-Себастьян Бах. Серед його творінь – церковна музика (хорали, ораторії), а також світська (концерти, сюїти тощо). Найбільшого розквіту інструментальна музика набула у другій половині XVIII ст. З'являється симфонія – монументальний твір для оркестру. Теми симфоній часто спирались на народні пісні й танці. Відень, столиця Австрії, став колискою класичної симфонії, а також інших жанрів інструментальної музики – сонат, концертів, квартетів. В музиці віденських композиторів – Й. Гайдна, В.-А. Моцарта, Л. Бетховена – остаточно склалася та музична мова, якою заговорила вся Європа.

Австрійця Йозефа Гайдна визнали ще за життя. Його музику любили за те, що вона була глибоко національною, а також за те, що несла людям «спочинок і бадьорість» (так характеризував її сам композитор).

Людвіг ван Бетховен

Гайдн написав більш як 100 симфоній, понад 30 опер, 42 сонати для фортепіано і багато іншого. Австрійський композитор Вольфганг-Амадей Моцарт свої перші твори склав у 5 років. Творча спадщина Моцарта вражає своїм обсягом і різноманіттям: 19 опер, 50 симфоній, 27 концертів для клавесина з оркестром, концерти для скрипки з оркестром, концерти для флейти, фагота, кларнета, арфи, сонати, фантазії, варіації і, нарешті, безсмертний «Реквієм».

Творам Моцарта властиві легкість, прозорість, витонченість. І досі не сходять зі сцени його опери «Весілля Фігаро», «Дон Жуан», «Чарівна флейта».

Німецький композитор Людвіг ван Бетховен – сучасник Великої французької революції і наполеонівських воєн. Це позначилося на його творчості. Для прогресивно налаштованої публіки, особливо молоді, його музика несла в собі нові думки і почуття. Основний мотив його симфоній – боротьба за свободу. Музика Бетховена сповнена могутності, пристрасті, сильних і несподіваних контрастів.

Останні 15 років життя композитор був зовсім глухий і писав свої твори, не маючи можливості чути, як вони звучать. Його симфонії, сонати (серед них «Патетична», «Апасіоната») – це світлі вершини людського духу.

У ХІХ ст. в музиці з'являється новий напрям – романтизм. У пошуках матеріалу для натхнення романтики звернулися до мистецтва середньовіччя, до екзотики далеких країн і культур, до природи, скарбів народної творчості – балад, пісень, легенд. Тема повноти і радощів життя стала сусідити з темою туги і самотності.

Уперше романтизм заявив про себе в піснях і симфоніях австрійського композитора Франца Шуберта.

Одним із найгеніальніших німецьких композиторів-романтиків був Ріхард Вагнер. Його творчі дерзання та задуми змінили все музичне життя Європи другої половини ХІХ ст.

Вагнер був не лише видатним композитором, а й поетом, драматургом, автором текстів своїх опер. В опері «Летючий голландець» він уперше заявив про себе як композитор, що накреслив шляхи реформування опери, аби вона являла собою єдине музично-драматичне ціле, а не набір концертних номерів, як у модних тоді французькій та італійській операх. Своєю новизною і виразністю зворушує музика в його творах «Лоенгрін», «Перстень Нібелунгів», «Тристан та Ізольда» і в багатьох інших.

Висновки

Зміни в житті європейських країн, зумовлені промисловим переворотом і Великою французькою революцією, позначились і на змісті громадської думки. Філософія дійшла ідеї про постійний і суперечливий розвиток світу і відкрила його діалектичні закони. Значно зріс інтерес до історії й майбутнього суспільства. В літературі й мистецтві на зміну класицизму прийшов романтизм, а пізніше з'явився і реалізм.

Запитання і завдання

---

1. Розкрийте зміст понять: класицизм, романтизм, реалізм, бароко, ампір.
2. У чому Гете вбачав смисл земного буття людини?
3. Назвіть представників романтизму в літературі першої половини XIX ст.
4. Продовжте текст: «Видатним представником французького романтизму був... У 1831 р. він написав картину...»
5. Хто автор картини «Останній день Помпеї» – Давид, Фрідріх, Констебл, Брюллов, Венеціанов?
6. Які головні причини прояву класичного стилю в архітектурі?
7. Назвіть видатних представників романтизму в музиці.

24. ФРАНКО-ПРУССЬКА ВІЙНА

1. Причини війни

Завершальним етапом об'єднання Німеччини стала франко-пруська війна 1870–1871 рр. 19 липня 1870 р. імператор Наполеон III оголосив Пруссії війну. Імператор Другої імперії вбачав у Північнонімецькому союзі німецьких держав головного ворога Франції. Ця політика йшла врозріз з намірами Англії. Італія також не збиралася підтримувати Наполеона, який ставив їй перешкоди на завершальному етапі об'єднання. Росія, перебуваючи в пореформеному стані, дотримувалася нейтралітету (невтручання).

Канцлер Німеччини Бісмарк створив усі необхідні умови для війни. Приводом до неї стали престолонаслідні події в Іспанії. Дипломатична служба Бісмарка спровокувала конфлікт, і Франція оголосила війну Німеччині. Розрахунок виявився точним, і Пруссія в очах світової громадськості мала вигляд держави, що обороняється. Франція почала активні воєнні дії. Але буквально через кілька днів виявилася повна неготовність Другої імперії до воєнного конфлікту: форти були недобудовані, відсутнє продовольство, шляхи сполучення перебували в жалюгідному стані.

2. Перебіг воєнних дій

Добре озброєна, маневрена прусська армія з 4-го по 6-те серпня завдала перші три поразки, що дало можливість німцям вторгнутися в Лотарингію. Невдоволення у Франції, зумовлене першими невдачами, призвело до зміни уряду. Наприкінці серпня 1870 р. прусська армія почала оточення найбільш мобільних військових формувань Франції. Армія маршала Базена була блокована в районі м. Мец. На допомогу Базену поспішали війська під командуванням генерала Мак-Магона. Пруські війська заступили шлях армії, що поспішала на допомогу, після чого французи відійшли до м. Седан, що на березі р. Маас.

Пруський генерал Мольтке обійшов французів таким чином, що з одного боку вони були закриті рікою, з другого – бельгійським кордоном. 1 вересня 1870 р. почалася битва при Седані. За словами очевидців, французи «билися, як леви, і втікали, як зайці». Більша частина французьких військ, незважаючи на сильний опір, в паніці відступила. Залишки армії, які відійшли у фортецю Седан, обстрілювалися новими артилерійськими гарматами німців. Наполеон III, який перебував у фортеці, наказав вивісити білі прапори і припинити вогонь. 2 вересня 1870 р. він підписав капітуляцію. Ця катастрофа фактично завершила війну на користь Північно-німецького союзу.

Наступного дня уряд Франції повідомив Законодавчим зборам про поразку імперської армії при Седані, що спровокувало в Парижі народне повстання.

3. Проголошення Третьої республіки

4 вересня 1870 р. при величезному скупченні народу довкола будинку Ратуші було оголошено про повалення уряду Другої імперії і створення у Франції республіки. Це була Третя республіка в історії країни (Перша – 1793 р., Друга – 1848 р.). Почалося формування нового уряду, в створенні якого активну роль відіграли представники республіканського напрямку і монархісти-орлеаністи. Главою нового уряду став генерал Трошю.

Франко-пруська війна, розпочата Францією, для Німеччини була оборонною. Але поступово її характер змінився. Після поразки під Седаном війська Північнонімецького союзу продовжували війну, воліючи розчленувати, пограбувати і зганьбити Францію. Бісмарк відмовився йти на перемир'я з урядом республіки. Нове керівництво Франції дістало назву Уряду Національної оборони.

Останнім оплотом Франції в період франко-пруської війни стало м. Мец. Армія маршала Базена все ще утримувала французьку державу від загибелі. Зі звісткою про проголошення в Парижі Третьої республіки Мец практично припинив опір. Маршал Базен від імені Уряду Національної оборони підписав наприкінці жовтня 1870 р. капітуляцію. Армія почала здавати зброю. Полонених відправляли в Німеччину. З падінням Меца дорога на Париж була відкрита. До кінця осені німці захопили третю частину території Франції, але навіть у цих умовах можна було вести визвольну

війну, закупивши зброю в США. Однак уряд відмовлявся вести війну, намагаючись закінчити її шляхом переговорів з Пруссією.

На початку грудня німці почали облогу Парижа. В місті не вистачало продовольства, почався розгул спекуляції. Намагаючись врятувати існуючу ситуацію, патріотичні сили Парижа в двадцяти округах столиці створили Комітети пильності. Ці органи користувалися довірою робітників, студентів, інтелігенції. Загони Національної гвардії почали закупівлю зброї і продовольства. Але уряд Трошю 28 січня 1871 р. капітулював, здавши німецьким військам столицю Франції.

На початку лютого на неокупованій території в Бордо відбулися вибори до Національних зборів, сформувавши новий уряд на чолі з істориком і політичним діячем Тьером. Наприкінці лютого в Парижі він одержав з рук Бісмарка умови майбутнього мирного договору.

Національні збори, зважаючи на те, що подальший опір може призвести до загибелі тисяч французів, ратифікували умови Бісмарка, і 10 травня 1871 р. у Франкфурті був підписаний мирний договір між Францією і Німецькою імперією.

4. Паризька комуна та її поразка

Частина парижан сприйняла договір із німцями як зраду національних інтересів Франції. Вони вимагали продовження війни до перемоги. В паризьких округах усе частіше почав лунати заклик до створення Комуни, яка могла б перебрати на себе управління державою. Ця тема найбільше обговорювалася в батальйонах Національної гвардії, в пресі, афішах.

Підштовхував до нових заворушень і стан економіки: за час війни скоротилося виробництво, в Парижі 32% населення офіційно вважалися безробітними. На думку міських низів, Комуна могла бути єдиним на той час органом, здатним продовжити війну, відбити зовнішню агресію, провести соціальні реформи й позбавити власності представників монархічного ладу і католицької церкви.

На початку березня 1871 р. уряд Тьера переніс засідання Національних зборів до Версаля, почав вилучати зброю у населення Парижа. Припинена була і оплата Національної гвардії, загальна кількість формувань якої досягала 266 батальйонів. Від того моменту Національна гвардія стала центром об'єднання всіх повстанських сил Парижа. Указ Тьера

про роззброєння гвардії від 17 березня став приводом до нових заворушень у Парижі. Упродовж усієї ночі, до 8 години ранку 18 березня, силами гвардії і солдатів урядових військ, які перейшли на бік повстанців, один за одним захоплювалися округи і квартали французької столиці. На нараді міністрів у другій половині дня було вирішено вивести залишки військ з Парижа у Версаль. До вечора столиця була в руках повстанців. Почалася підготовка до виборів у Комуни, призначених на 22 березня.

26 березня 1871 р. відбулися вибори до Ради Комуни, на яких було обрано 103 представники від усіх округів столиці Франції. Переважна більшість у Раді належала до про-соціалістичних угруповань, прибічників диктатури і захисту республіки від зовнішньої та монархічної агресії. Відразу ж після виборів почалися перетворення у всіх сферах суспільного життя:

- старі силові структури було замінено загонами Національної гвардії;
- виборча система передбачала виборність, звітність усіх службовців перед вищестоящими органами управління;
- заробітна плата службовців прирівнювалася до оплати праці кваліфікованих робітників;
- церква була відокремлена від держави;
- школи й інші загальноосвітні заклади виведені з-під контролю церкви. За словами одного з лідерів Комуни, суть

Пруські гармати обстрілюють Париж

реформи освіти полягала у створенні шкіл для дітей усіх громадян незалежно від їхнього соціального становища;

- промислові підприємства, що виробляли продукцію на експорт, були націоналізовані згідно з законом про передачу недіючих підприємств робітничим асоціаціям. Саме так під владу комунарів потрапили Луврські збройні майстерні, Національна паризька друкарня; всі залізничні компанії були підпорядковані столичній Раді Комуни;

- практично на всіх підприємствах запроваджувався 8-годинний робочий день з установленим мінімумом зарплати;

- для забезпечення управління різними адміністративними службами в Раді Комуни діяло десять робочих комісій.

У процесі формування інститутів управління всередині Паризької комуни утворилося кілька груп, що почали протиборствувати. Радикально налаштована Національна гвардія вимагала утворення Комітету громадського порятунку. Опозиція не могла допустити створення цього органу, адже це призвело б до диктатури, а програма Комуни заперечувала мілітаризм і загарбницькі війни.

Усі європейські монархії, версальський уряд Тьєра й окупаційні німецькі війська, що знаходилися на північному сході країни, готові були знищити республіку в Парижі. Німеччина звільнила більшість військовополонених для створення нової урядової армії, і 2 квітня версальські війська почали наступ на Париж. Воєнні дії з кожним днем набували запеклішого характеру. Версальські війська, які налічували близько 100 тисяч чоловік, значно переважали загони Національної гвардії не тільки за чисельністю, а й за якістю. У середині травня урядова армія підійшла до околиць Парижа і почала артилерійський обстріл робітничих кварталів столиці. 21 травня розпочався штурм, що супроводжувався великими пожежами і масовими розстрілами. За наказом Тьєра війська знищували все, що на їхньому шляху нагадувало про революцію. 29 травня закінчилося 72-денне існування Комуни в Парижі. Останні захисники Комуни були розстріляні на кладовищі Пер-Лашез. Усього було розстріляно 30 тисяч комунарів, а 50 тисяч потрапили в тюрми і були заслані на каторгу. 18 січня 1871 р. у Дзеркальному залі Версалю біля Парижа було оголошено про створення Німецької імперії. Її першим імператором став король Пруссії Вільгельм I.

Наполеон III, розпочинаючи війну з Пруссією, був цілковито впевнений у перемозі. Однак французька армія була повністю розбита дисциплінованими і добре озброєними військами німців. Після капітуляції Наполеона III була проголошена Третя республіка. Її лідери вважали, що подальша оборона країни призведе до загибелі тисяч французів, тому повели країну до підписання мирного договору. Однак не всі французи були згодні з тим, що ганебний мир кращий, ніж боротьба не на життя, а на смерть із ненависним ворогом. Вони відмовились капітулювати, проголосивши в Парижі Комуни, і почали здійснювати соціалістичні перетворення. Уряд Тьера з допомогою окупантів придушив повстання.

Франція була принижена умовами миру, однак зберегла життя тисячам своїх громадян. Пруссія використала свою перемогу для остаточного об'єднання німців під своєю владою в єдину імперію.

Запитання і завдання

---

1. Чому Франція від самого початку війни почала зазнавати поразок?
2. Яка подія у війні спричинила повстання в Парижі й створення Уряду Національної оборони?
3. Назвіть причини поразки Паризької комуни.

Документи та матеріали

Делегати двадцяти округів Парижа до паризького народу

«Чи виконав своє завдання уряд, який узяв на себе 4 вересня справу національної оборони? Ні!

...Своєю неквапливістю, своєю нерішучістю, своєю інертністю вони привели нас до краю прірви: вони не вміли ні керувати, ні битися, хоча в їхньому розпорядженні були всі ресурси, продовольство і люди.

...Керівництво воєнними справами ще більш жалюгідне: безцільні вилазки, кровопролитні і безрезультатні бої; постійні невдачі; Париж піддається бомбардуванню. Уряд показав, на що він здатний: він вбиває нас. Для порятунку Парижа необхідне швидке рішення. На всі закиди громадськості уряд відповідає тільки погрозами. Він заявляє, що збереже порядок, як Бонапарт заявляв до Седана».

Практикум по новой истории (1640–1970). – М., 1981. – Ч. II. – С. 34–36.

Як цей документ характеризує діяльність Національного Комітету оборони?

Декрет про передачу управління округами Парижа у ведення членів Комуни

«Паризька комуна ухвалює:

Ст. 1. Члени Комуни здійснюють адміністративне управління своїми округами.

Ст. 2. Для ведення справ їм пропонується виділити на допомогу собі комісію за своїм вибором і під свою відповідальність.

Ст. 3. Тільки члени Комуни мають право здійснювати запис актів громадянського стану. Паризька комуна».

Практикум по новій історії (1640–1970). – М., 1981. – Ч. II. – С. 55.

За яких обставин Паризька комуна прийшла до влади?

Запам'ятайте дати

1870 – 1871 рр. – франко-пруська війна

1870 р., 2 вересня – «Седанська катастрофа»

1870 р., 4 вересня – створення Третьої республіки у Франції

1871 р., 18 березня – 29 травня – Паризька комуна

ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

25. НІМЕЧЧИНА В 1871–1914 рр.

1. Створення Німецької імперії.

Конституція 1871 р.

Внаслідок франко-прусської війни 1870–1871 рр. завершилося об'єднання Німеччини «згори». 18 січня 1871 р. у Версалі – резиденції французьких королів – у Дзеркальній залі було проголошено Німецьку імперію, а прусський король Вільгельм I Гогенцоллерн став імператором Німеччини. Скликаний у березні 1871р. рейхстаг (німецька назва представницького органу) ухвалив у наступному місяці загальнонімецьку Конституцію (1871):

- Німецька імперія стала союзом 22 монархій, в яких зберігалися свої правителі, місцеві конституції і представницькі установи (ландтаги), у віданні монархій залишалися місцеві справи;

- найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики входили до компетенції імперського уряду;

- панівне становище в Німецькій імперії належало Пруссії;

- імператором країни міг бути тільки прусський король з династії Гогенцоллернів, котрий мав величезні повноваження. Йому належало право законодавчої ініціативи, призначення вищих посадових осіб у державі, оголошення війни, укладання миру тощо;

- головою уряду імперії був канцлер, призначуваний імператором;

- імперське законодавство здійснювалося парламентом, що складався з двох палат – Союзної Ради і рейхстагу, членами Союзної Ради були місцеві монархи або

Вільгельм I Гогенцоллери

призначувані ними особи. Головою Союзної Ради був канцлер Німецької імперії;

- Союзна Рада володіла правом видавати укази, що мали чинність закону;

- нижня палата парламенту – рейхстаг – обиралася спочатку на три, а потім на п'ять років на основі загальних і прямих виборів при таємній подачі голосів. Функції рейхстагу зводилися до обговорення проектів нових законів і затвердження бюджету. Прийнятий рейхстагом закон набував чинності лише після затвердження його Союзною Радою та імператором. Відтак реальна влада в Німеччині була в імператора і канцлера;

- право голосу в Німеччині мали тільки чоловіки, які досягли 25-річного віку.

2. Рейхсканцлер Бісмарк: його економічна та соціальна політика

Внутрішня політика Німецької імперії вирізнялася консервативним характером. Пруські юнкери (дворяни-землевласники) прагнули закріпити свої економічні та юридичні привілеї, а також панівну політичну роль у державі. Виразником інтересів юнкерства був канцлер Отто фон Бісмарк. Як монарх, Бісмарк водночас вважав за необхідне заохочувати підприємницьку діяльність буржуазії. З цією метою в 70-х рр. XIX ст. в країні було вжито серію заходів, що скасовували ряд феодальних правових норм, ліквідували економічні наслідки колишньої роздробленості й сприяли швидкому розвитку капіталізму та зміцненню імперії в цілому:

- введено єдину грошову систему;

- Пруський банк перетворено на загальноімперський Рейхсбанк;

- встановлено єдину загальнонімецьку систему судочинства.

Саме в період правління Бісмарка відбулося утворення єдиного внутрішнього ринку Німеччини, завершився промисловий переворот, швидко зростали промисловість та торгівля. Особливу увагу О. Бісмарк приділяв армії – стежив за зростанням її чисельності, оснащенням найновішою зброєю, зміцненням офіцерського корпусу, плануванням витрат на кілька наступних років тощо. Разом з тим в імперії здійснювався жорсткий курс на знищення національної культури і самобутності народів, що опинилися під владою

Гогенцоллернів, – тобто політика онімечування поляків, датчан, французів, лужицьких сербів. У всіх навчальних закладах викладання здійснювалося німецькою мовою, в адміністративних установах і судових органах розмовляти можна було тільки німецькою. Місцеві назви населених пунктів замінювались німецькими.

У перші роки канцлерства Бісмарка (1872–1876) важливе місце посідала його боротьба з католицькою церквою. В умовах єдиної Німеччини католицьке духовенство мало низку привілеїв: свобода обрання на церковні посади, нагляд за церковними школами, незалежні відносини з папою римським та ін. У новому імператорському рейхстазі з 1871 р. діяла католицька партія, яка через своє випадкове розміщення в залі засідань дістала назву партії Центру. Вона об'єднувала навколо себе всі сепаратистські течії імперії (вельфів, поляків, ельзасців та ін.). У 1872 р. Бісмарк, маючи на меті обмежити владу католиків, оголосив у рейхстазі: «Ми не підемо в Каноссу» (місце приниження німецького імператора перед папою в 1077 р.). Папа у своїй відозві різко засудив гоніння на церкву, а «залізний канцлер» у відповідь провів через парламент закон про вигнання з країни ченців впливового ордену єзуїтів і наказав відкликати німецьке посольство з Ватикану. Уряд підтримали ліберальні партії, що виступали проти контролю католицької церкви над освітою. Ця боротьба отримала назву «культуркампф» (тобто боротьба за культуру). У межах «культуркампфу» було прийнято ряд законів, спрямованих проти католицької церкви:

- держава взяла під свій контроль призначення на всі церковні посади;
- католики позбавлялися права нагляду за початковими школами;
- священикам заборонялося займатися політичною агітацією;
- було введено цивільний шлюб (тобто необов'язковість церковного освячення сімейного союзу) і т. п.

Католицьке духовенство вирішило не підкорятися новому законодавству. Тоді за ініціативою Бісмарка почалися репресії проти католиків: єпископів усували з посад і ув'язнювали. Більш як тисяча священиків утратила сан і була вислана з країни. Однак переслідування католицьких «святих отців» призвело, зрештою, тільки до посилення впливу партії Центру.

У 1876 р., коли стало зрозуміло, що боротьба з католицизмом призвела тільки до посилення авторитету католицької церкви і розколу в суспільстві, Бісмарк був змушений піти на припинення культуркампфу. Від часу дії якого збереглися лише закон про цивільний (позацерковний) шлюб і нагляд уряду за школами.

3. «Новий курс» соціал-демократії. Готська програма соціал-демократії

У середині 70-х рр. XIX ст. особливе занепокоєння правлячих кіл імперії викликає розвиток робітничого соціалістичного руху. В умовах промислового піднесення Німеччини відбувається збільшення чисельності промислового пролетаріату, зростання його організованості через оформлення профспілкового руху. В Німеччині було створено дві робітничі партії: СДРП (Соціал-демократична робітнича партія) і ЗНРС (Загальний німецький робітничий союз). За ініціативою лідерів СДРП Августа Бебеля і Вільгельма Лібкнехта в 1875 р. в м. Готі було проведено об'єднавчий з'їзд, на якому СДРП і ЗНРС злилися в єдину Соціал-демократичну партію Німеччини (СДПН). Подолання розколу в німецькому робітничому русі стало важливим етапом у розвитку організованої соціалістичної течії. В ухваленій на з'їзді програмі нової партії – так званій «Готській програмі» німецькі соціалісти відмовилися від деяких ідей марксизму: в ній не йшлося про класову боротьбу; про необхідність завоювання політичної влади робітничим класом; про встановлення диктатури пролетаріату; про інтернаціональні завдання руху. Натомість висувалося гасло створення «вільної народної держави» – тобто держави, яка захищає інтереси всіх своїх громадян, «залізного закону заробітної плати», згідно з яким при капіталізмі існує граничний рівень зарплати, що робить безглуздою економічну боротьбу. Вплив СДПН швидко зростав у країні, особливо в промислових районах Саксонії та Руру. На виборах до рейхстагу в 1877 р. соціал-демократи здобули близько півмільйона голосів виборців і провели 12 депутатів. У виборчій платформі СДПН були вимоги:

- демократизації державного ладу;
- свободи друку;
- введення прогресивного прибуткового податку;
- заборони дитячої праці;
- справедливого соціального законодавства та ін.

Все це надзвичайно непокоїло імперський уряд, і в 1878 р., скориставшись не пов'язаними з СДПН замахами на життя імператора, Бісмарк звинуватив у ньому соціал-демократів, розпустив рейхстаг і в новому парламенті провів Винятковий закон проти соціалістів, що забороняв будь-які зібрання, які мали за мету «повалення суспільного ладу». Поліцейські власті дістали право забороняти робітничі союзи, збори, контролювати пресу, висилати негідних і підозрілих осіб з країни. В період дії виняткового закону (1878–1890) соціал-демократи не могли відкрито випускати свої видання в Німеччині: вони почали видавати свої журнали і газети, свої зібрання у Швейцарії, Англії, Бельгії. В цей час до в'язниці потрапили 155 чоловік, близько 1000 соціал-демократів вислано з Німеччини, закрито понад 150 періодичних видань. Одночасно канцлер намагався зупинити зростання робітничого руху шляхом введення нового соціального законодавства, яке охоплювало страхування через хворобу, виробничий травматизм, допомогу через старість й інвалідність тощо. Але ні політика репресій, ні соціальні реформи не змогли зупинити розвиток робітничого руху в Німеччині. На виборах у рейхстаг 1890 р. соціал-демократична партія дістала 35 місць у парламенті, і в січні 1890 р. рейхстаг відмовився від продовження чинності виняткового закону проти соціал-демократів, що означало провал «робітничої політики» Бісмарка.

4. Вільгельм II. Перехід Німеччини до «світової політики»

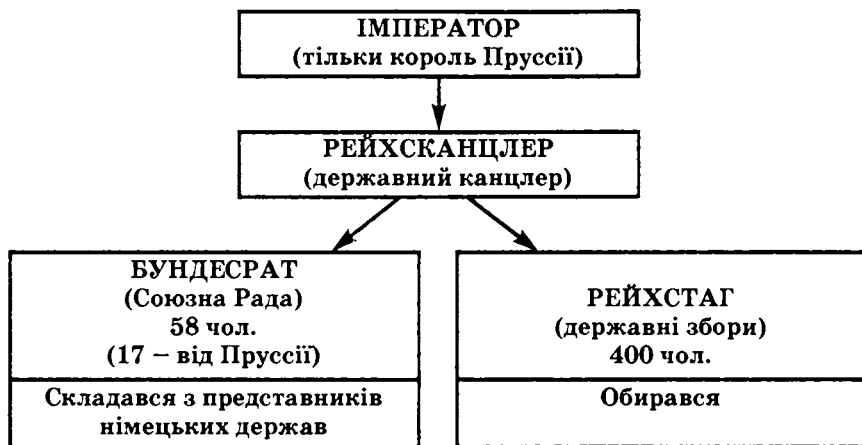
Після смерті 1888 р. засновника Німецької імперії Вільгельма I і 100-денного царювання Фрідріха III престол перейшов до 28-річного онука імператора Вільгельма II Гогенцоллерна (1859–1941). Серед німецьких обивателів про нового володаря говорили, що він «готовий бути імператором на троні, нареченим на весіллі й небіжчиком на похороні», маючи на увазі його надзвичайну активність і особливу думку з будь-якого питання. Невдачі у зовнішній політиці, провал «робітничої» політики дали можливість Вільгельму II в березні 1890 р. відправити Біс-

Вільгельм II

марка у відставку. Починається перехід Німеччини до так званої «світової політики» – спроби Німеччини на чолі з Гогенцоллернами захопити владу над світом. Вільгельм II у 90-ті рр. XIX ст. як основний зовнішньополітичний орієнтир Німеччини висуває вимогу «переділу світу» на свою користь. За основу він узяв тезу німецьких націоналістів: «Король на чолі Пруссії, Пруссія на чолі Німеччини, Німеччина на чолі світу». «Світова політика» Вільгельма II буде однією з причин Першої світової війни.

ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА КОНСТИТУЦІЮ 1871 р.

Висновки

Перемога над Францією під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. завершила об'єднання Німеччини. На період правління рейхсканцлера Бісмарка (1871–1890) припадає розвиток німецького варіанта «індустріального суспільства», ліквідація економічних наслідків колишньої роздробленості, створення передової індустрії й оформлення юнкерсько-підприємницького блоку правлячої еліти. У той самий час провал політики культуркампфу і Виняткового закону проти соціал-демократів зумовив відставку «залізного канцлера». Перехід Вільгельма II до нової «світової політики» розчистив дорогу до світової війни.

Запитання і завдання

1. Поясніть значення термінів: рейхстаг, канцлер, партія Центру, «культуркампф», «світова політика», Винятковий закон проти соціалістів.

2. Які повноваження за Конституцією 1871 р. мав німецький імператор?
3. Розкажіть про структуру і права німецького рейхстагу.
4. Назвіть основні напрями реформ Бісмарка в соціальній сфері й релігійній політиці.
5. Розшифруйте скорочення: СДРП, ЗНРС, СДПН.
6. Що стало причиною відставки «залізного канцлера»?

Документи та матеріали

Імперський закон щодо ордену «Товариство Ісуса» (витяг)

«§ 1. Орден «Товариство Ісуса» і споріднені з ним ордени в межах Німецької імперії не допускаються.

§ 2. Члени ордену «Товариство Ісуса» або споріднених з ним орденів, якщо вони іноземці, можуть бути вислані з країни; коли це місцеві жителі, то їм може бути заборонено перебування в певних округах і місцях».

Сборник документов по истории нового времени. 1870–1914 / Под ред. П.И. Острикова, П.П. Ванделя. – М., 1989. – С. 44.

1. Чим була викликана політика «культуркампфу»?
2. Чим завершилася політика «культуркампфу»?

Запам'ятайте дати

1871 р., 18 січня – заснування Німецької імперії

1871–1890 рр. – канцлерство О. Бісмарка

1872–1876 рр. – період «культуркампфу»

1875 р. – «Готська програма» СДПН

1878–1890 рр. – період дії Виняткового закону проти соціал-демократів

26. АНГЛІЯ В 1870–1914 рр.

1. Економічний розвиток.

Втрата промислової й торговельної першості

В останній чверті XIX ст. Англія вже не відігравала провідної ролі в промисловості й торгівлі, як це було в 50–60-ті рр. XIX ст. Вона почала відставати за темпами розвитку промисловості, пропустивши вперед США і Німеччину. Появлялося це передусім технічною відсталістю: устаткування, яке Англія першою освоїла в своєму виробництві в період промислового перевороту, до 1870–1914 рр. вже застаріло, а молоді суперники Великої Британії – США та Німеччина – використовували для оснащення своїх підприємств найно-

віші технічні досягнення. Запровадження нових технологій дало їм можливість виробляти більше продукції, знижувати її собівартість і, зрештою, позбавити англійців прізвиська «володарі промислової майстерні світу».

У цей період серйозних труднощів зазнало і сільське господарство Англії. Дрібні фермери-орендарі, які становили основну масу населення в сільській місцевості, не мали грошей для ведення господарства на сучасному агротехнічному рівні. Врожайність їхніх ділянок була низькою, а ціни на вироблені продукти – високими. Власники англійських капіталів прагнули до негайного одержання прибутку, віддаючи перевагу або банківським операціям, або вивезенню капіталу за кордон, тобто створенню на англійські гроші підприємств у економічно відсталих країнах, де дешева сировина, відсутність витрат на її доставку, низький рівень зарплати і чималий ринок давали високі прибутки. Вже до початку XX ст. загальна сума вивезеного з Англії капіталу перевищила 2 млрд фунтів стерлінгів, а до 1914 р. – 4 млрд.

Свідченням вступу Великої Британії в нову стадію індустріального суспільства в цей період стали утворення в країні монополістичних об'єднань і підвищення їхньої ролі в управлінні. На початку XX ст. 70% банківського капіталу було зосереджено в 12 банках, 5 з яких знаходилися в Лондоні. Утворюються великі монополії в промисловості: «Дорман-Лонг» – в суднобудуванні, «Армстронг-Уїтворс» – у військовій промисловості й т. д.

Англійський варіант розвитку «індустріального суспільства» мав ще одну важливу особливість – його основу становила експлуатація колоній. Англія експлуатувала і старі колонії, і нові завойовані території не тільки як джерела дешевої сировини та ринки збуту для англійських товарів, а й як захищену від конкурентів сферу для вивозу капіталу. Саме завдяки своїм величезним колоніальним володінням загальною площею понад 33 млн кв. км з населенням 400 млн чоловік (1914) Англія, незважаючи на втрату промислової першості, зберігала міцні економічні позиції.

2. Особливості розвитку робітничого руху в Англії

Втрата Великою Британією промислової першості у світі позначилась і на становищі англійських робітників. Для збереження попереднього рівня своїх прибутків підприємці посилили експлуатацію робітників, зменшили зарплату, підвищили ціни на предмети першої необхідності. В 70-ті рр.

ХІХ ст. близько 30% робітників Лондона проживали за межею бідності. Все це призводило до загострення соціальних протиріч і до зміни характеру англійського робітничого руху. Поряд з давно існуючими тред-юніонами, що об'єднували приблизно 1,5 млн чоловік, стали з'являтися й спілки некваліфікованих робітників: газових заводів, робітників сірникових фабрик, докерів і т. ін. Ці нові організації не мали багаторічного досвіду профспілкової боротьби і орієнтувались не на переговори, а на активні (страйки, мітинги, демонстрації, пікети) методи впливу на роботодавців і уряд.

Частина англійських робітників-радикалів входила не тільки до тред-юніонів, а й до інших політичних співтовариств. Серед останніх особливе місце в цей період займало так зване Фабіанське товариство, яке дістало свою назву від імені античного римського полководця Фабія Максима, що здобув у давнину ряд перемог завдяки тактиці зволікання. Серед лідерів Фабіанського товариства були відомі письменники Герберт Уеллс, Д.Б. Шоу, Сідней та Беатрис Вебб та ін. Ця організація займалася пропагандою серед робітників ідей про можливість поступового перетворення капіталістичного суспільства на соціалістичне шляхом реформ. Фабіанці також твердили, що Англії в цілому властивий еволюційний розвиток, що англійський робітничий клас зможе домогтися соціальних перетворень за допомогою реформ, проведених через парламент, а не революцій. Саме зневіра робітників у звичайних тред-юніоністських методах боротьби і діяльність Фабіанського товариства призвели до появи у Великій Британії третьої масової партії. В 1899 р. з'їзд тред-юніонів Великої Британії ухвалив скликати загальнобританську конференцію кооперативних, соціалістичних і тред-юніоністських організацій, «щоб обговорити шляхи і засоби для проведення в найближчий парламент великої кількості робітничих представників». У лютому 1900 р. відбулася установча конференція нової лейбористської (робітничої) партії, яка в 1906 р. дістала назву Британська лейбористська партія. Першим лідером БЛП став колишній вуглекоп Д. Кейр-Гарді. Вперше з часу чартистського руху робітничий клас Англії створив політичну партію, в лавах якої було понад 1 млн чоловік.

3. Реформи Д. Ллойд-Джорджа

В умовах перегрупування політичних сил у Великій Британії з 1905 по 1916 р. влада була в руках ліберальної партії. Уже перші кроки нового кабінету показали, що він

має намір провадити політику поміркованих соціальних реформ, багато з яких пов'язані з іменем Д. Ллойд-Джорджа.

Перебуваючи на посту міністра торгівлі, а згодом очолюючи міністерство фінансів, Д. Ллойд-Джордж провів через парламент низку законів у дусі ліберальних соціальних реформ, зокрема:

- закон про трудові конфлікти, який забороняв підприємцям подавати позови на тред-юніони у зв'язку зі збитками від страйків;

- закон про пенсії для осіб, які досягли 70-річного віку;

- закон про соціальне страхування через хворобу, інвалідність і безробіття;

- створено перші біржі праці;

- здійснено реформу палати лордів, що забезпечила вирішальне слово під час прийняття законів за палатою громад.

Реформи Д. Ллойд-Джорджа розширили соціальну базу ліберальної партії Великої Британії, знизили соціальне напруження в суспільстві, заклали основи сучасної системи «класового миру» в країні.

4. Колоніальна політика консервативних і ліберальних кабінетів у 1870–1914 рр.

У цей період в основі зовнішньої політики і консерваторів, і лібералів був процес розширення Британської імперії. В останній третині XIX ст. розширення цієї імперії триває в Африці, басейні Тихого океану, на територіях, прилеглих до «перлини Британської корони» – Індії. Так, після завершення в 1869 р. будівництва Суецького каналу, який значно скоротив шлях з Європи до Індії і країн Південно-Східної Азії, англійська еліта вирішила заволодіти управлінням цього шляху, що обіцяло величезні прибутки, а також було важливо у стратегічному плані. Уряд торі, очолюваний Б. Дізраелі, скористався в 1875 р. фінансовими труднощами єгипетського уряду і викупив його частку акцій компанії Суецького каналу, що забезпечило Великій Британії вирішальну роль у цій компанії. Потому, з 1882 р., Велика Британія підкорила собі увесь Єгипет, установивши там режим воєнної окупації. Загарбання Єгипту поклало початок британській експансії в Африку, метою якої було створення англійських колоній уздовж осі Каїр – Кейптаун. Виконуючи це стратегічне завдання, англійці в останній чверті XIX ст. завоювали Східний Судан, Кенію, Уганду, Нігерію, частину Сомалі.

Британський марш в Африці було припинено на півдні континенту опором місцевих племен і боротьбою за суверенітет двох республік – Оранжевої і Трансваалю, заснованих бурами (нащадками переселенців із Нідерландів). Якщо винищення африканських племен пройшло в Європі практично непоміченим, то англо-бурська війна (1899–1902) була в центрі уваги засобів масової інформації європейського континенту.

Натиск Англії на бурські республіки зумовлювався геополітичними потребами і вузькими корисливими інтересами – наприкінці XIX ст. тут були відкриті багатющі поклади золота і алмазів. Цікаво, що не тільки перевага військових сил і жорстокі розправи з мирним населенням допомогли англійським колонізаторам здобути перемогу над бурами. Важливу роль при цьому відіграв характер англо-бурської війни. І ті, й інші виступали загарбниками і гнобителями корінного африканського населення.

Досягнутий компроміс – включення територій республік Оранжевої і Трансваалю у створений Англією в 1910 р. домініон – Південно-Африканський Союз – зміцнив позиції і англійських, і бурських переселенців у їхній жорстокій боротьбі з місцевим чорним населенням.

5. Підготовка до війни

Велика Британія на початку XX ст., особливо після англо-бурської війни 1899–1902 рр., взялася за модернізацію збройних сил. В армії було запроваджено форму кольору «хакі», кулемети, скорострільну, в тому числі важку, артилерію. Безпосередню підготовку до війни Англія зосереджувала на створенні невеликої експедиційної армії (6 піхотних і 1 кавалерійська дивізії), участю якої в боях у континентальній Європі британці сподівалися обмежити свою роль союзника Франції та Росії. Інакше кажучи, стратегічний план Великої Британії напередодні Першої світової війни покладав увесь тягар війни на армії союзників. У той самий час, через уразливість острівного розташування Англії в плані підвезення продовольства і сировини, англійці багато уваги і засобів вкладають у модернізацію військово-морського флоту. Одними з перших англійці впровадили в ВМФ турбінний двигун і електромеханізми. З 1905 р. військово-морські сили Великої Британії почали створення найбільших у світі того часу кораблів типу «дредноут». Тільки після того, як стало зрозуміло, що Німеччина активно готується до війни за пере-

розподіл сфер впливу у світі, Велика Британія починає шукати союзників для майбутньої війни. Уряд держави бере активну участь у створенні нового військово-політичного блоку Антанта.

Висновки

В останній чверті XIX – на початку XX ст. у Великій Британії стало відносно уповільнення розвитку економіки країни. Основою британської моделі «індустріального суспільства» став через це не тільки розвиток продуктивних сил власне Англії, а й фінансові спекуляції, вивіз капіталу й експлуатація колоній. У цей період спостерігається піднесення легального робітничого руху Великої Британії, що завершилося утворенням у 1900 р. Британської лейбористської партії. Дещо приглушили соціальні проблеми англійського суспільства реформи Д. Ллойд-Джорджа на початку XX ст. Зовнішня політика і консервативних, і ліберальних кабінетів у 1870–1914 рр. ґрунтувалася на продовженні розширення Британської імперії, викликавши серію колоніальних воєн і загостривши міжнародні відносини в Європі. Враховуючи претензії німецького блоку на переділ світу, еліта Великої Британії змушена була піти на компромісні союзницькі воєнні угоди з Францією і Росією, аби створити військово-політичний блок Антанти і готуватися до Першої світової війни.

Запитання і завдання

---

1. Назвіть особливості економічного розвитку Великої Британії в 1870–1914 рр.
2. Схарактеризуйте розбіжності між лібералами і консерваторами Великої Британії наприкінці XIX – на початку XX ст.
3. Назвіть особливості робітничого руху Великої Британії наприкінці XIX ст.
4. Назвіть реформи Д. Ллойд-Джорджа.
5. Розкажіть про напрями експансії Великої Британії в 1870–1914 рр.
6. Розкажіть про англо-бурську війну.

Документи та матеріали

З виступу лідера торі Д. Чемберлена в Глазго 6 жовтня 1903 р.

«Які наші цілі? Їх дві. По-перше, ми хочемо збереження і посилення могутності та процвітання Великої Британії... Потім, по-друге, нашою метою є або має бути здійснення найвеличнішого ідеалу, який будь-коли надихав державного діяча якої-небудь країни в усі часи – створення імперії, якої ще не бачив світ.

Ми повинні скріпити союз з нашими заморськими територіями, ми повинні згуртувати британську расу...»

Сборник документов по истории нового времени. 1870–1914 / Под ред. П.И. Острикова, П.П. Ванделя. – М., 1989. – С. 138.

Із «Заповіту» Сесіля Родса (витяг)

«Справжнім наміром і метою має бути поширення британського панування в світі... і колонізація британськими підданими всіх країн, де засоби існування є сприятливими для їхньої енергії, праці й підприємливості, а особливо для захоплення британськими поселенцями внутрішнього континенту Африки, долини Євфрату, всієї Південної Америки, островів Тихого океану, всього Малайського архіпелагу, берегової смуги Китаю і Японії, возз'єднання Сполучених Штатів Америки як складової частини Британської імперії».

Новая история. Пособие для студентов педагогических вузов / И.С. Галкин. – М., 1959. – С. 375.

1. Назвіть стратегічні цілі британських консерваторів на початку ХХ ст.
2. Зазначте географічні пріоритети Британської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Запам'ятайте дати

1900 р. – заснування лейбористської партії

1899 – 1902 рр. – англо-бурська війна

27. ТРЕТЯ РЕСПУБЛІКА У ФРАНЦІЇ

1. Особливості економічного розвитку країни

Наприкінці ХІХ ст. Франція за випуском основних видів продукції була витіснена на четверте місце в світі і відставала за темпами розвитку від США, Німеччини і Великої Британії. Уповільнення темпів розвитку французької економіки зумовлене рядом причин:

- важкі наслідки франко-прусської війни (контрибуція, втрата Ельзасу і Лотарингії та ін.);
- технічна відсталість французьких підприємств;
- у сільському господарстві Франції переважали дрібні власники, які майже не купували промислових товарів, що звужувало внутрішній ринок французької держави.

У цілому частка Франції у світовій промисловій продукції в 1900 р. становила 7%. Водночас частка Франції в закордонних капіталовкладеннях досягла 33%, і вона посіла друге

(після Великої Британії) місце з вивезення капіталу. Місцеві капіталісти вкладали гроші в іноземні позики і, як наслідок, при застої промисловості, торгівлі, при зниженні життєвого рівня населення країна багатіла. До 1908 р. в різні облігації внутрішніх і зовнішніх позик було вкладено в 10 разів більше капіталів, ніж у промисловість і торгівлю Франції. Значна частина населення перетворюється на рантьє, тобто на людей, які ведуть паразитичний спосіб життя на прибутки, що отримують у вигляді відсотків на куплені облігації різних позик.

У цей час у країні посилюється концентрація виробництва і капіталу. 5 банків на чолі з «Французьким банком» сконцентрували 73% загальної суми вкладів. Монополія «Коміте де Форт» контролювала 97% виробництва чавуну і 93% виплавки сталі. В правлінні банків і монополій звично фігурували одні й ті самі люди, що давало можливість фінансовій імперії впливати і на промисловість, і на сільське господарство.

Отже, для розвитку Франції наприкінці XIX – на початку XX ст. характерні такі особливості:

- уповільнення темпів економічного зростання країни;
- зрощення банківського капіталу з промисловим і аграрним і, як наслідок, – поява прошарку «фінансової олігархії»;
- лихварський характер французького варіанта становлення «індустріального суспільства».

2. Конституція Третьої республіки

4 вересня 1870 р. у Франції була проголошена республіка. Після кривавих подій часів Паризької комуни консервативні кола країни прагнули до відновлення монархії. Відтак основним змістом внутрішньополітичного життя Франції в останній чверті XIX ст. стала боротьба між республіканцями і монархістами. Проте розбіжності серед прибічників монархії і потужний рух на захист республіки, до якого увійшли робітники, селяни, велика і середня буржуазія, зірвали план реставрації. Лише побоювання нової революції і чергового переділу власності змусили монархічні Збори Франції в 1875 р. установити республіканський режим, прийнявши Конституцію Третьої французької республіки. За нею:

- главою держави вважався президент, котрий мав великі повноваження: міг призначати членів уряду – міністрів, розпускати парламент, призначати вищих урядовців і офіцерів, укладати договори з іншими державами і навіть оголошувати війну;

Ж. Греві

- законодавчу владу здійснював двопалатний парламент;

- у виборах нижньої палати – палати депутатів, яка обиралася на 4 роки, брали участь тільки чоловіки старше 21 року;

- верхня палата – сенат – обиралася на 9 років, до того ж не населенням, а чиновниками адміністрації департаментів. Саме сенат був верховною законодавчою владою, без його згоди жодний закон не набував чинності;

- місцеве самоврядування (з

1876 р. мерів міст обирало населення) майже не відіграло ніякої ролі. Основна влада в департаментах належала префектам, яких призначав уряд.

За всієї зовнішньої недемократичності нова конституція була украй важливим кроком на шляху політичного розвитку Франції, оскільки закріпила республіканський устрій. З 1879 р. більшість місць і в сенаті, і в палаті депутатів одержали республіканці. Президентом країни став прихильник Конституції 1875 р. Ж. Греві. Республіканський устрій у Франції зміцнів.

3. Внутрішня політика

З кінця 70-х рр. ХХ ст., з приходом до влади республіканців, у політичній історії Франції настав новий період. Цікаво, що, оволодівши владою, прибічники Третьої республіки не поспішали виконувати обіцянки, дані під час передвиборчих кампаній, що закріпило за ними прізвисько опортуністів – поміркованих республіканців. Лише під загрозою соціального вибуху вони були змушені здійснити деякі демократичні перетворення:

- комунарам було оголошено амністію;

- день взяття Бастилії проголошено національним святом країни;

- пісня «Марсельеза» стала державним гімном;

- ухвалено закони проти надмірної влади релігійних організацій, про свободу друку і зборів, про легалізацію професійних спілок, організацію системи світської освіти у Франції.

Особливістю управління поміркованих республіканців протягом двох останніх десятиліть XIX ст. стала тотальна корупція державного апарату згори донизу. Неодноразово в ці роки у Франції вибухали великі політичні скандали у зв'язку з розкриттям злочинів управлінського апарату Третьої республіки. В 1888 р. спалахнув так званий «Панамський скандал». За ініціативою французького інженера Фердинанда Лессепа, одного з творців Суецького каналу в Єгипті, в Парижі було утворене акціонерне товариство для будівництва Панамського каналу в Центральній Америці. Акції широко продавались, до того ж і великим, і дрібним вкладникам було обіцяно чималі дивіденди – відсотки на вкладений капітал. Однак, коли канал був готовий на $\frac{1}{3}$, товариство оголосило себе банкрутом. Журналісти з'ясували грандіозний обман, який розорив безліч дрібних акціонерів-вкладників. Стало також відомо, що ряд відомих журналістів, депутатів Національних зборів і навіть міністрів брали хабарі за надання підтримки компанії, що вже була на стадії банкрутства. «Панамський скандал», або «Панама», – загальна назва подібних афер, що показують корупцію державного апарату і продажність уряду.

В середині 90-х рр. XIX ст. виникає ще одна політична криза, пов'язана з так званою «справою Дрейфуса». За підозрою в шпигунстві на користь Німеччини було заарештовано капітана французького генштабу Альфреда Дрейфуса, єврейського єврея з республіканської родини. За сфальсифікованими доказами його було піддано суду військового трибуналу і заслано на довічну каторгу. «Справа Дрейфуса» набула значного громадсько-політичного резонансу тому, як начальник контррозвідки полковник Пікар виявив справжнього шпигуна – капітана Естергазі. Вище військове керівництво країни відмовилося переглянути справу, оскільки, мовляв, «дискредитація військового суду завдасть удару обороні країни». Республіканська громадськість на чолі з письменником Емілем Золя виступила з вимогою публічного суду. Наприкінці XIX ст. вся країна поступово розкололася на «дрейфусарів» (прихильників виправдання) і «антидрейфусарів» (противників виправдання). В приватній «справі Дрейфуса» зіткнулися два протилежних політичних табори: антисемітськи налаштовані консерватори, монархісти, військові – з одного боку, і прибічники демократії та республіки – з другого. Справа полягала навіть не тільки в долі молодого капітана – йшлося про збереження громадянських свобод,

права на справедливість, прозбереження всієї парламентської системи Третьої республіки. Всеволод військово-бюрократичної системи зумовило консолідацію прихильників демократії і республіканської форми правління. 16 жовтня 1898 р. у Парижі було створено Комітет пильності, у який увійшли представники 12 партій і 7 фракцій лівого спрямування. У відповідь міністр оборони почав стягувати віддані урядові війська до столиці Франції. У великих містах країни відбулися мітинги і демонстрації з участю тисяч робітників, студентів, ремісників та інтелігенції. Передчуття громадянської війни, зростання робітничого і демократичного рухів привели до влади уряд «республіканської концентрації» на чолі з Рене Вальдек-Руссо. Новий кабінет міністрів пообіцяв непохитно обстоювати республіканські свободи і переглянути «справу Дрейфуса». Дрейфуса помилували, пізніше його було повністю реабілітовано і повернено на службу в армію з присвоєнням усіх належних чинів. Вважають, що «справа Дрейфуса» була останньою спробою повалити республіканський режим у Франції.

4. Зовнішня політика Третьої республіки

У період зародження режиму Третьої республіки зовнішня політика мала два напрями:

- створення французької колоніальної імперії;
- підготовка до війни з Німеччиною.

Основною сферою колоніальних надбань Франції з 1880 по 1914 р. стали Південно-Східна Азія й Африка. Спершу французькі колонізатори зазнавали поразок у війні за загарбання Індокитаю, розпочатій у 1883 р. Та сили були надто нерівні і, незважаючи на мужній опір народів цих країн, до кінця ХІХ ст. Франції вдалося створити в цьому районі величезну колонію – Французький Індокитай.

Практично одночасно з окупацією частини Південно-Східної Азії Франція продовжила загарбання територій у Північній, Тропічній і Східній Африці. Всього за період з 1870 по 1914 р. французи збільшили територію своїх володінь у 10 разів.

Колоніальна імперія Франції створювалася в умовах жорсткої конкуренції з Німеччиною і Великою Британією. Французька еліта мріяла про реванш за поразку 1870 р., а метою німецької імперії був остаточний розгром Франції до того, поки остання ще не оговталася від наслідків франко-пруської війни і не заручилася сильним і надійним союзником.

У період правління Бісмарка Німеччина двічі (в 1875 р. і 1887 р.) намагалася спровокувати нову франко-німецьку війну. Але ці спроби не увінчалися успіхом. Сама ж Німеччина не наважувалася почати війну, бо її лідери знали, що їхні антифранцузькі плани викликають серйозне незадоволення у Росії й Великої Британії. Провокаційна політика Німеччини прискорила економічне і військово-політичне зближення Франції з Росією, а потім з Англією. З 1887 по 1893 р. відбувалися франко-російські переговори про військово-політичний союз проти австро-німецького нападу, які завершилися підписанням угоди з військового питання. Оформлення економічного і воєнного блоку з Росією вивело Францію зі стану ізоляції в системі європейських міжнародних відносин, зміцнило фінансові зв'язки обох держав. Франція потребувала союзу і зі своїм давнім суперником – Великою Британією. Перехід Німеччини до нової «світової політики» і надмірні амбіції Вільгельма II змусили обидві держави шукати шляхів до урегулювання англо-французьких відносин. У 1904 р. було підписано англо-французьку угоду про розмежування сфер впливу в Африці. Це значно зміцнило зовнішньополітичні позиції Франції, заклавши основу воєнно-політичного блоку Антанти. Спираючись на франко-російський союз і нормалізацію відносин з Великою Британією, Франція в 1912 р. проголосила свій протекторат над Марокко, що ще більше загострило її відносини з Німеччиною, яка також претендувала на колонізацію цього регіону. Було зрозуміло, що будь-яке нове загарбання Францією колоній призведе до війни з Німеччиною, і Франція почала готуватися до нової війни.

Cinq Centimes
ERNEST VAUGHAN

L'AURORE

Littéraire, Artistique, Sociale

J'Accuse...!

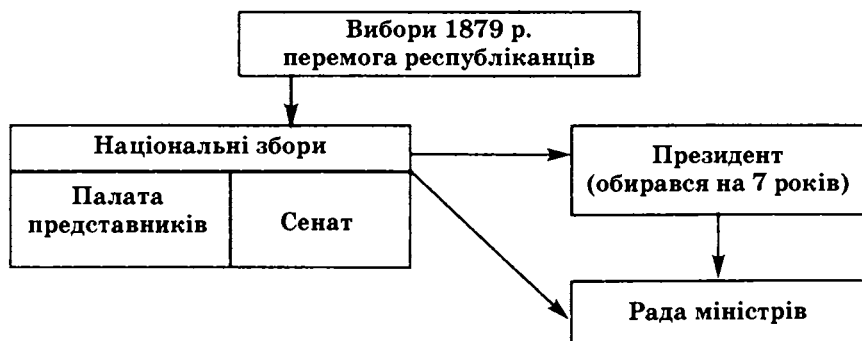
LETTRE AU PRÉSIDENT DE LA RÉPUBLIQUE

Par ÉMILE ZOLA

LETTRE
AM. FÉLIX FAURE
ERNEST VAUGHAN

Газетна стаття Е. Золя на захист Дрейфуса

ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ ФРАНЦІЇ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ 1876 Р.

Знайшовши союзників – Велику Британію і Росію, – Франція в 1913 р. збільшила чисельність армії на 30%, а також витрати на потреби міністерства оборони. До цього часу Третя республіка мала високоякісну військову промисловість, розвинуту залізничну мережу для мобільного перевезення військ.

Висновки

Третя республіка у Франції, яка виникла в результаті франко-прусської війни, витримала випробування часом. І помірковані республіканці, і радикали сприяли посиленню в країні республіканських демократичних інститутів. Цьому не завадили ні обґрунтовані звинувачення в корупції, ні «Панамський скандал», ні «справа Дрейфуса». В зовнішній політиці в 1870–1915 рр. для Франції основними пріоритетами були: а) створення і зміцнення власної колоніальної імперії; б) пошук держав-союзниць; в) підготовка реваншистської війни з Німеччиною за новий переділ світу.

Запитання і завдання

1. Чим можна пояснити відставання темпів розвитку французької економіки на початку XX ст. від інших великих держав?
2. Назвіть основні особливості розвитку Франції на початку XX ст.
3. Коли у Франції встановився режим Третьої республіки?
4. Розкажіть про політичну систему Третьої республіки.
5. Визначте поняття: «Панамський скандал», «справа Дрейфуса».
6. Чим можна пояснити зближення Франції та Росії наприкінці XIX ст.?

Конституційний закон про організацію державної влади в Третій республіці від 25 лютого 1875 р. (витяг)

«1. Законодавча влада здійснюється двома зібраннями: палатою депутатів і сенатом. Палата депутатів обирається загальним голосуванням на засадах, визначених виборчим законом. Склад, спосіб обрання і повноваження сенату визначаються спеціальним законом.

2. Президент республіки обирається на спільному засіданні сенату і палати депутатів абсолютною більшістю голосів. Він обирається на 7 років і може бути переобраний.

3. Президент республіки рівною мірою із депутатами обох палат має право законодавчої ініціативи. Він оприлюднює закони, прийняті палатами, наглядає за їх виконанням і забезпечує його. Він має право помилування... Президент керує збройними силами. Він призначає всіх цивільних і військових посадових осіб. Він головує на національних святах. Він приймає послів зарубіжних держав.

4. Кожний акт президента республіки має бути підкріплений підписом одного з міністрів.

5. Президент республіки може, за згодою сенату, розпустити палату депутатів до закінчення законного строку її повноважень...»

Сборник документов по истории нового времени. 1870–1914 / Под ред. П.И. Острикова, П.П. Ванделя. – М., 1989. – С. 81–82.

1. Визначте межі повноважень президента Третьої республіки у Франції.

2. Визначте, до якого типу держави належала Франція згідно із Конституцією 1875 р.: президентська республіка, парламентська республіка, конституційна монархія. Відповідь вмотивуйте.

Запам'ятайте дати

1870 р., 4 вересня – заснування Третьої республіки у Франції

1888 р. – «Панамський скандал»

1894–1906 рр. – «справа Дрейфуса»

28. США В 1877–1914 рр.

1. Антимонопольне законодавство. Закон Шермана

До початку ХХ ст. у США нараховувалось 445 трестів (об'єднань ряду підприємств, керованих одним центром) із загальним капіталом понад 20 млрд доларів. Трести виробляли $\frac{3}{4}$ усієї промислової продукції. Могутність трестів нерідко породжувала у їхніх власників прагнення до розширення

свого впливу шляхом усунення конкурентів, насамперед дрібних і середніх підприємств. Трести для зміцнення своїх позицій обмежували права трудящих, котрі відповідали на це страйками, які часом набували грізного характеру.

У цих умовах центральна влада (конгрес, президент, уряд) вбачали своє головне завдання в попередженні та урегулюванні конфліктів на основі відповідного законодавства. Вплив трестів позначився на житті всього американського суспільства: зростали ціни, розорялися дрібні і середні підприємці, частина фермерів, оскільки вони були неспроможні конкурувати з монополіями. Це викликало невдоволення трестами серед широких верств населення.

У цих умовах конгрес ухвалив перші антимонопольні закони: закон про створення комісії для нагляду за діями залізничних компаній, а згодом – антитрестівський закон. Закон, проект якого запропонував сенатор Дж. Шерман, був ухвалений під тиском широкого антимонопольного руху робітників і фермерів. Він оголошував незаконним будь-яке об'єднання у формі тресту чи іншій формі, а також угоду, спрямовану на обмеження торгівлі. За порушення закону винний має бути притягнутий судом до відповідальності й оштрафований.

Закон Шермана був використаний власниками трестів та їхніми адвокатами для боротьби із профспілками. Вони оголосили профспілки трестами, а страйки – порушенням свободи конкуренції. Таке тлумачення закону Шермана вперше було висунуте через два роки після його прийняття, під час загального страйку в Нью-Орлеані. Боротьба довкола закону Шермана показала, що американським трудящим доведеться докласти чималих зусиль для підвищення свого життєвого рівня.

2. «Справедливий курс» Теодора Рузвельта

На виборах 1900 р. переміг представник республіканської партії Мак-Кінлі, який восени наступного року був убитий анархістом. Президентський пост, згідно з Конституцією, зайняв віце-президент Т. Рузвельт. Гонориста і цілеспрямована людина, розумний і далекоглядний політик, Рузвельт був одним з найбільш яскравих президентів в історії США. В 1904 р. він був переобраний і залишався президентом до весни 1909 р.

Ставши президентом, Рузвельт опинився віч-на-віч з безліччю проблем як усередині країни, так і у сфері зовнішньої

політики. У внутрішній політиці він почав проводити «справедливий курс», суть якого полягала в проведенні реформ і державного регулювання економіки в інтересах збереження економічної та політичної стабільності і американського суспільства.

Найбільшої відомості набули заходи Рузвельта з боротьби проти трестів. Президент сам очолив атаку на ці монополії й отримав підтримку різних верств населення. Серед «анти-трестівських законів», ухвалених конгресом з ініціативи президента, були закон про запровадження інспекції на м'ясокомбінатах, акт про контроль над виробництвом продовольчих товарів і медичних препаратів, закон про контроль над залізницями та інші. Одним із напрямів діяльності Рузвельта була охорона природних багатств країни, яку підтримало багато американців. Було прийнято закони про іригацію засушливих земель на Заході, в 36 штатах створено місцеві комісії з охорони лісів, водних шляхів і т. п.; виникла національна комісія з охорони природи; великі площі громадських земель були оголошені державними заповідниками.

Зовнішньополітичний курс Рузвельта був розрахований на висунення США в ряд великих світових держав з наступним завоюванням серед них панівного становища. Керівником політики європейських держав доводилося все більше рахуватися із стрімко зростаючою економічною та військовою могутністю США.

3. «Нова демократія» Вудро Вільсона

На виборах президента в 1912 р. перемогу одержав демократ Вудро Вільсон, професор історії та права, губернатор штату Нью-Джерсі. Гаслом «вільного підприємництва» він здобув голоси багатьох тисяч дрібних господарів, фермерів і середніх підприємців. Обійнявши посаду президента, Вільсон оголосив про настання ери нової свободи, нової демократії. Але по суті це було продовження політики Рузвельта, тобто політики, спрямованої на зміцнення існуючого ладу шляхом реформ з урахуванням інтересів різних соціальних груп. В основу курсу покладено ліберальні перетворення, котрі не зачіпали економічного фундаменту – приватної власності й системи найманої праці. Так, у 1914 р. ухвалено новий «анти-трестівський закон», який спеціально застерігав, що робітники і фермерські організації не можуть розглядатися як трести.

За Вільсона був змінений порядок виборів у сенат – раніше сенаторів призначали законодавчі збори штатів, відтепер стали обирати народним голосуванням. Принцип народовладдя одержав у США свій подальший розвиток.

4. Зовнішня політика

На зламі XIX–XX ст., в умовах посилення міжнародної напруженості, американський капітал став виявляти прагнення проникнути в Китай, щоб перетворити його на ринок збуту товарів США. Для цього потрібно було мати в Китаї свою зону впливу. Була висунута доктрина «відкритих дверей і рівних можливостей». Розрахунок робився на те, що промислова могутність США дасть можливість швидко взяти гору над суперниками (Англія, Німеччина, Японія, Росія) і повністю прибрати до рук величезний китайський ринок. США наполегливо добивались для себе вигідних позицій у Китаї, однак протидія інших великих держав зірвала спроби США стати головною силою на китайському ринку. США надавали Японії широку допомогу в період, коли вона готувалась до війни проти Росії. Під час російсько-японської війни банкіри США дали Японії кілька позик. Секретні американо-японські переговори завершилися підписанням угоди, за якою визнавалось право Японії на встановлення протекторату над Кореєю. За це Японія відмовилась від будь-яких домагань щодо Філіппін.

Підтримуючи Японію, Т. Рузвельт виступив ініціатором мирних переговорів між нею і Росією в Портсмуті. В 1908 р. США і Японія зобов'язалися взаємно поважати право володіння на Тихому океані, підтримувати в Китаї політику «відкритих дверей» і сприяти збереженню його незалежності. Проте американо-японські суперечності зростали, а в США поки що не було необхідної військової сили, щоб змусити Японію відмовитися від агресії. В Японії ж із підозрою спостерігали за бурхливим розвитком американських військово-морських сил.

Висновки

Під час Громадянської війни і реконструкції Півдня були усунені останні перешкоди на шляху розвитку американського капіталізму. Знищення рабства і безплатна роздача землі в поєднанні з постійним припливом мільйонів робочих рук дали можливість швидко досягти ефективного використання багатих

природних ресурсів країни. Стрімкий індустріальний розвиток був забезпечений сприятливими умовами для підприємницької та комерційної діяльності. Використання в промисловості й сільському господарстві новітніх досягнень науки і техніки, ефективні методи організації праці дали можливість США посісти перше місце в світі з обсягу виробництва і взятися за переділ світу та розмежування сфер впливу серед великих держав.

Порівняно спокійний соціальний розвиток американського суспільства був зумовлений двопартійною політичною системою, заснованою на ідеях реформізму і компромісу. Цієї ж лінії дотримувались і американські профспілки, що, однак, не позбавляло США від гострих соціальних конфліктів.

Запитання і завдання

---

1. Як вплинуло скасування рабства на розвиток промисловості?
2. Яку роль відіграли залізниці в розвитку економіки?
3. Що забезпечило світову першість США?
4. Чим була викликана поява антимонопольного законодавства?
5. Розкажіть про «справедливий курс» Т. Рузвельта.
6. Розкажіть про «нову демократію» В. Вільсона.
7. Чому США почали проводити політику за переділ світу?

Документи та матеріали

З послання президента Т. Рузвельта конгресу 3 грудня 1901 р.

«Діяльність корпорацій, що функціонують у федеральному масштабі, повинна регулюватися, якщо виявиться, що ця діяльність завдає шкоди суспільству. Це повинно стати турботою всіх тих, хто, прагнучи суспільних поліпшень, хоче позбавити ділове життя від злочинного насильства. Великі корпорації виникли й існують лише під заступництвом наших установ, тож нашим правом і нашим обов'язком є нагляд за тим, аби діяльність корпорацій поєднувалася з роботою цих установ.

Перше, що необхідно для вироблення політики щодо корпорацій, це знання фактів, тобто гласність. В інтересах суспільства уряд повинен мати право інспекції і перевірки діяльності корпорацій, які функціонують у федеральному масштабі».

Сборник документов по истории нового времени. – С. 183–184.

1. Кого з американських «капітанів індустрії» ви можете назвати?
2. Що ви знаєте про антитрестівське законодавство Т. Рузвельта?

Запам'ятайте дати

1901–1909 рр. – президентство Т. Рузвельта

29. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. Особливості розвитку Росії в пореформений період

Перетворення 60–70-х рр. ХІХ ст., основне місце серед яких посідала селянська реформа 1861 р., відкрили новий етап розвитку Росії, найважливішою частиною якої була індустріалізація. На створення індустріального суспільства вплинули особливості соціально-політичного ладу й історичних традицій країни. Правлячі кола Російської імперії, яка посідала напівпериферійне місце у світовій економіці, прагнули увійти до авангарду світової цивілізації. Це визначило «наздоганяючий» тип її розвитку щодо провідних країн Заходу. Становлення російської індустрії відбувалося досить високими темпами: упродовж кількох років виникали цілі галузі виробництва. Для їхнього створення широко використовувалися іноземний капітал, технології та поради зарубіжних спеціалістів. Однак економічний розвиток відбувався украй нерівномірно. Великі індустріальні центри межували з районами, де збереглося натуральне традиційне господарство.

Економічний прогрес не поєднався в Росії з соціальним та політичним. Непорушним лишався принцип самодержавства, зберігався економічний та політичний вплив консервативного дворянства.

2. Промисловий розвиток Росії у другій половині ХІХ ст. і його наслідки

У другій половині ХІХ ст. Росія, як і більшість країн Європи, переживає демографічний вибух. З 1861 по 1897 р. її населення зросло з 73 до 123 млн чоловік, а до 1917 р. – до 170 млн чоловік. Одночасно зростає кількість міського населення з 6 до 16 млн чоловік, особливо швидко це відбувається в промислових районах. Загальна кількість підприємств за три десятиліття збільшилась з 2500 – 3000 до 6400, що поєднувалося всюди із заміною ручної праці машинною. Вирішальним фактором економічного розвитку стало будівництво залізниць. Упродовж пореформених десятиліть Росія прокладала їх більше і швидше, ніж інші європейські

країни. Почалося це після Кримської війни й невдовзі дало можливість зв'язати промислові центри і віддалені окраїни, місто і село, промисловість і ринок в єдиний організм. Велике значення мало будівництво Катерининської залізниці, яка сполучила вугільний Донбас із Криворіжжям, залізниць, що з'єднали порти Чорного і Балтійського морів. З 1867 р. створюється спеціальний фонд розвитку залізничного будівництва. В нього вливалися державний і приватний капітал, іноземні позики. Сам імператор Олександр III володів акціями залізниць. Розвиваються нові галузі промисловості – вугільна, нафтодобувна, хімічна, машинобудівна і нові промислові центри: Баку, Донбас, Харків, Сормово та ін. Видобуток вугілля зріс у 30 разів (70% давав Донбас), нафти – в 754 рази (95% давав Баку). Центрами металообробки стали Петербург і Москва. Меншими темпами розвивається легка промисловість. Текстильними центрами лишаються Московський район, Прибалтика, Лодзь; виробництво цукру зосереджується в Україні (90%). Зростає кількість переробних підприємств та їхня спеціалізація.

Темпи і характер економічних процесів позначилися на формуванні російського підприємництва. Наприкінці XIX ст. воно складалося з кількох груп, які різнилися походженням і орієнтацією. Великі підприємці залежали від державних субсидій, замовлень, а не від ринку сировини, капіталів, товарів. Вони були пов'язані з вищими чиновниками, іноземним капіталом. Вплив держави змушував капіталістів цінувати не свободу ринку, а близькість до імператора й уряду. І політична позиція російської буржуазії ґрунтувалася на ідеї вірності престолу, що уповільнювало виокремлення її як самостійної політичної сили.

Розорення селянства і створення промислових підприємств уперше в масовому масштабі породили в Росії пролетаріат – соціальний клас найманих робітників. З 1865 по 1903 р. його чисельність у промисловості, видобутку вугілля і на транспорті зросла з 0,7 до 2,2 млн чоловік. Підтримка держави дала можливість підприємцям встановлювати високий рівень експлуатації, заробітна плата в Росії була в 2–3 рази нижчою, ніж на Заході. Особливістю російського пролетаріату був тісний зв'язок із селом. Більше половини робітників, навіть у великих промислових центрах, мешкали поза містом, у селах і робітничих селищах, продовжуючи вести сільське господарство.

Зв'язок із селом лишався для більшості робітників визначальною рисою в їхньому світогляді. На фабрику вони

привносили общинні норми життя, а капіталіст силувався грати роль батька або доброго поміщика. Навіть наймання робітників відбувалося з урахуванням перерви на сільсько-господарські роботи. Умови праці й життя сприяли зародженню робітничого руху. Вплив революціонерів на пролетаріат, позиція уряду, що забороняла економічну боротьбу, сприяли ранній політизації руху.

3. Розвиток російського села в пореформений період

Зміни в селі відбувалися набагато повільніше, ніж у місті. Збереження дворянського землеволодіння і пережитків кріпацтва давали можливість більшості поміщиків, особливо в перші десятиліття по реформі, чіплятися за старі форми господарського життя, використовувати відробіток, тобто обробіток землі поміщика селянським інвентарем. Проте гроші, одержані від реформи, скоро закінчилися, на європейському ринку з'явилося дешеве американське зерно, і російські поміщики, особливо маломасштабні, почали швидко розорятись. До 1895 р. дворяни віддали в заставу 40% своєї землі, а до 1905 р. їхнє землеволодіння скоротилося з 79,1 до 53,2 млн десятин. Тільки з 80-х років починає посилюватися тенденція переходу частини поміщицьких господарств до капіталістичних форм господарювання. Вони використовували найману працю, машини, вирощували продукцію, що користувалася попитом на ринку.

В дуже важкому становищі опинилося селянство, яке зазнало великих матеріальних втрат під час звільнення з кріпацтва. Община прикріплювала селян до їхнього місця проживання, обмежувала право виходу з неї. У володіння общини потрапило $\frac{3}{4}$ надільних земель. Зростання чисельності населення вело до зменшення розміру наділу на чоловічу душу в 2 рази. Економічні труднощі – високі податки, малоземелля – змушували селян йти в найми або орендувати землю. Вони обробляли своїм інвентарем поміщицькі землі за гроші, іноді брали хлібні позики за відробіток. Значно поширюється здольщина, за якої селяни за оренду землі сплачували частину, а іноді до половини врожаю. Одночасно на селі відбувається процес соціального розпаду, утворюється досить значна частина безземельного або малоземельного селянства (у 80-ті рр. – близько 50%) і невелика частина багатих селян, що важкою працею багатіла, скуповуючи панські землі та землі збіднілих сусідів. Таких називали куркулями.

Збіднілі селяни змушені були або йти в місто і найматися на зводи і фабрики, або залишатись на селі і йти до куркулів у найми. Заробітна платня таких найманих робітників – пролетарів – не задовольняла їхніх елементарних потреб. Соціальне напруження та агресивність у селі і в місті швидко наростали.

4. Економіка і державна влада в Росії на зламі XIX ст.

До 90-х рр. самодержавство продовжує шукати можливості використання успіхів економічного розвитку для зміцнення своїх позицій. Талановитий фінансист і організатор С.Ю. Вітте, який став у 1892 р. міністром фінансів, обіцяв царю, що він не буде проводити в країні політичних реформ, але за два десятиліття зможе вивести Росію на рівень перших держав світу. Серія здійснених ним економічних реформ повинна була зміцнити внутрішній ринок і національну економіку, стабілізувати фінансову систему.

Під керівництвом С. Вітте було проведено грошову реформу, здійснено стабілізацію російського рубля через введення золотого грошового обігу. Стабілізація грошової системи сприяла залученню в економіку Росії іноземного капіталу. Аби посилити приплив іноземного капіталу в будівництво підприємств у Росії, Вітте підтримував введення системи протекціонізму, з високими митом і цінами на іноземні товари. Податкова реформа, основою якої було впровадження непрямих податків на гас, сірники, цукор, тютюн, вироби з бавовни і металу, монополія на горілку, дала можливість різко збільшити державний бюджет з 730 млн карбованців у 1881 р. до 1,5 млрд карбованців у 1897 р., потроївся запас золота. Вітте вдалося залучити в Росію майже 3 млрд карбованців іноземних позик.

Внаслідок такої політики Росія до початку XX ст. переживала економічне піднесення. Втричі зросла металургійна промисловість, в основному за рахунок заводів України збільшився видобуток вугілля. Росія виробляла стільки ж машин, скільки ввозила. Потроїлася і довжина залізниць, у рекордно короткий термін (за 15 років) завершилося будівництво Транссибірської магістралі. Російський капітал активно включився в боротьбу за ринки збуту на Далекому Сході, в Монголії, Персії, витісняючи конкурентів.

Однак швидкі темпи розвитку промисловості не поліпили становище села, де проживало 77% населення і яке

продовжувало давати 50% російського експорту. При загальному важкому становищі пореформеного села селяни платили викупні платежі, подушний податок, податки на цукор, чай, тютюн, горілку, промислові товари. Фінансовий прес на них, як визнавав сам уряд, був у 10 разів більший, ніж на дворян. Збільшення різниці цін на промислову і сільськогосподарську продукцію робило село джерелом індустріалізації, призводило до його зубожіння. С. Вітте заявляв: «Великі завдання потребують і великих жертв». Його політика тільки зменшувала купівельну спроможність селян, послаблювала в підсумку внутрішній ринок.

У 1900–1903 рр. Росія, як і інші держави Європи, переживала економічну кризу. Розорялися сотні не лише дрібних, а й великих підприємств. Одночасно криза стимулювала створення монопольних промислових об'єднань, концентрацію виробництва і капіталу. Хоч перші монополістичні об'єднання в Росії виникали у 80–90-ті рр. XIX ст., до кінця першого десятиліття XX ст. вони практично повністю охопили всі галузі промисловості і визначили її розвиток. Найбільш поширеною формою монополії в Росії були синдикати. Найбільші об'єднання «Продмет», «Продвугілля» контролювали 95% виробництва і реалізації чорних металів та вугілля, «Бр. Нобель» і «Мазут» – 77% торгівлі нафтопродуктами. Монополії виникали в транспорті, машинобудуванні, текстильній, цукровій та інших галузях. Із ними тісно контактувала та впливала на їхню діяльність держава. Державні замовлення на поставки металу, палива військового будівництво стали важелем впливу на розвиток монополій.

Зростає могутність банків, зливаючись з промисловим капіталом, вони створюють фінансово-промислові групи. Найбільшими в Росії були Російсько-Азіатський і Міжнародний комерційний банки, зв'язані з військовою промисловістю і державним апаратом.

Промисловий розвиток Росії до початку XX ст. дав можливість Росії наблизитися до провідних індустріальних країн, але не наздогнати їх.

Реформи 90-х рр. свідчили про зростання в Росії ролі бюрократії. За другу половину XIX ст. зросла її чисельність з 74 тис. до 388 тис. чоловік, установився тісний зв'язок з верхівкою підприємців, в її руках зосереджувались основні важелі впливу на економіку. Чиновництво перетворилося на головну опору самодержавства, домоглося фактично всевладдя в країні.

5. Громадський рух у Росії 60-х рр. Народництво

У пореформений період у соціальній структурі Росії відбувалися глибокі зміни. Руйнувалися класи і стани епохи феодально-кріпосницької системи, формувалися нові верстви. Громадський рух, спрямований проти існуючого політичного режиму, теж набуває нових рис. Змінюють своє ставлення до суспільства західники і слов'янофіли. Багато з них взяло участь у підготовці та втіленні в життя реформ і вбачало в співробітництві з владою спосіб мирної перебудови Росії. Інші переходять до ліберальної опозиції, яка критикувала уряд за непослідовність реформ, але намагалася діяти легально, в межах закону. Її ідеалом було суспільство вільних громадян, конституційний лад. Сферою діяльності стала здебільшого періодична преса та земства.

Ще однією силою громадського руху став радикальний напрям, орієнтований на революційну, насильницьку зміну існуючого політичного й економічного ладу в Росії. Зростання впливу радикального напрямку було певною мірою зумовлене зневірою інтелігенції в спроможність самодержавства змінити соціальний і політичний лад Росії, розчаруванням у ліберальних методах впливу на уряд. А непослідовність реформ Олександра II, особливо селянської, тільки спонукала частину суспільства на радикальні насильницькі дії. Середовищем, де формувався цей напрям, стала різночинна молодь.

Розвиток вищої освіти, її доступність у 50-х рр. сприяли формуванню різночинної інтелігенції. Вихідці з духовного, купецького, селянського середовища поривали з традиціями батьків і бачили в навколишній дійсності тільки відсталість, морок. Зовнішнім проявом цього розриву став рух нігілістів – молодих людей, які ставилися різко негативно до релігії, суспільних підвалин, традицій.

Ідеологією цієї молоді стало народництво. До початку 60-х рр. О. Герцен, М. Чернишевський формулюють концепцію російського (общинного) соціалізму – справедливого перетворення суспільства на базі селянської общини і кооперативних майстерень. Одним із методів такого перетворення Росії мав стати селянський бунт, очолюваний інтелігенцією.

6. Основні напрями народництва та його діяльність у 60-ті рр.

Ранні народницькі гуртки на іпочатку 60-х рр. готувалися до загального селянського повстання – бунту, на який вони очікували до 1863 р. Вони намагалися створити організацію, яка б його очолила – «Земля і воля». Але арешт М. Чернишевського і його заслання до Сибіру, поразка в 1863 р. польського національного повстання, селянська війна, що не відбулася, призвели до розчарування і змусили шукати нові методи боротьби. Народництво розпадається на ряд напрямів, лідери яких по-різному розуміли роль народу в майбутній революції.

Прихильником стихійного розвитку революції був теоретик анархізму М. Бакунін. Він вважав, що народ є природженим бунтарем, одвічним ворогом будь-якої держави. Завдання революціонерів – допомогти народу об'єднатися для революції, яка повинна назавжди покінчити з державним гнобленням. М. Бакунін вимагав негайного знищення держави і заміни її самоврядними общинами.

Петро Лавров

Близькими до анархізму були погляди П. Лаврова. Але народ він уявляв як пасивну масу. Щоб почати революцію, потрібні сильні особистості, готові на самопожертву. Народ, на його думку, треба підготувати до революції, розбудити свідомість через копітку пропагандистську роботу. Це і мають зробити революціонери. Праці Лаврова вплинули на формування покоління революціонерів 70-х рр.

Третій кумир радикальної частини молоді 60-х рр. П. Ткачов роль сильної особистості вбачав не в пропаганді революційних ідей і заклику селянства до революційної боротьби, а в захопленні влади підпільною організа-

цією революціонерів. Противник анархізму, він не вірив ані в общинний соціалізм, ані в революційність селянства. Перехід до соціалізму Ткачов уявляв через політичну революцію і створення сильної революційної держави, яка перетворить суспільство.

Так, в ідеології народництва переплітаються різні підходи: орієнтація на активність народу і насильство, здійснюване революційною таємною організацією, ідеали демократії та сподівання на диктатуру сильної особистої влади.

В 60-ті рр. народники прийняли і спробували втілити в життя ці підходи. Їхні гуртки створювали комуни, трудові артілі, кооперативні майстерні, займалися просвітництвом. Та в умовах тиску держави спроби мирним шляхом реформувати суспільство виявилися нездійсненими, і гору взяла ідея прямого революційного насильства.

Найбільш радикально налаштовані революціонери організували змову. В 1866 р. один із членів гуртка під назвою «Ад» (Пекло) Д. Каракозов стріляв в Олександра II. Замах не вдався, Каракозова схопили і повісили. В країні починається поворот до реакції. Ліберальних міністрів було звільнено; посилились поліцейські репресії, були закриті опозиційні журнали.

Відповіддю радикалів стало створення в 1869 р. С. Нечаєвим таємного згуртованого товариства з символічною назвою «Сокира, або Народна розправа». Його члени беззаперечно повинні були підкорятися своєму керівникові. За планом С. Нечаєва вони мусили проникнути в державний апарат, розкласти його зсередини і захопити владу. Передбачалося нещадне знищення панівних класів. «Моральним є все, що служить справі перемоги революції», – проголошував Нечаєв. Щоб згуртувати свою організацію кров'ю, він влаштував убивство одного з учасників змови. Суд над нечаєвцями, шок, якого зазнали революційні кола, російська інтелігенція, призвели до змін у революційному русі. Однак «Катехізіс революціонера», який написав С. Нечаєв, справив вплив на майбутні покоління російських революціонерів.

7. Народники і державна влада в 70–80-ті рр.

На початку 70-х рр. починається новий етап у розвитку народництва. Змінюється образ різночинця: від нігіліста, який все заперечував, до мученика, котрий приносить себе в жертву в ім'я народу. Народники прагнуть заручитись підтримкою народу, зблизитися з ним, вийти з підпілля. В 1874–1875 рр. відбувся масовий вихід інтелігентської молоді з міста в село – «ходіння в народ». Сотні агітаторів з дипломами лікарів, учителів, інженерів, перевдягнених майстровими, пішли по Росії. Вони проникали в найбільш глухі села. Користуючись своїми знаннями, намагались завоювати

довіру селян, розмовляти з ними про революцію і соціалізм. Але «ходіння в народ» показало, що селяни не прагнуть до революції, не розуміють промов пропагандистів-народників, сприймають їх вороже, як «панів». Часто селяни допомагали поліції заарештовувати «заколотників», «ворогів царя». «Ходіння в народ» провалилося. Поліція заарештувала понад 1600 чоловік.

В умовах переслідувань нова революційна організація «Земля і воля», створена в 1876 р., перейшла від спроб утворення постійних поселень пропагандистів до терористичної боротьби. З гаслом «Смерть за смерть» її представники фізично розправлялися з жандармами, чиновниками, здійснили новий замах на царя. У відповідь уряд запроваджує військово-польові суди, які починають масово страчувати терористів. У 1879 р. «Земля і воля» розпалася на дві організації: «Чорний переділ» і «Народна воля». «Чорний переділ» – «селянники» – обстоював ідею продовження пропаганди серед селян. «Народна воля», на чолі якої стояли А. Желябов, О. Михайлов, С. Перовська та інші, обрала шлях терору. З його допомогою вони розраховували силами кількох десятків чоловік завдати удару бюрократичному апарату, розхитати державу і змусити уряд вдатися до реформування. В 1879–1881 рр. на Олександра II було здійснено 7 замахів. 1 березня 1881 р. він був убитий народовольцями.

На самому початку терор справді спонукав владу до поступок. Було реорганізовано уряд, до нього прийшли ліберали, незадовго до загибелі Олександр II підписав указ про введення в Росії представницького органу. Але його вбивство відкрило в країні смугу політичної реакції. «Народна воля» зазнала розгрому. У відставку було відправлено ліберальних міністрів. У країні запроваджувався стан, за якого надавалися надзвичайні права губернаторам і поліції.

8. Доля народництва.

Поява соціал-демократії в Росії

Невдача «ходіння в народ» мала своїм наслідком повернення частини народників до терору. Частина молоді дійшла іншого висновку. Невдача пропаганди серед селян поставила перед народниками питання про подолання недовіри селян до «панів». Зруйнувати цей бар'єр вони намагалися шляхом копіткої праці з поліпшення умов життя селян, впровадження в їхній побут елементів європейської культури. Розробляється теорія «малих справ», повільного шляху перетворення

через реформи, відмови від ідеї революційного насильства і уседо-зволеності. На початку ХХ ст. представники цього напрямку впливають в ліберальний рух.

Частина радикально налаштованих народників продовжувала вірити в природну революційність селян. Вони мріяли про майбутню народну революцію, продовжували терористичну діяльність. Пізніше ця група радикалів створила соціал-революційну партію – партію есерів.

Есери розробили власну аграрну програму – після перемоги селянської революції націоналізувати всю землю, після чого передати її в безоплатне користування селянським общинам. Таким чином есери сподівалися запобігти соціальній несправедливості на селі: земля переставала б у такому випадку бути приватною власністю, її не можна було продавати і купувати, збагачуючись за рахунок збіднілих селян.

Ще одна група народників, пов'язана з «Чорним переділом», – Г. Плеханов, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Засулич та інші, втративши віру в результативність революційної пропаганди серед селян, звертаються до марксизму. В 1883 р. за кордоном у Женеві вони створюють товариство «Визволення праці». Марксисти вважали, що новою соціальною базою революційної боротьби повинен стати пролетаріат. До 90-х рр. марксизм набув деякого поширення в Росії.

Народилися в країні також інші соціал-демократичні організації. З самого початку в соціал-демократичному русі Росії складаються різні напрями. «Легальні марксисти» – помітними представниками були П. Струве та М. Туган-Барановський – підтримували ідею про поєднання соціалістичних і ліберальних ідеалів. Разом із західними соціал-демократами вони вважали, що головним завданням пролетаріату кінця ХІХ ст. повинна стати боротьба за демократію, соціальну рівність, участь у парламентській діяльності, легальному профспілковому русі. Пролетаріат повинен був очолити боротьбу за демократичні перетворення в Росії. Для цього «легальні марксисти» мали намір створити робітничу партію. В 1898 р. за їхньою участю відбувся І з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії, де було проголошене

Олександр III

її створення. Однак великого успіху ідеї «легальних марксистів» у робітничому середовищі Росії не мали. Частина діячів цього напрямку відійшла від соціал-демократів і приєдналася до ліберального руху.

9. Виникнення більшовизму

На початку ХХ ст. в російському соціал-демократичному русі формується радикальний напрям, прибічники якого дотримувалися революційних поглядів. У 1895 р. в Петербурзі виник «Союз боротьби за визволення робітничого класу», до якого увійшли В. Ульянов, Ю. Мартов та інші. Головним для його членів було не поліпшення життя робітників, що вони вважали нездійсненним в умовах царизму і буржуазного суспільства, а соціалістична революція і докорінна зміна суспільства. Лідером цього напрямку на початку ХХ ст. стає В. Ульянов.

Ульянов (Ленін) Володимир Ілліч (1870–1924) – російський марксист. Народився в родині російських інтелігентів. Батько був інспектором народних училищ Сибірської губернії. Після страти в 1887 р. старшого брата Олександра за участь у замаху на життя царя Ульянов стає учасником революційного руху, за що його було виключено з Казанського університету. Закінчив у 1891 р. юридичний факультет Петербурзького університету. Працював помічником присяжного повіреного. Брав участь у роботі марксистських гуртків.

Володимир Ленін

Аби прискорити революцію, Ленін пропонував згуртувати роз'єднані марксистські сили в бойову організацію, здійснити спочатку в Росії, а потім і в усьому світі соціалістичну революцію, і створити державу диктатури пролетаріату. Такі риси російського робітника (вчорашнього селянина), як колективізм, готовність підкорятися вождю, він використав для створення згуртованої, добре організованої, зі строгою підпорядкованістю партії. В 1903 р. на III з'їзді РСДРП більшовизм як російський варіант марксизму оформився остаточно.

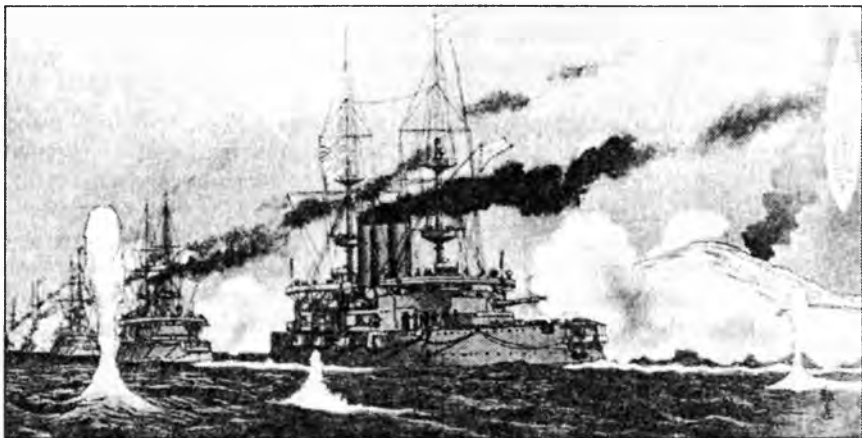
Особливістю російського більшовизму була ідея про виняткову місію пролетаріату, який повинен встановити свою диктатуру, віра в роль насильства як основного засобу боротьби за встановлення соціалізму, зневага до капіталізму, який необхідно якнайшвидше проминати. Російський народ мав першим побачити здійснення соціалістичного ідеалу.

Ті з членів РСДРП, які відмовлялися йти за більшовиками і опинилися на з'їзді в меншості, дістали назву меншовиків. Вони перебували на позиціях європейської соціал-демократії, яка порвала з ідеєю соціалістичної революції.

10. Російсько-японська війна

На початку ХХ ст. Росія разом з іншими великими державами продовжила боротьбу за переділ світу. Одним із напрямів її інтересів став Далекосхідний регіон. Росія спромоглася укласти із Китаєм договір про будівництво через її територію Китайсько-Східної залізниці, отримала в оренду Порт-Артур як базу для свого військового флоту на Далекому Сході. Противником Росії виступила Японія, яка також мала плани щодо загарбання Далекосхідного регіону. Японська армія і флот переважали російські сили, розміщені на Далекому Сході, але правлячі кола Росії знехтували цим, прагнучи якнайшвидше розпочати війну. Їхню мету добре визначив тодішній міністр внутрішніх справ Плеве: «Щоб утримати революцію, нам потрібна маленька переможна війна».

У січні 1904 р. Японія напала на Порт-Артур. Мужність моряків крейсера «Варяг», героїзм захисників Порт-Артура

Цусіма

не змогли вплинути на кінцевий результат війни. Поразка армії, розгром флоту в Цусімській битві (1905), падіння Порт-Артура привели до перемоги молоду імперіалістичну державу, яка набирала силу – імператорську Японію. Війна завершилась підписанням Портсмутського миру (23 серпня – 5 вересня 1905 р.), за яким Японія отримала Південний Сахалін, Порт-Артур, право проникнення в Маньчжурію, утвердилася в Кореї.

Поразка у війні прискорила врегулювання невирішених питань між Росією та Англією. Був підписаний англо-російський договір (1907). Цей договір фактично завершив створення російсько-французько-англійського військового союзу – Антанти.

Події російсько-японської війни сприяли наростанню революційної кризи в Російській імперії.

Висновки

Соціально-економічний розвиток Росії на зламі XIX–XX ст. проявився в індустріалізації, зближенні економіки і суспільства із Заходом. Наздоганяючий характер розвитку Росії уможливив у короткий термін створити потужний промисловий комплекс. Джерелом індустріалізації стало викачування грошей із села, залучення іноземного капіталу, державне втручання і регулювання. Союз верхівки підприємців і держави привів до раннього формування монополістичних об'єднань, встановлення їхнього контролю над економікою. Головним гальмом у розвитку Росії цього періоду було збереження в селі поміщицького землеволодіння. Самодержавство прагнуло використати економічний прогрес для зміцнення свого становища. Водночас воно підтримувало збереження пережитків кріпацтва. Соціальні процеси в Росії призвели до перетворення бюрократії на основну опору самодержавства.

В громадському русі Росії з середини XIX ст. провідну роль відігравав радикальний напрям. Ліберальна течія, яка орієнтувалася на реформістський шлях розвитку, формується повільно. Радикальний громадський рух пройшов два етапи свого розвитку: народницький і марксистський. Ідейною основою народництва стала теорія общинного соціалізму. Рушійною силою революції народники вважали селянство, головними методами діяльності – пропаганду і терор. На базі народництва утворилась партія соціалістів-революціонерів (есерів). У 80 – 90-ті рр. в громадському русі почав утверджуватися марксизм. У Росії його представниками стали меншовики, прибічники ідей західно-європейської соціал-демократії, і більшовики – прибічники теорії російського марксизму, автором якої став В. Ульянов.

1. Які фактори впливали на прискорення промислового розвитку Росії?
2. Розкажіть про індустріалізацію в Росії наприкінці XIX ст.
3. Розкажіть про розвиток сільського господарства пореформеної Росії.
4. Розкажіть про реформи, здійснені С. Вітте.
5. Які напрями громадського руху утворюються в пореформений період?
6. Що таке народництво? Назвіть його основні течії.
7. Розкажіть про виникнення організації «Народна воля».
8. Схарактеризуйте причини формування ліберального руху в Росії.
9. Розкажіть про виникнення в Росії марксизму.
10. Дайте характеристику різним течіям марксизму в Росії.

Документи та матеріали

О.І. Герцен «Російський народ і соціалізм»

«...Яке щастя для Росії, що сільська община не загинула, що приватна власність не роздробила власності общинної; яке це щастя для російського народу, що він лишився поза всіма політичними рухами, поза європейською цивілізацією, яка, без сумніву, знищила б общину і яка нині сама дійшла в соціалізмі до самозаперечення...

... Європа на шляху до соціальної революції зустрічається з цим народом, який подає їй здійснення напівдике, невпорядковане, – а все-таки здійснення – постійного перерозподілу земель поміж землеробами. І зауважте, що цей великий приклад дає нам не освічена Росія, а сам народ, його життєвий процес. Ми, росіяни, які пройшли крізь західну цивілізацію, ми – не більше, як засіб, як закваска, як посередники між російським народом і революційною Європою. Людина майбутнього в Росії – мужик, так само, як у Франції – робітник...»

Хрестоматія по истории СССР. – М., 1952. – Т. III. – С.374–375.

1. У чому автор вбачає головні відмінності Росії і Заходу?
2. Яке місце в історичному розвитку Росії автор відводить російському селянству?

С.Г. Нечаєв «Катехізис революціонера»

«§ 1. Революціонер – людина приречена. У нього немає ні своїх інтересів, ні почуттів, ні грошей, ні уподобань, ні навіть імені. Все в ньому поглинуте єдиним винятковим інтересом, єдиною думкою, єдиною пристрастю – революцією...

§ 4. Він зневажає громадську думку. Він зневажає і ненавидить у всіх... проявах нинішню суспільну мораль. Морально для

нього все, що сприяє торжеству справи революції. Аморальне і злочинне все, що заважає їй.

§ 17. Інша категорія має складатися з таких людей, яким тільки тимчасово дароване життя, аби вони рядом звірячих вчинків довели народ до неминучого бунту.

§ 25. Ми об'єднуємося з крутим розбійницьким світом, цим дійсним і єдиним революціонером у Росії.»

И.Н. Ионов. Российская цивилизация: XIX–XX в. – М., 1995. – С. 268–269.

Дайте моральну оцінку «Катехізису революціонера» С. Нечаєва.

М.О. Бердяєв «Джерела і смисл російського комунізму»

«Ленін повернувся по-новому до старої російської революційної думки. Він проголосив, що промислова відсталість Росії ... є великою перевагою соціальної революції. Не доведеться мати справу з сильною організованою буржуазією... Більшовизм набагато більше традиційний, ніж прийнято думати, він узгоджується зі своєрідністю російського історичного процесу. Відбулися русифікація і орієнтація марксизму... (тобто його пристосування до культурної традиції Сходу)».

Н.А. Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. – Париж, 1955. – С. 89.

Наскільки точно, на Вашу думку, відомий російський філософ М. Бердяєв передає особливості більшовизму?

Запам'ятайте дати

30–70-ті рр. XIX ст. – промисловий переворот у Росії

1874 – 1875 рр. – «ходіння в народ»

1879 р. – виникнення організації «Народна воля»

кінець 90-х рр. XIX ст. – утвердження марксизму в Росії

90-ті рр. XIX ст. – реформи С. Вітте

1903 р. – II з'їзд РСДРП, початок організаційного оформлення більшовизму

30. РОСІЯ В 1905–1914 рр.

1. Початок першої російської революції

Неминучість революції в Росії була зумовлена особливостями її соціально-економічного і політичного розвитку після реформи 1861 р. Ця реформа стала важливим кроком на шляху розвитку російської промисловості. Швидко розвивався капіталізм, особливо в промисловості й банківській справі. Однак Росія і далі лишалася відсталою країною порівняно з країнами Західної Європи і Сполученими Штатами

Америки. Капіталістичні відносини перепліталися з пережитками кріпацтва. Головними з цих пережитків був самодержавний лад та поміщицьке землеволодіння. В Росії 30 тис. великих поміщиків володіли 70 млн десятин землі, в той час як 10,5 млн селянських дворів мали лише 75 млн десятин. Постійними супутниками селянського життя були убогство, хвороби, безправ'я. Важким було і становище робітників, позбавлених громадянських і політичних прав. Росія лишалася «тюрмою народів». Пригноблені народи були позбавлені освіти рідною мовою, царський уряд сподівався їх русифікувати, переслідувалася їхня культура. Наростання революційного вибуху прискорила російсько-японська війна, що наочно продемонструвала гнилість російського самодержавства.

Початком революції стали події 9 січня 1905 р. В цей день мирна багатотисячна демонстрація робітників Санкт-Петербурга рушила до царського палацу з метою передати імператору петицію з проханням поліпшити умови життя. Війська розстріляли мирну демонстрацію. Було вбито 200 і поранено 800 чоловік. Кривава розправа викликала всенародне обурення. По всій країні відбулися мітинги протесту, в яких брали участь представники різних соціальних груп населення. Уряд відповів посиленням репресій. Під час зіткнень з військами загинули десятки чоловік у Ризі, Варшаві та інших містах імперії. Одночасно, з метою заспокоїти населення, було оголошено про створення комісії для з'ясування причин заворушень і обіцяно розробити законопроект про представницький орган – Державну думу. Але це не заспокоїло революційний рух. Масові мітинги і зіткнення з армією відбулися 1 травня 1905 р. У боротьбу втягувалося селянство. Очолюване партією есерів, воно створювало селянські спілки. В червні 1905 р. відбувся I з'їзд Всеросійської селянської спілки. Незадоволення охопило армію. У середині червня 1905 р. вибухнуло повстання моряків броненосця «Потьомкін» на Чорному морі. Ціною великих зусиль повстання вдалося придушити, але політичне напруження в країні не зменшилося. Революція продовжувала поглиблюватися.

2. Маніфест 17 жовтня

Свідченням цього був всеросійський політичний страйк, що спалахнув у жовтні 1905 р. Страйк, що вилився у загальноросійський, почався з виступу московських друкарів, які вимагали підвищення заробітної плати. Але під впливом

радикально настроєних студентів страйк став перетворюватися на політичний, масовий. Страйкували робітники, поштово-телеграфні, конторські та інші службовці, студенти Москви, Петербурга, Варшави та інших міст імперії. Кількість страйкарів досягла 2 млн чоловік. Економічне і ділове життя було паралізоване. Натомість різко активізувалися різні політичні сили.

В Росії в умовах початку революції існувало три політичних табори. Урядовий, який представляв царську бюрократію і консервативні прошарки дворянства, не хотів жодних змін. Ліберальний табір утворювали буржуазія, частина поміщиків-дворян, верхівка інтелігенції. Ліберали прагнули змін, модернізації існуючого політичного й економічного ладу, «європеїзації» Росії шляхом поступових реформ. Нарешті, оформився і третій табір, що об'єднав радикально налаштовані суспільні верстви, які домагалися змін шляхом докорінного зламу політичного і соціально-економічного ладу. Його очолювали соціалістичні партії – соціал-демократи, соціалісти-революціонери (есери), анархісти, радикальні прошарки безпартійної інтелігенції.

На першому етапі революції утворився об'єднаний фронт опозиції – від соціалістів до лібералів, від робітників до буржуазії. Їхній тиск змусив царську бюрократію піти на поступки. Голова уряду граф Вітте, один із найбільш далекоглядних представників оточення імператора, під час аудієнції у Миколи II рішуче зажадав кардинальних реформ. 17 жовтня 1905 р. цар Микола II підписав Маніфест, яким «дарував» народу громадянські права – недоторканність особи, свободу віросповідання, друку, зборів, об'єднань у партії та громадські організації. Було оголошено про скликання представницького законодавчого органу – Державної думи.

Маніфест 17 жовтня відкрив перспективу перетворення Росії на конституційну монархію.

3. Загострення соціально-політичної ситуації в Росії наприкінці 1905 р.

Очікуваного «заспокоєння» в Росії після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня не відбулося. Навпаки, соціально-політична ситуація продовжувала загострюватися. На арену відкритої боротьби виступили політичні партії. Кожний політичний табір було представлено кількома з них.

Ліберальні кола об'єдналися в «Союз 17 жовтня» (партія октябристів) і Конституційно-демократичну партію (кадети).

Октябристів очолювали А. Гучков і М. Родзянко, кадетів – П. Мілюков і П. Струве. Ліберали були в основному задоволені поступками з боку царизму і були готові до співробітництва з владою з метою її поступової демократичної еволюції.

Російські праві націоналістичні політичні сили об'єдналися в партії та організації, які називали «чорносотенними». Найбільшими чорносотенними об'єднаннями були «Союз російського народу» і «Союз Михаїла Архангела». Чорносотенці вважали, що Маніфест 17 жовтня зовсім не відповідає історичним традиціям Росії і підписаний царем під тиском юрби. Відразу ж після оголошення Маніфесту вони спровокували в багатьох місцях Росії жорстокі погроми, розправляючись з тими, хто, на їхню думку, змусив царя підписати Маніфест. Об'єктом розправи найчастіше були євреї, котрих підозрювали в активній участі в революційному русі, а також представники демократичної інтелігенції, студентства. Найбільш жорстокий погром, жертвами якого стали 500 євреїв, відбувся в Одесі. Микола II і придворні кола ставилися до погромників з прихованою симпатією, вважаючи, що антисемітизм – неприязне ставлення до євреїв – допоможе відвернути гнів народу від правлячої верхівки.

Маніфест 17 жовтня відкинула і ліва опозиція, яка, на відміну від лібералів, прагнула не до реформування, а до ліквідації існуючого ладу. В умовах революції 1905 р. вплив лівих радикалів посилювався. Під їхнім впливом опинилися ради робітничих депутатів – самоврядні органи, які стихійно виникали для керівництва страйками, але найбільш радикальними лівими, особливо більшовиками, вони розглядалися як органи майбутньої влади. Восени 1905 р. за прикладом Петербурга, Москви й Іваново-Вознесенська ради було створено в багатьох містах і робітничих центрах імперії. Використовуючи вплив у радах, радикально налаштовані соціалісти готували антиурядові виступи.

Головним осередком повстання стала Москва. Очолювали його більшовики, що контролювали Московську раду. 6 грудня Рада ухвалила рішення про:

- початок збройного виступу;
- скинення царського уряду;
- скликання Установчих зборів;
- проголошення демократичної республіки.

Повстання почалося загальним страйком, який 7 грудня паралізував життя в Москві. Урядові війська увійшли в місто, а революціонери-дружинники відповіли барикадами і

партизанською тактикою. Проти повстанців було застосовано гармати, що й визначило результат боротьби. Понад тисячу чоловік загинуло, а цілі райони Москви опинилися в руїнах.

Збройні виступи революціонерів відбулися і в кількох інших містах імперії, але в столиці – Петербурзі – спроба повстання провалилася.

Повстання в містах збіглося з вибухом селянського обурення. Маніфест 17 жовтня селяни сприйняли як дозвіл на право розпоряджатися всією землею. Селяни вирубували поміщицькі ліси, ламали машини, відмовлялися платити орендну платню. Нерідко вони підпалювали маєтки. Багато поміщиків було вигнано із маєтків, вони довго не наважувалися повертатися додому.

4. Спад революції

У 1906 р. революційна активність у Росії стала зменшуватися. Уряд поєднував тактику поступок і репресій. Відбулися вибори в І Державну думу, але вона була, на думку царя, надто лівою, а тому неслухняною, і її розпустили. Тоді було проведено вибори у II Думу, яка розпочала роботу в лютому 1907 р.

Прагнення перевести політичну боротьбу в стіни Державної думи не влаштовувало радикальні революційні партії, тим більше, що уряд постійно намагався обмежити громадянські права. Радикали розгорнули масовану терористичну кампанію. Упродовж 1906 – 1907 рр. терористи вбили або покалічили по всій імперії 4500 посадових осіб. Тисячі людей стали випадковими жертвами революційного терору.

Лівий терор викликав посилення урядових репресій і хвилю чорносотенних погромів, жертвами яких, як і раніше, було єврейське населення і студентство.

В цих складних умовах у придворних колах почався пошук «сильної людини», здатної стабілізувати ситуацію в країні, врятувати трон. Вибір припав на П. Столипіна.

Столипін Петро Аркадійович (1862–1910) народився в старовинній дворянській родині, яка служила монархії з XVI ст. Закінчив з відзнакою фізико-математичний факультет Петербурзького університету; захистив кандидатську дисертацію із землеробства. В 1902 р. був призначений губернатором Гродно. В розпал революції переведений в одну з найбільш неспокійних губерній Росії – Самарську. Заслужив

репутацію ліберального губернатора. Якийсь час був міністром внутрішніх справ. У липні 1906 р. П. Столипіна призначено Головою Ради міністрів.

З ім'ям нового глави уряду пов'язаний розпуск II Державної думи, яка виявилася ще більш ліберальною і лівою, ніж її попередниця. 3 червня 1907 р. обнародовано новий закон про вибори. Цей закон забезпечував значні привілеї заможним верствам і обмежував виборчі права промислових робітників, селян, представників національних районів імперії. Ці події характеризуються як державний переворот, що підвів ризик під першою російською революцією.

Радикально налаштовані революціонери намагались продовжувати революційні виступи, однак новий прем'єр-міністр вимагав від суддів виносити якомога більше смертних вироків щодо «терористів». З тих часів у російській мові з'явилась нова ідіома – «столипінська краватка» як назва шибиениці, на якій за часів Столипіна вішали революціонерів.

5. Реформи Столипіна

Посівши пост Голови Ради міністрів, Столипін здійснив ряд реформ, покликаних модернізувати економічний лад Росії і зміцнити соціальну базу режиму. Земля в Російській імперії не належала селянам за правом приватної власності. Селянська община, яка юридично володіла всією землею, регулярно перерозподіляла земельні наділи. Така традиція регулярного перерозподілу землі базувалась на природному для російського села принципі соціальної справедливості: жоден із селян – членів общини не міг нарікати на погану якість землі, яку він мав, оскільки отримував щорічно новий наділ. В той же час селянин не мав права вільно продавати землю, оскільки вона належала не йому, а общині. Це не мало принципового значення за часів кріпацтва, оскільки селянин не мав права піти з села, перед тим продавши землю. Становище змінилось після 1861 р., однак і за нових умов селянин не мав можливості продати землю, навіть якщо виявив повну неспроможність хазяйнувати в нових умовах. В селах після реформи з'явилося досить багато підприємців-куркулів, які вирощували велику кількість товарного хліба – хліба, який вироблявся на продаж, у тому числі й на експорт. Однак куркулі не мали можливості збільшувати посівні площі, оскільки не могли придбати землі своїх земляків.

П. Столипін передусім вирішив ліквідувати селянську общину, хоч вона завжди була однією з підвалин монархічного ладу. Було ухвалено низку законів, спрямованих на зруйнування общини. Тим самим відкривався простір розвитку товарно-грошових, капіталістичних відносин у сільському господарстві. Селяни здобули право виходу з общини, могли закріплювати за собою в приватну власність общинні ділянки землі або продавати їх.

Залежно від місцевих умов і побажань селяни після виходу з общини мали можливість залишатися в селі або, об'єднавши всі свої земельні ділянки в одну – так званий відруб, поселитися разом зі своєю родиною на хуторі. Водночас уряд організував переселення селян у малообжиті губернії Росії. Отже, столипінська аграрна реформа створювала прошарок «міцних і сильних», за словами самого глави уряду, селянських господарств. У той самий час інтереси великого поміщицького господарства істотно не зачіпалися.

Аграрна політика П. Столипіна не дістала очікуваної підтримки в суспільстві. Проти неї виступили праві монархічні кола, вбачаючи в знищенні общини замах на основи самодержавства в Росії. Негативну оцінку дістала вона і з боку соціалістів, особливо есерів, зацікавлених у збереженні общини, яка була, на їхню думку, осередком соціалізму в Росії. Селяни в своїй масі також не сприйняли столипінські перетворення, побоюючись розорення і невизначеного майбутнього. Селянські виступи не припинялися, хоч інтенсивність їх слабшала.

Таким чином, своєї основної мети – реформування аграрного устрою Росії і усунення небезпеки нової революції – реформи Столипіна не досягли, а його самого було вбито внаслідок терористичного акту, здійсненого в Києві в 1911 р. есером Д. Багровим.

6. Третьочервнева монархія

Політичний режим, який утвердився в Росії по завершенню революції, дістав назву «третьочервневої монархії» (від дати нового виборчого закону – 3 червня 1907 р.). Якщо Маніфест 17 жовтня був серйозним кроком на шляху перетворення Росії на конституційну монархію, то виборчий закон, прийнятий 3 червня 1907 р., істотно загальмував цей процес. Закон надійно гарантував уряду, призначеному царем, лояльний склад депутатів.

У ІІІ Державній думі близько третини її складу мала украї праву орієнтацію. «Союз 17 жовтня» здобув трохи більше третини голосів. Конституційно-демократична партія мала з союзниками в Думі невелику фракцію, яка об'єднувала менш як 20% депутатів. Незначною за чисельністю і впливом була соціалістична фракція депутатів.

Такий склад Думи залишав за урядом широке поле для політичного маневру, маніпулювання депутатами в своїх інтересах. У ІІІ Думі все залежало від октябристів. Залежно від ситуації вони голосували то з правими, створюючи право-октябристську більшість, то з кадетами, формуючи октябристсько-кадетську більшість. У цьому і було призначення третьочервневого режиму – добитися стабільності у суспільстві за мінімальних, контрольованих урядовими верхами, змін.

Цього вдалося досягти лише частково. Останні роки напередодні Першої світової війни позначені високими темпами економічного розвитку Росії. Російський карбованець став одною із найбільш твердих грошових одиниць Європи. Зростання добробуту помічалось і в місті, і в селі. Але для тривалої і усталеної стабілізації соціально-економічного становища необхідний був глибокий компроміс різних класів і політичних партій. До такого компромісу ні правлячі кола імперії, ні опозиційні сили не були готові. Вирішити ж національні проблеми, зберігаючи Російську імперію, без надання націям Росії права на самовизначення, було взагалі неможливо. Відтак Росія стояла перед новою революцією.

Висновки

На початку ХХ ст. перед Росією стояло завдання глибоких соціально-економічних і політичних перетворень. Революція 1905–1907 рр. була спробою розв'язати ці завдання методами радикального зламу. Революція виявилася незавершеною, завдання які стояли перед країною, не були розв'язані, хоча і зроблено важливий крок з перетворення Російської імперії на конституційну монархію. Реформи, проведені під керівництвом П. Столипіна, були спробою здійснити перетворення і досягти суспільної стабільності «згори», обминаючи криваву революційну боротьбу і не зачіпаючи основи російського поміщицького землеволодіння. Однак Столипін не спромігся створити умов для вирішення всіх проблем, які стояли перед Росією. Не вирішила революція і проблем робітників. Вирішити ж національні проблеми, зберігаючи Російську імперію, було взагалі неможливо.

Запитання і завдання

---

1. Схарактеризуйте причини першої російської революції.
2. Дайте оцінку Маніфесту 17 жовтня 1905 р., його вплив на подальший розвиток Росії.
3. Назвіть основні політичні партії Росії та проаналізуйте їхні програмні установки.
4. Схарактеризуйте ставлення основних політичних сил Росії до Маніфесту 17 жовтня 1905 р.
5. Схарактеризуйте завдання і підсумки столипінських аграрних реформ.
6. Схарактеризуйте політичний режим «третьочервневої монархії».

Документи та матеріали

Маніфест «Про вдосконалення державного порядку». (Царський Маніфест 17 жовтня)

«...На обов'язок Уряду покладаємо Ми виконання непохитної Нашої волі:

1) Дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів.

2) Не зупиняючи призначених виборів у Державну думу, залучити тепер же до участі в Думі у міру можливості, відповідної стислості терміну, що лишився до скликання Думи, ті класи населення, які нині зовсім позбавлені виборчих прав, представивши потому подальший розвиток початку загального виборчого права знову встановленому законодавчому порядку.

3) Установити як непорушне правило, щоб жодний закон не міг мати силу без схвалення Державною думою і щоб виборним від народу забезпечена була можливість справжньої участі в нагляді за законовідповідністю дій поставленої від Нас влади».

*Новый государственный строй России. –
Спб., 1907. – С. 24–25.*

1. Схарактеризуйте зміст Маніфесту 17 жовтня. Які зміни в політичний лад імперії мав внести цей Маніфест?
2. Розкрийте історичне значення Маніфесту 17 жовтня.

Запам'ятайте дати

1905 р., 9 січня – початок першої російської революції

1905 р., 17 жовтня – обнародування Маніфесту «Про вдосконалення державного порядку»

1907 р., 3 липня – новий виборчий закон. «Третьочервневий переворот»

1906–1911 рр. – П. Столипін на посту Голови Ради міністрів

31. ЯПОНІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. Ліквідація Сьогунату. Початок епохи «Мейдзі»

У липні 1853 р. до узбережжя Японії поблизу столиці Еддо підійшла американська військова ескадра під проводом комодора Перрі. Демонстративно спрямувавши гармати своїх кораблів на берег, американці передали японському урядові лист президента США з вимогою «відкрити» японські портові міста для торгівлі американськими товарами. Невдовзі була підписана відповідна угода. Услід за американцями такі самі угоди з Японією уклали Англія, Франція і Голландія. Завершився майже 250-річний період ізоляції країни від зовнішнього світу, введеної сьогунами – військовими правителями Японії з роду Токугава.

В Японію ринув потік європейських промислових відносно дешевих і різноманітних товарів. Почали занепадати національні ремесла і мануфактури. Для придбання заморських предметів розкоші багата самурайська верхівка обкладала поборами населення, доводячи його до убогства. Японії загрожувало перетворення на звичайну колонію, як це сталося

Японська традиційна школа

з більшістю країн Сходу. Та японське суспільство віднайшло в собі сили протистояти такому ходу подій.

Від інших східних суспільств його відрізняв ряд особливостей. В політичній галузі – це відсутність єдиного, освяченого релігією, центру державної влади. Релігійна святість була притаманна імператору, та він не правив країною. Реальна сила була в руках сьогуна, але він не мав ні релігійного авторитету, ні необхідного чиновницького апарату, щоб контролювати всю країну. В результаті досить самостійними стали численні місцеві князі, котрі спиралися на віддане їм середнє і нижче самурайство. В економічній галузі – острівне положення Японії сприяло розвитку торгівлі й мореплавства, схильності японців запозичати в інших народів усе корисне. В соціальній галузі японцям завжди була притаманна своєрідна общинність, схильність до об'єднання, групової дії. Таку групу вирізняли відчуття духовної, майже родинної спорідненості її членів, висока дисциплінованість, відданість старшому в ній. В галузі культури – виховане в конфуціанському дусі самурайство – родовитий військовий стан – було досить освіченим.

Усі ці особливі риси японського суспільства в поєднанні з проповідуваною синтоїзмом – національною релігією Японії – ідеєю винятковості японців, їхньої вищості над іншими народами дали можливість Країні світанкового сонця швидко і організовано перебудуватися, взявши власну долю у свої руки.

Принизливі поступки сьогунського уряду західним державам наступне погіршення економічного становища країни викликали зростання невдоволення з боку різних верств населення. «Це наш сьогун посіяв насіння всіх нещасть», – говорили японці. В країні спалахували селянські повстання, що почастишали в 60-ті рр. Нерідко їх підтримувала міська біднота, яка бунтувала проти подорожчання рису. Об'єктами ненависті найчастіше ставали «варвари» (тобто іноземці).

Опозицію сьогунату – сьогунській системі правління – очолили місцеві князі, передусім з південних князівств Сацума і Тьосю. У пошуках альтернативи режиму сьогунату вони звернули свої погляди до імператора, який згідно з традиціями синтоїзму – національної релігії японців – вважався символом єдності японської нації.

В 1862 р. князь Сімадзу з князівства Сацума увійшов зі своїм самурайським військом в імператорську столицю м. Кіото, аби продемонструвати імператору Комею свої вірнопід-

данські почуття. Це надихнуло інших князів. В Японії ширився рух під гаслом «Шанування імператора, вигнання варварів». В Сацума самураї вбили англійця, а в Тьосю було обстріляно іноземні судна.

Сьогун намагався маневрувати, підтримав ідею «вигнання варварів». Але в нього не було достатньо сил і військової техніки, щоб протистояти флотам західних держав. У 1863 р. англійці піддали нищівному бомбардуванню м. Кагосіму (Сацума), а в 1864 р. об'єднаний флот Англії, США, Франції і Голландії – м. Сімоносеки (Тьосю).

У жовтні 1867 р. від імені 15-річного імператора Муцухіто об'єднана опозиція поставила сьогуну вимогу повернути владу «законному правителю». Сьогун на словах погодився, а на ділі почав збирати сили для відновлення своєї влади. Але вже на початку 1868 р. його війська зазнали поразки в центрі країни, а восени того самого року – на північному сході. Влітку 1869 р. упала остання твердиня сьогуну на острові Хоккайдо. Влада по всій країні перейшла до рук імператорського уряду, створеного 3 січня 1868 р.

За давньою традицією було вибрано девіз правління нового імператора. Ним стало «Мейдзі» – «Освітчене правління». Таку саму назву дістав і період царювання імператора Муцухіто (1867–1912). А події 1867–1868 рр. називали «Мейдзі ісін» – реставрація «Мейдзі». Епоха «Мейдзі» мала поворотне значення в усій японській історії. А почалася вона з далекосяжних реформ.

2. Реформи «Мейдзі»

Усе майбутнє Японії, її швидкий економічний розвиток і успішна протидія спробам загарбання з боку західних держав залежали від того, наскільки вправно вона проведе перетворення, засвоїть досвід європейських країн у політичній, економічній і культурній галузях. Уже в березні 1868 р. імператор урочисто пообіцяв: «Знання запозичуватимуться в усьому світі, і таким шляхом підвалини імперії будуть зміцнені».

Першою на черзі була адміністративна реформа, покликана забезпечити ефективне управління країною. В 1869 р. князі по всій Японії добровільно передали імператору свої права в князівствах. А через два роки імператор взагалі скасував князівства і поділив країну на префектури, призначивши колишнім князям високі довічні пенсії. Відтак була подолана

роздробленість Японії. Чиновницький апарат створений був здебільшого з дисциплінованих, честолюбних і освічених самураїв, відданих імператору.

Вслід за цим було проведено військову реформу. В 1871 р. засновано імператорську гвардію, підпорядковану безпосередньо уряду. А в 1872 р. створено збройні сили Японії на основі загальної військової повинності. Хоча того ж року уряд скасував привілеї самурайства і зрівняв у правах усіх громадян, саме самураї утворили офіцерський корпус нової армії, привнісши в неї особливий войовничий дух, основою якого був так званий «кодекс бусідо», який базувався на безумовній відданості імператору і державі. Організаційно армія будувалася за європейським зразком. У військових академіях викладали англійські та французькі офіцери.

Та найбільш значущою для долі Японії стала аграрна реформа 1872–1873 рр. Скасовувалася власність князів на землю, власниками оголошувалися ті, хто фактично розпоряджався землею до моменту видання закону, в тому числі – селяни-орендарі. Офіційно дозволялася купівля-продаж землі. В 1873 р. було запроваджено єдиний державний податок на землю в розмірі 3% від вартості землі. Реформа стимулювала ефективне використання землі й розвиток капіталізму європейського зразка.

Серед інших реформ слід відзначити: введення загальних для всієї країни судів і законів, оголошення свободи торгівлі й перевезення товарів, запровадження єдиної валютної одиниці – єни, реорганізацію системи освіти за європейськими нормами. Заохочувалося здобуття освіти за кордоном.

3. Особливості економічного розвитку Японії

Вирішальну роль у створенні промисловості взяла на себе держава. Вона зосередила в своїх руках великі кошти, 80% яких давав поземельний податок. Ці кошти спрямовувалися на будівництво промислових підприємств, закупівлю для них за кордоном устаткування і технологій. У 70–80-ті рр. в основному за рахунок держави було збудовано понад тисячу промислових підприємств. Це були військові заводи, суднобудівні верфі, залізничні заводи, броварні, цементні та інші заводи. Було збудовано мережу залізниць.

Та держава не збиралася ставати монополістом у галузі промисловості. Мета імператорського уряду була іншою: «підштовхнути» приватну промисловість, пробудити під-

приемницьку ініціативу і відповідальність серед заможних японців. Тому в 1876 р. уряд скасував пенсії князям і самураям, замінивши їх одноразовою виплатою 5–14-річної суми попереднього утримання. Ті з них, хто одержав великі суми грошей, заснували свої промислові підприємства і банки. З осені 1880 р. уряд почав за заниженими цінами продавати свої підприємства, копальні та шахти приватним фірмам і привілейованим дворянам. Приватний капіталізм в Японії швидко розвивався. Нарощували власне виробництво такі фірми, як «Міцуї», «Фурукава», «Ясуда», «Асано» та ін.

Ще однією особливістю японського капіталізму було те, що приватна фірма лише на ринку виступала як власник, учасник жорсткої конкурентної боротьби. Зсередини ж вона була побудована як традиційна община, як родина, в якій підприємець виступав як «батько» і покровитель, а робітники – як «діти», покликані докладати всіх зусиль задля процвітання фірми. Цим пояснюються як виробничі успіхи японських фірм, так і відсутність у країні гострих класових конфліктів, незважаючи на вкрай важкі умови праці й побуту робітників, їхню злиденну зарплатню. Японська промисловість розвивалася наприкінці XIX – на початку XX ст. високими темпами. За обсягом виробництва Японія перевершила Італію і наблизилася до Франції. Водночас набирала силу концентрація виробництва і капіталу. За сприяння уряду найбільш впливові родинні компанії («Міцуї», «Міцубісі», «Сумітомо», «Окура», «Ясуда» та ін.) створювали дочірні компанії в різних галузях економіки, перетворюючись на могутні концерни – дзайбацу. Ці монополії почали активно впливати на зміст як внутрішньої, так і зовнішньої політики Японії.

4. Державний лад Японії. Конституція 1889 р.

Внаслідок «Мейдзі ісін» в Японії установилася практично необмежена влада імператора. Ідеологічному виправданню абсолютистського режиму служив синтоїзм – суто японська релігія, що передбачала обожнення імператора, якого синтоїсти вважають прямим нащадком богині Аматерасу. Синтоїзм став офіційною державною релігією Японії.

Швидкий розвиток економіки, зміни в соціальному і культурному житті суспільства привели до появи нових соціальних сил: міські та сільські підприємці, інтелігенція та ін., що намагалися впливати на політичне життя країни.

В їхньому середовищі у 80-ті рр. зародився «Рух за свободу і народні права». Виникли і перші політичні партії – Ліберальна партія і Партія реформ. Вони вимагали введення в країні конституції і скликання парламенту.

Імператор пообіцяв увести в 1890 р. конституцію. Для ознайомлення з конституційною практикою за кордоном в Європу і США було відправлено місію на чолі з князем Іто. Місія пересвідчилася, що найбільш прийнятним для Японії зразком є бісмарківська Конституція Пруссії. На її основі й було розроблено Конституцію Японії, прийняту в 1889 р., яка:

- закріпила за імператором досить широкі права: затвердження і видання законів, скликання і розпуск парламенту, призначення і звільнення всіх цивільних і військових чинів, верховне командування збройними силами, оголошення війни і укладення миру тощо;

- парламент складався з двох палат: палати перів і палати представників. У першу входили принци крові, вельможне панство, найбільші платники податків і особи, призначені імператором. Друга обиралася заможними платниками податків (приблизно 1% населення країни);

- парламент контролював фінанси, але не мав права створювати відповідальний перед ним уряд;

- були проголошені демократичні свободи і рівні громадянські права для всіх громадян країни.

5. Зовнішня політика Японії

Після 1868 р. войовничий самурайський дух не міг вже реалізуватися всередині країни. Відтак його втіленням стала агресивна політика Японії щодо сусідів на континенті. Першою жертвою була Корея. В 1876 р. японський експедиційний корпус, що висадився в цій країні, нав'язав їй нерівноправний договір, який надавав японцям ряд прав і привілеїв. У 1882–1884 рр. японці посилити свій вплив у Кореї, а в 1894 р. окупували її. Тоді ж, у 1894 р., Японія розпочала війну проти Китаю і загарбала ряд китайських територій. Згідно з мирним договором, підписаним у квітні 1895 р. в м. Сімоносекі, Китай визнавав «незалежність» Кореї, віддавав Японії о. Тайвань, о-ви Пенхуледао і Ляодунський півострів, сплачував їй контрибуцію в 200 млн лян. Лише на настійну вимогу Росії, Франції та Німеччини Японія відмовилася від анексії Ляодунського півострова, домігшись збільшення контрибуції з Китаю. Сплачена контрибуція пішла на розвиток промисло-

вості Японії, передусім військової. В 1900 р. Японія брала участь у спільній інтервенції 8 держав проти Китаю.

В 1902 р. Японія уклала військово-політичний союз з Англією. Він був розрахований на 5 років, гарантував «спеціальні інтереси» Англії в Китаї, а Японії в Китаї та Кореї, і передбачав нейтралітет одного із союзників на випадок війни другого з іншою державою. Цей союзний договір було використано Японією в період війни з Росією 1904–1905 рр. Він полегшив їй перемогу. За підсумками війни Японія встановила протекторат над Кореєю, здобула частину Ляодунського півострова і Південний Сахалін, перетворившись на колоніальну державу.

В умовах наближення світової війни Японія в 1910 р. повністю анексувала Корею, двічі (в 1905 і 1911 рр.) переукладала угоди з Росією, які розподіляли і уточнювали сфери впливу двох країн у Маньчжурії та Внутрішній Монголії (Китай).

Висновки

З метою протидії колоніалістському тиску Заходу Японія розпочала глибокі внутрішні перетворення. Новий імператорський уряд провів низку реформ, розв'язав завдання створення промисловості, впровадив конституцію. Спираючись на традиції та використовуючи європейський досвід, Японія швидко досягла рівня розвитку західних країн. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Японія почала активну завоювальницьку політику.

Запитання і завдання

---

1. Які події відбулися в Японії в 1867–1868 рр.? Чому?
2. Розкажіть про реформи «Мейдзі».
3. Спробуйте визначити принциповий зміст імператорської влади в Японії згідно з Конституцією 1889 р.: конституційна монархія чи абсолютна монархія?
4. Які, на Вашу думку, головні причини агресивної зовнішньої політики Японії наприкінці XIX – на початку XX ст.?
5. Поясніть терміни: сьогун, самурай, Мейдзі, дзайбацу, синтоїзм, кодекс бусідо.

Запам'ятайте дати

- 1853–1854 рр. – «відкриття» Японії західними країнами
- 1867–1868 рр. – відновлення імператорської влади в Японії
- 1867–1912 рр. – правління імператора Муцухіто. Епоха «Мейдзі»
- 1889 р. – проголошення Конституції Японії

НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА НАРОДІВ СВІТУ

32. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА НАРОДІВ СВІТУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. Особливості національно-визвольного руху

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. потужний національно-визвольний рух одночасно охопив багато країн в різних частинах світу. Розвиток демократичних інституцій в Західній Європі та Північній Америці допоміг національній інтелігенції колоніальних та залежних країн усвідомити необхідність для своїх народів боротьби за незалежність, свободу та демократичні перетворення. Оголошена ними національно-визвольна боротьба в різних регіонах світу мала свої особливості.

На Балканах метою стало звільнення слов'янських народів та греків від імперської влади Туреччини та Австро-Угорщини. Важливою складовою цієї боротьби стала необхідність православних християн звільнитися від гніту з боку ісламського уряду Туреччини. В Китаї національно-визвольна боротьба проходила під гаслом боротьби із руйнівним західним впливом. В Індії національні сили боролись проти порушення колоніалістами національних традицій. В той же час кінцевою метою боротьби стало створення нової сучасної держави при широкому використанні європейського досвіду. В Латинській Америці метою визвольної боротьби стало створення власних національно-культурних засад ефективного економічного та соціально-політичного розвитку. В Ірані та Туреччині боротьба проти європейського колоніалізму проходила одночасно із вимогами відновлення ісламських традицій.

2. Виникнення незалежних держав на Балканах

Внаслідок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. було зроблено вирішальний крок на шляху національного відродження болгарського народу. Сан-Стефанський мир між

Росією і Туреччиною передбачав об'єднання в межах самостійного князівства всієї заселеної болгарами території – від Дунаю до Егейського моря. Однак на Берлінському конгресі, під тиском Англії і Австро-Угорщини, територію відроджуваної Болгарії було значно урізано, південну частину – так звану Добруджу – було повернуто Туреччині, середня територія під назвою Східної Румелії перетворювалася на автономну провінцію у складі Османської імперії і лише за північною частиною (поміж Дунаєм і Балканським хребтом) зберегли статус самостійної держави. До того ж тут лишалися деякі атрибути васальної залежності від Туреччини – сплата щорічної данини, формальне затвердження султаном болгарського князя та ін. Таким чином, національні завдання, що стояли перед Болгарією, – створення і розбудова національної держави – не були повністю розв'язані: треба було завершити звільнення частини болгарської території, яка все ще лишалася під турецьким ярмом, і добитися повного державного суверенітету.

Після звільнення, що спричинило масову втечу турецьких поміщиків, феодальні порядки в болгарському селі було ліквідовано, селяни стали вільними землеробами. Визволення країни, відродження болгарської державності, радикальне вирішення аграрної проблеми створили сприятливі умови для розвитку Болгарії. А втім, вона ще упродовж довгих років лишалася відсталою країною з досить слабкою промисловістю. Пов'язане це з тим, що: по-перше в ній було величезне чисельне переважання дрібного селянства; по-друге – вузький внутрішній ринок; по-третє – напівкустарні болгарські товари не могли конкурувати із промисловими товарами Західної Європи, по-четверте – брак національних капіталів призвів до того, що в болгарській індустрії з перших же етапів її становлення почав відігравати велику роль іноземний, особливо австро-німецький, капітал.

Політичний устрій Болгарії визначався Конституцією, прийнятою в 1879 р. в м. Тирново Установчими зборами країни. Тирновська Конституція встановила в країні режим конституційної монархії; виконавча влада вручалася спадковому князю; законодавча влада належала однопалатним Народним зборам.

Боротьба за місця в Народних зборах в основному точилася між лібералами і консерваторами Болгарії. Ліберальна партія, що оформилася невдовзі після визволення, спиралася

переважно на селян і міську дрібну буржуазію. Її програма зводилася до дотримання ліберальних принципів конституції і проголошуваних в них свобод. Противники лібералів утворили Болгарську консервативну партію, що спиралася на велику буржуазію, лихварів, духовенство і чиновників. Ця партія вважала тирновську Конституцію занадто ліберальною, прагнула до її обмеження у бік посилення влади монарха, до більш строгої бюрократичної централізації країни. Обидві партії розходилися і в своїх зовнішньополітичних симпатіях: ліберали орієнтувалися на Росію, а консерватори – на Австро-Угорщину і Німеччину.

В 1885 р. внаслідок повстання в Південній Болгарії північна і південна частини країни возз'єдналися в єдину державу. Відроджена державність, демократичні засади конституції створювали передумови для прогресивного розвитку Болгарії. В той же час наявність на княжому престолі ставлеників австро-німецького блоку зумовила входження Болгарії в орбіту впливу Троїстого союзу, що в майбутньому негативно позначиться на історії цієї держави.

Османська імперія, за умовами підписаного в березні 1878 р. Сан-Стефанського миру з Росією, підтвердила крім возз'єднання Болгарського князівства і незалежність Румунії, Сербії та Чорногорії. Берлінський міжнародний конгрес, що відбувся влітку того самого року, розчленував Болгарію, але визнав суверенітет Сербії, Румунії і Чорногорії. І румунський народ, і слов'янське населення Балканського півострова використали свій шанс для становлення незалежних держав. Ліквідація васальної залежності від Туреччини прискорила розвиток цього регіону, однак відсутність національного великого капіталу і експансіоністські плани Австро-Угорщини щодо Балкан зумовили розвиток цих країн як аграрно-сировинного придатка держав німецького блоку, що не відповідало їхнім національним інтересам.

3. Балканські війни

Розпад Османської імперії тривав і на початку XX ст. В 1912 р., завдяки посередництву Росії і за схвалення Англії та Франції, склався Балканський союз чотирьох монархічних держав – Болгарії, Сербії, Чорногорії та Греції – з метою відібрати у Туреччини й поділити між собою територію Македонії. Держави Балканського союзу почали війну проти Туреччини

в жовтні 1912 р. Основною ударною силою союзників були болгарські частини, які і завдали головного удару по турецькій армії. В короткий термін військові сили Османської імперії були розбиті. В листопаді болгарські війська вийшли на підступи до Константинополя. В грудні 1912 р. почалися мирні переговори між Османською імперією і державами Балканського союзу, що завершилися підписанням договору про припинення першої Балканської війни. За мирним договором майже вся європейська територія Туреччини переходила до переможців. У турків залишилася лише вузька смужка землі, прилеглої до Константинополя (Стамбула). Крім того, на карті Європи з'явилася нова держава – Албанія, яка фактично відразу потрапила в залежність від Австро-Угорщини та Італії.

Перша Балканська війна призвела до зміни співвідношення сил на Балканах. Зміцнення Болгарії і Сербії ослабило позиції Австро-Угорщини і Туреччини. Австро-угорська і німецька дипломатія доклали великих зусиль до зруйнування того союзу, який утворили балканські слов'янські держави і Греція в боротьбі за звільнення від турецького ярма. Для цих країн головним було розірвати союз Болгарії і Сербії. Цьому руйнуванню сприяли багато в чому амбіції лідерів Балканського союзу. Монархи Сербії і Греції зажадали від Болгарії розширення їхньої частки у поділі отриманих від Туреччини за Лондонським миром територій. Болгарський цар Фердинанд, котрий мріяв про створення Великої Болгарії, відмовився задовольняти вимоги недавніх союзників.

У Софії чудово розуміли, що після відмови може виникнути воєнний конфлікт з Сербією і Грецією. Тому підбурювана Австро-Угорщиною, яка пообіцяла свою допомогу, Болгарія 29 червня 1913 р. розгорнула воєнні дії проти сербів і греків. Почалася друга Балканська війна. Болгарські військові, які винесли головний тягар війни з Туреччиною, не мали сумніву в швидкому успіхові. Але їх чекало жорстоке розчарування. По-перше, Австро-Угорщина визнала за краще не брати участі в конфлікті. По-друге, до Сербії і Греції, вгамувавши колишню ворожість, приєдналися Туреччина і Румунія. В результаті упродовж тижня Болгарію було розгромлено і вона змушена була просити миру.

10 серпня 1913 р. в Бухаресті було підписано мирний договір, що завершив другу Балканську війну. Зміцнили Сербія та її союзники – Чорногорія, Румунія і Греція, ослабилося становище Болгарії, в якій правлячі кола прагнули реваншу.

Чергова зміна кордонів, атмосфера ворожості і втрачених надій, боротьба великих держав за вплив у цьому регіоні додали вибухівки в «пороховий лъох Європи» на Балканах. Саме тут зіткнулися і переплелися інтереси більшості європейських великих держав.

4. Повстання іхетуанів та Сінхайська революція в Китаї

Особливістю Китаю був повний контроль над суспільством з боку могутньої державної влади. З 1644 р. Китаєм правила маньчжурська імператорська династія Цінь. Опорою імператора було численне і високоосвічене чиновництво, верхівку якого також становили вихідці з Маньчжурії

Загони іхетуанів

(північно-східна частина Китаю). Чиновництво спільно з ученою верствою – шеньші – було носієм офіційної державної релігії – конфуціанства. Імператор і чиновники звеличували Китайську імперію як особливу – Піднебесну – і всерйоз вважали інші країни світу її васалами, а інші народи – варварами. Але до кінця XIX ст. Китай втратив свої васальні території (В'єтнам, Корею, Тайвань) і сам перетворився на напівколонію західних держав і Японії. Його територія виявилася поділеною на «сфери впливу» між Англією, Францією, Японією, Німеччиною і Росією. Восени 1898 р. в різних провінціях країни спалахували стихійні повстання під гаслом «Підтримаємо Цінів, знищимо іноземців!». А наприкінці року антиіноземний рух очолило вплиове серед селян таємне товариство «Іхетуань» («Загони справедливості й згоди»). Це було одне з традиційних релігійних буддійських товариств, що займалося духовним і фізичним удосконаленням своїх учасників. Оскільки в систему тренувань іхетуанів входили китайська гімнастика і кулачний бій, пізніше в європейській пресі цей рух дістав назву боксери. Крім селян, у товаристві були ремісники, вояки, чиновники, вчені-шеньші. В 1898 р. товариство вийшло з підпілля і почало формувати збройні загони, закликаючи виганяти «заморських грабіжників» і знищувати місцевих християн та чиновників-хабарників.

Юань Шікай

Лави повстанців швидко зростали. В 1899 р. вони вже контролювали значну частину німецької «сфери впливу» – провінції Шаньдун. Новий її губернатор Юань Шікай спробував з допомогою німецьких солдатів упокорити населення. Та це викликало лише піднесення руху. Навесні 1900 р. повстання охопило столичну провінцію Чжилі. Урядові війська переходили на бік іхетуанів. Тоді імператриця Цисі, проігнорувавши вимогу західних держав придушити повстання, домовилася з іхетуанями і в червні впустила їх у столицю – м. Пекін, де почалися погроми іноземних представництв і вбивства іноземців. Коли ж західні держави пред'явили Цисі ультиматум, вона підписала указ про оголошення їм війни.

Сунь Ятсен

3 серпня 1900 р. воєнні дії почала 20-тисячна союзна армія 8 держав – Німеччини, Японії, Англії, США, Росії, Франції, Італії та Австро-Угорщини. 14 серпня інтервенти захопили столицю. Місто, включаючи імператорські палаци, зазнало пограбування. Цисі, яка раніше утекла в Сіань, звинуватила в поразці іхетунів. Вона віддала своїм військам наказ спільно з іноземцями придушити повстання, що й було зроблено з особливою жорстокістю. Після цього антиіноземні настрої в Китаї стали трансформуватися в ан-

тициньські, антиманьчжурські – для більшості китайців маньчжури також були іноземцями. В цих умовах став набирати сили революційний антициньський рух. Його лідером був Сунь Ятсен (1866–1925). Влітку 1905 р. за його активної участі розрізнені революційні групи з'єдналися в «Об'єднаний союз». Вже в 1906 р. його чисельність досягла 10 тис. чол. Основу програми організації становили розроблені Сунь Ятсеном «три народних принципи».

Перший – націоналізм – означав повалення чужоземної маньчжурської династії і створення незалежної китайської держави. Цей принцип не був спрямований проти Заходу. Другий принцип – народовладдя – передбачав боротьбу за встановлення республікансько-демократичного ладу. Третій принцип – народне благоденство – пропонував «зрівняння в правах на землю» шляхом націоналізації землі.

В 1909–1910 рр. стихійні лиха і різке подорожчання рису викликали голодні бунти в багатьох провінціях. Реформаторська опозиція вимагала негайного скликання парламенту. Об'єднаний союз в січні 1910 р. і квітні 1911 р. організовував повстання гарнізону в Гуанчжоу, які закінчилися, щоправда, поразками. У вересні 1911 р. відбулося стихійне повстання в Сичуані. 10 жовтня 1911 р. повстав проти уряду гарнізон в Учані (Центральний Китай), підтриманий робітниками і студентами. Цей день вважається днем початку революції. Наступного дня владу Цінів було повалено в сусідніх містах Ханькоу і Ханьяні. До початку грудня вже 15 провінцій Китаю з 18 відмовилися підкорятися цінському уряду. Ціні

шукали сильну особистість, здатну придушити революцію. Їхній вибір упав на Юань Шікаю. В середині жовтня його було призначено генерал-губернатором центральних провінцій, а потім – прем'єр-міністром і командувачем усіх урядових військ. Та він вів свою гру і почав переговори з ліберальними керівниками найбільш революційних південних провінцій.

13 грудня 1911 р. представники революційних провінцій зібралися в Нанкіні на конференцію, яка оголосила себе Національними зборами Китаю. 29 грудня 1911 р. збори проголосили Китай республікою.

12 лютого 1912 р. від імені малолітнього імператора Пу І було оголошено про зречення цінської династії і запропоновано Юань Шікаю «організувати тимчасовий республіканський уряд». 15 лютого Національні збори обрали Юань Шікаю тимчасовим президентом Китайської республіки. Ці події стали кульмінацією революції, яка дістала в Китаї назву Сінхайської. Останнє пов'язане з тим, що і початок революції, і зречення імператора відбулися в рік Сінхай за китайським місячним календарем (30.01.1911 – 17.02.1912).

У подальшому Сунь Ятсен і створена ним у серпні 1912 р. партія Гоміндан (Національна партія), спираючись на підтримку значної частини населення, особливо на півдні країни, спробували скинути Юань Шікаю, який встановив у Китаї воєнну диктатуру. Але в другій революції 1913 р. Гоміндан зазнав поразки.

Революція не могла привести до істотної «європеїзації» Китаю (перемоги демократії, приватної власності та ринкової економіки). Для цього в китайському суспільстві не було духовних, соціальних і політичних передумов. Вона завершилася військовою диктатурою і державно-бюрократичним контролем за економікою.

5. Національно-визвольний рух в Індії

Традиційне індійське суспільство являло собою побудовану по вертикалі систему замкнутих соціальних груп – каст. Спілкування поміж ними зводилося до мінімуму. Шлюби дозволялися тільки всередині каст. При різноманітності економічного і соціального життя Індії кожна каста володіла монополією на певне професійне заняття. Це давало суспільству стабільність і спокій. Неухильному виконанню

внутрікастових обов'язків, включаючи професійні, релігія індійців – індуїзм – надавала вищого релігійного значення.

Кожна місцевість в Індії могла мати свій набір каст. Зазвичай це були касты брахманів (жерців, носіїв священних знань), кшатріїв (воїнів, правителів), а також різноманітні землевласницькі, землеробські, ремісницькі, торговельні та інші касты. Всі касты, як і професії, розрізнялися за ступенем «чистоти» і шляхетності. Поза кастовою системою перебували лише всіма зневажані великі групи так званих «недоторканих», що виконували найбільш брудну роботу. В країні існувала також досить велика кількість мусульман, зороастрійців, сикхів, представників інших релігійних конфесій. Але адміністратори Ост-Індської компанії намагалися правити Індією, ігноруючи її традиції, керуючись європейськими уявленнями про «правильний» устрій суспільства й інтересами англійських промисловців та торговців. Вони по-своєму перерозподіляли власність, змушували індійців діяти всупереч віковим звичаям, переробляли Індію за своїми мірками. У колонії назрівав вибух.

У травні 1857 р. почалося повстання сипайв – індійських солдатів («сипай» – воїн), які служили в армії Ост-Індської

Процесія в Індії

компанії. Лише навесні 1859 р. англійці придушили повстання, потопивши його в крові. З повстання англійський уряд зробив серйозні уроки. Він відмовився від насильницького зламу традиційних підвалин індійського суспільства і взяв курс на його поступове перетворення в бік наближення до європейських зразків. У 1858 р. Індія стала складовою частиною Британської імперії. Королева зобов'язалася поважати права індійських князів і всю кастову систему. Спеціально були захищені права селян-орендарів із землеробських каст (можливість відчужувати постійно орендовані землі, обмеження орендної плати). Замість сипайських полків було створено нову колоніальну армію з широкою участю в ній англійців.

Балгангадхар Тілак

У 1861 р. англійський парламент ухвалив закон про організацію законодавчих індійських рад при генерал-губернаторі та губернаторах провінцій. У 80-ті рр. було засновано місцеве виборне самоврядування. Цим самим індійці залучалися до управління своєю власною країною. За англійським зразком створювалася судова система. Водночас розгорнулася підготовка по-європейському освічених колоніальних адміністраторів з числа індійців. З цією метою в 1857 р. було відкрито три університети – Калькуттський, Бомбейський і Мадраський. Пізніше кількість англійських університетів і коледжів в Індії збільшилася. Багато індійців навчалися в Англії. Студентами, а потім викладачами, вченими і чиновниками за традицією ставали діти брахманів і кшатріїв, але були й вихідці з нижчих каст.

У свою чергу, на базі торговельних каст з'являлася індійська торгова буржуазія, а з ремісницьких виходили індійські промисловці. Таким чином, Індія пристосовувалася до нових явищ в її суспільному житті. Загальною ж тенденцією було посилення експлуатації індійців з боку англійських підприємців і взагалі любителів легкої наживи, що наповнили країну. За злиденну зарплату при 16-годинному робочому дні індійські селяни і чорнороби будували зрошувальні канали і

залізниці, працювали на плантаціях чаю, кави, каучуку, джуту, бавовни, індиго, на англійських фабриках. При цьому індійці сплачували і величезну податкову данину колонізаторам – 100 млн фунтів стерлінгів щорічно.

Різні групи інтелігенції неоднаково уявляли собі майбутнє Індії. Радикальний націоналіст Балгангадхар Тілак звернувся до традиційних національних цінностей індійців для обґрунтування необхідності якнайшвидшого надання Індії повної самостійності.

Інші, не заперечуючи значення для Індії традицій, віддавали перевагу її оновленню шляхом запозичення досягнень Англії та інших західних країн у різних сферах. Вони прагнули не до розриву з Британією, а лише до самоуправління Індії.

У грудні 1885 р. в Бомбеї відбувся установчий з'їзд Індійського національного конгресу (ІНК), що невдовзі став провідною партією в Індії. Своїми головними вимогами ІНК висунув досягнення національного рівноправ'я англійців та індійців і надання країні самоуправління. Окремо з'їзд поставив вимогу вжиття протекціоністських (захисних) заходів в інтересах індійської промисловості. Його рішення були прийняті ідеєю ненасильства. На початку ХХ ст. ІНК почав займати рішучіші позиції в боротьбі індійців проти колоніалізму. В 1905 р. ІНК підтримав масовий рух під гаслом «свадеші» (своє виробництво), що передбачав підтримку індійських товарів при одночасному бойкоті англійських товарів. Він включав також мітинги, демонстрації, страйки робітників на англійських фабриках. Індійська промисловість дістала поштовх для подальшого розвитку.

Восени 1906 р. ІНК на своїй сесії в Калькутті висунув вимогу «свараджа» (своє правління), тобто самоуправління у складі Британської імперії. Навесні 1907 р. рух «свадеші» став переростати у рух «сварадж». Та він уже не був таким масовим, а екстремістські виступи «крайніх» придушувалися військами. Помірковане керівництво ІНК, почувши обіцянки властей піти на поступки, припинило боротьбу.

Восени 1909 р. англійський парламент прийняв Закон про законодавчі ради при віце-королі Індії. Та це було досить обмежене самоуправління.

6. Революції в Ірані та Туреччині

У мусульманських країнах, до яких належать Іран та Туреччина, життя людей регулюється ісламом. Ця релігія вимагає коритися волі Аллаха, визначеній ним долі кожного,

державній владі, якщо та діє за ісламськими приписами, свято дотримуватись шариату – ісламського закону, його норм і правил. Спроби європейських колонізаторів поневолити ці країни економічно і політично, нав'язати їм невластиві форми суспільного життя спричинювали опір народів «невірним» – немусульманам. Водночас необхідність опору колонізації примушував ці народи пристосовуватись до «виклику» індустріальних держав, запозичувати їхній технологічний і соціальний досвід. Ці дві тенденції поєднувались і в революціях, які вибухнули на початку ХХ ст. в Ірані і Туреччині.

В Ірані, де панує іслам особливого, шийтського, напряму, народ завжди більше вірив духовенству, аніж світському правителю – шаху. Оскільки шахська влада не змогла ефективно чинити опір колонізаторському наступові з боку Росії та Великої Британії, які до кінця ХІХ ст. фактично поділили країну на «сфери впливу», в країні почали поширюватись антишахські настрої. В умовах різкого погіршення економічного становища в країні відбулися голодні бунти, пройшли масові демонстрації протесту. Наприкінці 1905 р. і влітку 1906 р. під керівництвом духовенства іранці вдалися до лиховісних для шахського уряду акцій протесту в мечетях. Учасники акцій протесту вимагали:

- створення справедливого ісламського шариатського суду;
- скликання меджлісу – парламенту;
- прийняття ісламської конституції.

Шах змушений був піти на поступки. Восени 1906 р. було обрано меджліс, який розробив Конституцію, що обмежила владу шаха. З часом було введено принцип розмежування влади, проголошені основні громадянські права і свободи. В країні створювались енджумени – органи місцевого самоврядування.

Але в Ірані вже існував рух федаїв – молодих борців за іслам, здатних на самопожертву за віру. Цей рух набув такого розмаху, що налякав і шаха, і меджліс. Події в країні виходили з-під контролю влади. В червні 1908 р. шах Мухаммед Алі здійснив державний переворот, розігнавши меджліс і столичні енджумени. Конституцію було скасовано. В Ірані було введено військовий стан. Однак загони федаїв на півночі країни піднялися на повстання проти шахської влади. В липні федаї захопили столицю м. Тегеран і скинули монарха. На престол зійшов 14-річний син шаха Ахмед. Конституція була відновлена, пройшли нові вибори в меджліс.

Новий уряд спирався у своїй діяльності на активну допомогу США. Це не сподобалось урядам Англії та Росії. Наприкінці 1911 р. війська цих країн здійснили інтервенцію проти Ірану. Загони федаїв були розгромлені, енджумени і меджліс розпущені. Революція остаточно була придушена. Але головне її досягнення – Конституція – збереглося.

На відміну від Ірану, Туреччина впродовж століть зазнавала певних європейських впливів, оскільки мала значні територіальні володіння й була активним учасником багатьох подій на Європейському континенті. Вона являла собою величезну імперію, на території якої проживали десятки різних народів, які зазнавали тяжкого гніту, як національного, так і релігійного. Туреччина мала численну, добре навчену і озброєну армію. 1876 р. в країні була прийнята Конституція. Незважаючи на це, Туреччина до кінця ХІХ ст. опинилась у фінансово-економічній залежності від західних країн. Султаном Туреччини в той період був Абдул-Хамід II (1876–1909). Султан найбільше переймався метою збереження традиційних ісламських цінностей та величезних володінь Османської імперії в Європі, Азії та Африці, де не припинялась національно-визвольна боротьба народів. В 1894–1896 рр. війська султана здійснили винищення вірмен на території імперії і в султана з'явилося прізвисько «Кривавий султан».

Наприкінці ХІХ ст. в країні виникло товариство молодих турецьких офіцерів «Єднання і прогрес». В Європі його членів називали младотурками. Їхня програма містила такі положення:

- реформування імперії при обов'язковій умові її збереження;
- прогрес і розвиток країни при невтручанні іноземців;
- боротьба за свободу, рівність, братерство і правосуддя.
- вирішення вимог нетурецьких народів;
- скасування феодальних повинностей і вирішення аграрного питання.

В 1907 р. з'їзд младотурків закликав країну до повстання проти султана Абдул-Хаміда II, якого в народі називали «кривавим». В липні 1908 р. під керівництвом младотурків відбулося повстання військового гарнізону в Македонії. На вимогу повсталих султан відновив дію Конституції 1876 р. На виборах до парламенту младотурки перемогли, отримавши 2/3 місць у палаті депутатів. Однак у квітні 1909 р. в столиці відбулося повстання під гаслом повернення до шаріату

й давніх ісламських традицій. Скориставшись повстанням, султан розпустив парламент і розпочав репресії проти молодотурків. Війська, вірні молодотуркам, захопили владу. Абдул-Хаміда було позбавлено трону.

27 квітня новим султаном став брат султана Мехмед V, діяльність якого повністю контролювали повсталі.

Младотурки провели деякі реформи, реорганізувавши армію, жандармерію, поліцію. Однак, прийшовши до влади, вони не виконали жодної з своїх обіцянок і встановили жорстокий диктаторський режим. Жорстоко придушувалися страйки робітників за економічні права. Проходило примусове отуречування народів. Гасла про свободу і рівність замінено було на гасло «Рівність всіх османів (турків)». В 1913 р. младотурки скасували дію Конституції і обмежили діяльність парламенту. Одночасно младотурки жорстоко придушували антитурецькі повстання народів, які населяли Туреччину – арабів, болгар, вірмен. Із особливою жорстокістю було придушено повстання вірмен в 1915 р. В результаті кривавої різни загинули тисячі старих, жінок і дітей – загальним числом близько 1 млн чол.

7. Мексиканська революція 1910–1917 рр.

У першій половині XIX ст. іспанські та португальські колонії в Америці проголосили незалежність і під час війни з Іспанією спромоглися відстояти свою незалежність. З середини XIX ст. ці країни називають Латинською Америкою.

Розвиток незалежної Мексики, як і інших країн Латинської Америки, відбувався повільно. Передумови цього було закладено ще в колоніальні часи. В сільському господарстві Мексики переважало велике поміщицьке землеволодіння – латифундії, де використовувалася праця наймитів – пеонів та володіння індіанських общин. Головною тенденцією в землекористуванні було розширення латифундій за рахунок общинних земель. В 1872 р. до влади в країні прийшов генерал Порфіріо Діас. Він встановив свою диктатуру. Усіляко заохочувалося ввезення в країну іноземного капіталу, передусім американського. Зарубіжні компанії посіли провідні позиції в галузях, що швидко розвивалися: у залізничному транспорті, гірничодобувній, металургійній, нафтовій промисловості. Розвивалося і національне виробництво, але воно лишалося на других ролях. В середовищі національної

Еміліано Сапата

буржуазії зростало незадоволення і політикою Діаса, і американцями.

Уряд Діаса видав низку законів, спрямованих проти селянських общин. Це дозволило багатим латифундистам відібрати в селян землю, яка тепер належала їм на правах приватної власності. Всього у селян було відібрано 60 млн га землі. Понад 90% селян, в основному общинників, стали безземельними і перетворилися на батраків-пеонів, змушених важко працювати на чужих плантаціях за злидненну зарплату. Руйнувався

весь традиційний спосіб життя індіанської общини. Мексика опинилась на порозі селянської революції.

У 1909 р. багато районів країни були охоплені селянськими заворушеннями. Особливо великі з них відбувалися на півдні, в штаті Морелос, де вся земля була в руках 27 латифундистів, які захопили общинні володіння. Там уже діяв партизанський загін на чолі з Еміліано Сапатою.

Еміліано Сапата (1879–1919) народився в селищі Аяла штату Морелос в бідній селянській родині. В 1909 р. створив комітет захисту селянських земель. А після невдалих спроб добитися справедливості в суді закликав селян до повстання, висунувши гасло «Земля і воля!».

На півночі країни вже давно діяв партизанський загін Франсіско Вілья.

Франсіско Вілья (1877–1923) походив з родини пеона, не мав ніякої освіти. Створений ним повстанський загін нападав на поміщиків, грабував купців. Здобич Вілья ділив серед бідняків.

У різних містах Мексики існувала мережа таємних клубів і груп, що мали на меті повалення диктатури. Ліберали вважали за краще діяти на конституційній основі. Вони об'єдналися, щоб перешкодити переобранню Діаса на чергових президентських виборах. Цю партію «непереобрання» очолив Франсіско Мадеро.

Незадовго до виборів Діас заарештував Мадеро і його прибічників за звинуваченням в підготовці заколоту і знову на виборах здобув «перемогу». Мадеро, звільнений із в'язниці

під заставу, в жовтні 1910 р. емігрував у США. Діасу спершу вдалося придушити розрізнені повстання. Та вони вже означали початок революції. В лютому 1911 р. Мадеро з групою прибічників перейшов американо-мексиканський кордон, очолив повстанців на півночі Мексики і рушив з ними до столиці (Мехіко). 25 травня 83-річний Діас подав у відставку і незабаром утік з Мексики. 7 червня війська Мадеро увійшли у Мехіко. У жовтні його було обрано президентом. Ліберали вважали революцію завершеною. Уряд Мадеро не поспішав вирішувати аграрні проблеми країни, але почав вимагати роззброєння і розпуску партизанських загонів, пославши проти них свої війська, які жорстоко розправились із повстанцями та їхніми родинами. У відповідь на це Сапата 28 листопада 1911 р. проголосив «План Аяла». План оголошував:

- повну націоналізацію всього майна ворогів революції;
- повернення відібраних латифундистами земель їхнім колишнім власникам;
- вилучення однієї третини земель у решти поміщиків.

Тисячі й тисячі селян сходилися в армію Сапати. Він став селянським ватажком. Зростали загони Вільї на півночі. Намагаючись якось об'єднати суспільство, Мадеро почав готувати аграрну реформу, пішов на поступки робітникам. Але це, в свою чергу, активізувало прибічників колишнього диктатора. Їхні повстання вибухали в 1911–1912 рр. у різних частинах країни. В лютому 1913 р. заколотники організували повстання столичного гарнізону. Мадеру було вбито. Контрреволюційний режим очолив генерал Уерта.

Знову почали об'єднувати свої сили ліберали. Їх очолив колишній сподвижник Мадеро багатий поміщик Венустіано Карранса. В березні 1913 р. він закликав усіх противників режиму Уерти до повстання з метою відновлення конституційного ладу. До нього приєднався Вілья, котрий сформував зі своїх військ Північну дивізію. Підтримали Каррансу і США, незадоволені тісним зв'язком Уерти з англійцями. У квітні–листопаді 1914 р. вони навіть висадили десант у Велакрусі.

У липні 1914 р. режим Уерти впав, а в серпні Карранса захопив столицю. В цей період і відіграло свою роль незбігання основних цілей учасників спільної боротьби проти Уерти. Сапата наполягав на виконанні «Плану Аяла». До нього приєднався і Вілья. Карранса ж план відхилив. Назрів конфлікт. Наприкінці листопада війська Карранси залишили Мехіко. В столицю увійшли загони Вільї і Сапати. 4 грудня

відбувалася перша особиста зустріч двох селянських генералів. Але вони не змогли домовитися і виробити спільну політичну програму.

Тим часом уряд Карранси, що переїхав у Веракрус, опублікував декрет, в якому обіцяв здійснити аграрну реформу, підвищити робітникам заробітну плату, захистити національні природні ресурси. Підтримка Карранси почала зростати. Його війська розгорнули наступ на Мехіко. На його боці проти армій Сапати і Вільї билися «червоні» батальйони, створені робітниками Мексики. Дивізії Вільї та Сапати залишили столицю.

Політика уряду сприяла національному єднанню. Це дало можливість прийняти нову конституцію країни. Вона була опублікована 5 лютого 1917 р. і була для свого часу однією з найдемократичніших у світі. Вона проголосила:

- повну юридичну рівність громадян, їхні демократичні права і свободи;
- обмеження влади і впливу церкви;
- недоторканність приватної власності;
- «первісну власність держави на землі і води» з правом наступної передачі їх приватним особам. Корисні копалини, що знаходяться в надрах землі, також оголошувалися народною власністю. Цим створювалися правові засади для націоналізації природних ресурсів і гірничодобувних галузей промисловості;
- накладалися обмеження на іноземний капітал;
- передбачалося видання законів щодо скорочення обсягів великої земельної власності з передачею селянам вилучених надлишків. Це дало можливість в подальшому здійснити глибоку аграрну реформу;
- в галузі трудового законодавства запроваджувався 8-годинний робочий день, а для підлітків до 16 років – 6-годинний, вводилися істотні обмеження щодо використання на виробництві жіночої і дитячої праці – гарантувалася рівна оплата за однакову працю, подвійна оплата понаднормової праці. Робітники діставали право на страйки.

Конституція була заключним актом революції 1910–1917 рр.

Висновки

Поразка Туреччини у війні 1877–1878 рр. із Росією дозволила болгарському народові створити свою державу, а Сербії, Чорно-

горі та Румунії – досягти остаточної незалежності. Балканські війни 1912–1913 рр. взагалі покінчили із турецьким ярмом над слов'янськими народами. В Китаї традиційно сильна бюрократична держава не змогла протистояти європейському колоніалізму. Антиіноземне повстання іхетуанів, а згодом і Сінхайська революція призвели до падіння маньчжурської цінської династії і встановлення воєнної диктатури Юань Шікая. Індія, маючи давню цивілізацію, що включала кастову організацію суспільства, поступово пристосувалась до потреб промислового та капіталістичного розвитку. Національно-визвольний рух в Індії виступав за оновлення суспільства і його самоуправління. В Мексиканській революції 1910–1917 рр. з'єдналися масовий селянський рух за землю та ліберальний рух за демократію і обмеження іноземного капіталу. Вона закінчилась підписанням компромісної демократичної конституції, яка згуртувала мексиканське суспільство.

Запитання і завдання

---

1. Схарактеризуйте причини і спрямованість повстання іхетуанів у Китаї.
2. Назвіть причини Сінхайської революції.
3. Коли було створено Індійський національний конгрес: у 1857 р., 1875 р., 1885 р., 1905 р.?
4. Які соціальні верстви і з яких причин брали участь у Мексиканській революції?
5. Що спільного було в революціях в Ірані та Туреччині?
6. Поясніть значення термінів: «свадеші», «сварадж».

Документи та матеріали

З повідомлення кореспондента газети «Русское слово» (4 листопада 1911 р.)

«Центральний Китай охоплений мужицькою революцією. В міста сходяться селяни, хлібороби, озброєні мотиками, звозять припаси революціонерам, приєднуються до загонів, дають коней і гарби для пересування. Арсенали дрібних міст спустошено, зброю роздано населенню. В захоплених революціонерами містах влаштовуються патріотичні походи з прапорами, на яких є написи «Визволення Китаю...»

Ефимов Г.В. Буржуазная революция в Китае и Сунь Ятсен (1911–1913). Факты и проблемы. – М., 1974. – С. 110.

Запам'ятайте дати

1879 р. – утворення Болгарської держави

1885 р. – створення Індійського національного конгресу

1899–1900 рр. – повстання іхетуанів у Китаї
1905 р. – початок руху «свадеші» в Індії
1910 р., листопад – Мексиканська революція
1911 р., жовтень – Сінхайська революція в Китаї
1912 р., жовтень–грудень – I Балканська війна
1913 р., червень–серпень – II Балканська війна
1908 р., липень – 1909 р., квітень – младотурецька революція в Туреччині

33. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В 1871–1914 рр.

1. Створення Троїстого союзу

Початок 70-х рр. XIX ст. був позначений великими змінами в міжнародній обстановці. Головною причиною цього було посилення нерівномірності розвитку окремих країн. В Європі найяскравіше це виявилось в швидкому індустріальному зростанні раніше відсталої Німеччини. В політичній роз'єднаності Німеччини й Італії старі держави континенту (Австрія, Росія, Франція) бачили важливу гарантію своєї безпеки. Із появою після франко-пруської війни двох нових великих держав (Німеччини, Італії) порушилась існуюча рівновага. Німецька імперія, яка перетворилась на могутню військову державу, почала викликати занепокоєння у своїх сусідів. Зростання німецької могутності призвело до різкого загострення міждержавних протиріч у Європі, а потому і в усьому світі.

Після 1871 р. в Європі запанував «озброєний мир» – такий мир, під прикриттям якого відбувалася підготовка до війни. Напруженість обстановки зростала в умовах швидкого промислового і технічного прогресу, що дало змогу безперервно вдосконалювати зброю. Така обстановка призводила до постійної гонки озброєнь, якої не знала попередня епоха. Кожний крок будь-якої держави у напрямку збільшення військової могутності викликав кроки у відповідь інших держав. Дипломатичні зусилля європейських урядів були спрямовані на пошук союзників у майбутній війні, загроза якої повільно, але неухильно наростала з кожним роком.

Поразка Франції у війні з Пруссією, втрата нею Ельзасу і Лотарингії, величезна 5-мільярдна контрибуція стали першим джерелом напруженості. Франція не могла примиритися з ганебною поразкою, і в Берліні, побоюючись реваншу,

вирішили, що потрібний ще один, тепер вже остаточний, розгром Франції. В такій ситуації і інші сторони почали інтенсивно шукати союзників.

Канцлер Німецької імперії Бісмарк, видатний дипломат свого часу, вольовий і наполегливий політик, розумів, що для повної ізоляції Франції потрібна сильна коаліція на чолі з Німеччиною. Це завдання Бісмарк спробував розв'язати шляхом створення Союзу трьох імператорів (1872–1878). Цей Союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Росія) не міг бути міцним і тривалим, оскільки Росія, вступивши до нього, не відмовилася від підтримки Франції. «Європі, і передусім Росії, потрібна сильна Франція», – сказав російський канцлер О. Горчаков.

Російсько-турецька війна (1877–1878) і Берлінський конгрес (1878) остаточно підірвали Союз трьох імператорів Росія не отримала підтримки ні Німеччини, ні Австро-Угорщини.

Подальша діяльність Бісмарка щодо ізоляції Франції призвела до створення Троїстого союзу. В 1882 р. було укладено договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією. Ця воєнна коаліція була спрямована одним вістрям проти Франції, другим – проти Росії.

2. Посилення англо-німецьких протиріч

В основі зближення Франції і Росії були політичні, економічні й стратегічні інтереси. Утворення Німецької імперії призвело до різкого погіршення міжнародного становища Франції – вона на деякий час опинилася у зовнішньополітичній ізоляції. Однак наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. стало зрозуміло, що у разі виникнення війни з Німеччиною, Франції може надати допомогу лише Росія. В Німеччині постійно збільшувався апетит і вона загрожувала не лише східному кордону Франції, але й західному кордону Росії. Для франко-російського зближення неабияке значення мали й економічні чинники. Наприкінці 70-х рр. російський уряд одержав перші позики від Франції, яка невдовзі стала головним кредитором Росії. В першій половині 90-х рр. франко-російський союз було оформлено консультативним пактом (1891) і таємною воєнною конвенцією (1892). Це забезпечило Франції воєнну допомогу Росії у разі сутички з Німеччиною або Італією, а Росії – підтримку у випадку нападу Німеччини або Австро-Угорщини.

Для зовнішньої політики Англії другої половини XIX ст. була характерна так звана політика «блискучої ізоляції». Ця політика ґрунтувалася на промисловій і морській (особливо військово-морській) могутності Англії і давала їй можливість не зв'язувати себе жодними рівноправними союзами, договорами, угодами і т. п. Послідовним провідником цієї політики був розумний і дуже обережний дипломат лорд Солсбері, котрий полюбляв повторювати, що в Англії немає вічних союзників і вічних ворогів, а є тільки постійні й одвічні інтереси. Солсбері неодноразово відкидав домагання Бісмарка про приєднання Англії до Троїстого союзу, хоч і вважав її головними ворогами Францію через колоніальне суперництво в Азії та Африці і Росію через протистояння в Середній Азії. Солсбері сподівався на конфлікт цих країн з Троїстим союзом, у разі виникнення якого Англія займе позицію спостерігача.

До певного часу Англія мала користь від ізоляціоністської політики. Однак в умовах виходу на міжнародну арену нових країн, що індустріально розвивалися (Німеччина, Італія, США, Японія) і мали плани зміцнення своїх позицій у світі, в обстановці поділу Європи на два ворожих табори подальша ізоляція Англії ставала для неї небезпечною. Розширення сфер впливу, тобто здобуття нових джерел сировини і ринків збуту, могло відбутися за рахунок поділу величезної англійської колоніальної імперії, розтягти яку були не проти і Німеччина, і Франція, і Японія, й інші. Починався переділ вже поділеного світу і закінчувалося гордовите усамітнення Англії. Вона, як і всі, мусила круто змінювати свою зовнішню політику і виходити з ізоляції. Це прискорювалося тим, що англо-французьке й англо-російське суперництво в колоніальній сфері могло бути швидко урегульоване, а англо-німецькі суперечності все більше набували антагоністичного (непримиреного) характеру і глобальних (всесвітніх) масштабів.

3. Міжнародні кризи і конфлікти початку XX ст. Гонка озброєнь

Наприкінці XIX ст. великі держави почали боротьбу за переділ світу. Міжнародні відносини вступили в новий, більш складний етап свого розвитку. Кінець XIX – початок XX ст. позначені рядом воєн у різних районах світу, що мали одну спільну рису – це були конфлікти, зумовлені боротьбою за колонії і сфери впливу. Навесні 1898 р. почалась іспано-американська війна. Відстала Іспанія, яку роздирали внутрішні суперечності, була скоро розбита. Вона втратила Кубу,

яку окупували війська США, а також острови Пуерто-Ріко і Гуам. США здобули Філіппінський архіпелаг, заплативши за нього 20 млн доларів.

Основною ареною англо-німецького суперництва була Південна Африка. Тут було знайдено алмази, золото. І Лондон, і Берлін поставили собі за мету заволодіти цими багатствами, розташованими на території бурських республік Оранжева і Трансвааль. Війна 1899–1902 рр. завершилася поразкою бурів, окупацією і включенням території бурських республік до складу Британської імперії. Однак війна показала слабкість військової організації Англії та її міжнародних позицій. В 1902 р. було підписано англо-японський союзний договір, що означав кінець політики «блискучої ізоляції». В 1904 р. Японія почала війну проти Росії. Перемога молодій мілітаристській японській державі, що набирала силу, стала свідченням політичної й економічної деградації російського суспільства. Війна завершилась підписанням Портсмутського миру (23 серпня – 5 вересня 1905 р.), за яким Японія здобула Південний Сахалін, Порт-Артур і право проникнення в Маньчжурію. Над Південною Кореєю було встановлено японський протекторат.

4. Утворення Антанти

На початку ХХ ст. відбувається нормалізація відносин між Англією і Францією. Після урегулювання англо-французьких розбіжностей з колоніальних питань розвиток міжнародних відносин пішов шляхом утворення нового (після Троїстого союзу) воєнно-політичного блоку. Спочатку (квітень 1904 р.) було підписано таємну англо-французьку угоду – Щиросерда згода (фр. *Entente cordiale*), або просто Антанта, і після урегулювання англо-російських суперечностей було укладено англо-російську угоду (1907), що завершило створення Антанти. Поки що єдиного договору між трьома країнами не було, а в двосторонніх угодах Німеччину взагалі не згадували, та було очевидно, що Антанта протистоїть Троїстому союзу.

Створення Антанти було сильним ударом по Німеччині. Німецька дипломатія і сам кайзер Вільгельм II вдалися до спроб розвалити Антанту. Це супроводжувалося виникненням ряду криз, які все більше наближали до воєнного конфлікту двох таборів.

До початку 1914 р. гонка озброєнь в обох таборах досягла величезних розмірів. Лідирувала тут Німеччина. Рейхстаг

приймав один за одним закони про збільшення складу армії в мирний час. Німецька армія була технічно краще споряджена, ніж французька і російська. Німеччина встигла краще і швидше від усіх підготуватися до війни. Враховуючи, що співвідношення сил у 1914 р. склалося на її користь, вона шукала тільки привід для якнайшвидшого розв'язання війни.

Висновки

Франко-пруська війна призвела до ускладнення міжнародної обстановки. Переможена і пограбована Франція не могла примиритися з поразкою – новий конфлікт був неминучий. Пошуки союзників привели до створення Німеччиною Троїстого союзу, якому незабаром був протипоставлений союз франко-російський, що ніс у собі згубну для Німеччини перспективу війни на два фронти.

Вихід на міжнародну арену нових індустріальних держав (Німеччина, США, Японія), які швидко розвивалися, і поставлені ними питання про перерозподіл поділеного світу ще більше ускладнили міжнародні відносини, що знайшло своє відбиття в ряді воєн (іспано-американська, англо-бурська, російсько-японська). Відхід Англії від політики «блискучої ізоляції» дозволив створити Антанту, через що загроза світового конфлікту зростає в багато разів. За кожним із блоків стояли величезні матеріальні й людські ресурси.

Балканська криза і породжений нею клубок суперечностей став зручним приводом для фатального рішення Берліна і Відня готуватися до майбутньої світової війни.

Запитання і завдання

---

1. Якими були економічні причини ускладнення міжнародної обстановки в останній третині XIX ст.?
2. Чому розпався Союз трьох імператорів?
3. Що сприяло франко-російському союзу?
4. У чому суть політики «блискучої ізоляції» Англії? Чому вона стала небезпечною для неї наприкінці XIX – на початку XX ст.?
5. Чому англо-німецькі суперечності стали головними в міжнародних відносинах?
6. Що зробило Балкани «пороховим льохом» Європи?

Документи та матеріали

З російсько-французької воєнної конвенції (1892 р.)

«Франція і Росія, запалені однаковим бажанням зберегти мир і не маючи іншої мети, крім як підготуватися до потреб обо-

ронної війни, викликаній нападом сил Троїстого союзу на ту чи іншу з них, домовилися щодо таких пунктів:

1. Якщо на Францію нападає Німеччина або Італія, підтримана Німеччиною, то Росія застосує всі наявні в її розпорядженні сили для того, щоб учинити напад на Німеччину.

Коли на Росію нападе Німеччина або Австрія, підтримана Німеччиною, то Франція застосує всі свої наявні сили для війни з Німеччиною.

2. У разі, коли сили Троїстого союзу... були б мобілізовані, то Франція і Росія... мобілізують негайно і одночасно всю наявність своїх сил і посунуть їх якомога ближче до своїх кордонів...»

Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1925. – Ч. 1. – С. 270–271.

1. Як позначилося підписання конвенції на міжнародному становищі Франції?

2. В чому полягала особлива небезпечність для Німеччини франко-російського воєнного союзу?

Запам'ятайте дати

1882 р. – утворення Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія)

1904 – 1907 рр. – утворення Антанти (Англія, Франція, Росія)

КУЛЬТУРА ЗАРУБІЖНИХ 15 КРАЇН. КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ

34. КУЛЬТУРА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН. НАЙВАЖЛИВІШІ ДОСЯГНЕННЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

1. Переворот у природознавстві

У другій половині ХІХ ст. наука починає висуватися в число найважливіших сфер суспільної діяльності. В ній відбуваються складні процеси. З одного боку, окремі її галузі поділялися на все більш вузькі, спеціальні, а з другого – окремі науки тісно зв'язувалися поміж собою суміжними дисциплінами (фізична хімія, біохімія, астрофізика тощо). Це дозволило значно розширити дослідницькі можливості науки і в поєднанні із тим, що матеріально-технічна її база зросла, забезпечило справжній переворот у природознавстві.

Початок перевороту поклала розроблена англійським ученим Дж. -К. Максвеллом ще в 1865 р. електромагнітна теорія світла. Вона передбачала існування електромагнітних хвиль, що поширюються зі швидкістю світла. В 1887 р. німецький фізик Г.-Р. Герц експериментально довів існування радіохвиль (від лат. *radius* – промінь). Почався пошук можливостей використати їх для бездротової передачі сигналів. У 1895 р. російський вчений О. Попов, а в 1896 р. італієць Г. Марконі здійснили спроби бездротового телеграфування. В наступні роки велася робота зі створення, вдосконалення і широкого застосування радіоапаратури. В 1899 р. Марконі здійснив радіопередачу через Ла-Манш, а в 1901 р. – через Атлантику. Радіо входило в життя суспільства.

Результати вивчення інфрачервоного, світлового, ультрафіолетового випромінювання знайшли застосування в астрономії, біології, електротехніці та ін. В 1895 р. німецький фізик В.-К.Рентген відкрив «ікс-промені», названі згодом рентгенівськими. Вони виявилися здатними проникати через тверді тіла, неприступні для звичайного світла. Рентген створив спеціальну трубку для одержання цих променів. Вона почала широко застосовуватися в медицині, хімії, фізиці, металургії і т. д.

Другим найвизначнішим досягненням фізики стало відкриття електрона – першої з виявлених елементарних частинок, що складають структуру атома. Спираючись на електромагнітну теорію Максвелла й атомістичні уявлення про будову речовини, голландський фізик Г. Лоренц зміг у 1895 р. математично обґрунтувати електронну теорію. А в 1897–1898 рр. англієць Дж.-Дж.Томпсон експериментально виявив потік цих негативно заряджених частинок під час електричного розряду в газовому середовищі.

Ернест Резерфорд

Нарешті, третім визнанням відкриттям стало виявлення радіоактивності, що проторувало шлях до створення ядерної фізики. В 1896 р. французький учений А. Бекерель звернув увагу на незвичайну дію солі урану на фотопластинку. Через два роки М. Склодовська-Кюрі та її чоловік П. Кюрі встановили, що в подібних випадках відбувається радіоактивний розпад з випромінюванням частинок енергії та заряду.

Пояснення сутності радіоактивності на базі вчення про будову атома дав видатний англійський фізик Е. Резерфорд. Він визначив, що під час розпаду радіоактивних елементів виділяються два види випромінювань – потік ядер атомів гелію і потік електронів. Електромагнітне гамма-проміння – це додатковий вид випромінювання. В 1903 р. Резерфорд і його співвітчизник Ф. Содді сформулювали загальну теорію радіоактивності. Відкриття електрона і радіоактивності поклали кінець теорії про те, що атом є найпростіша неподільна частинка речовини. В 1911 р. Резерфорд запропонував «планетарну» модель атома. Але ця модель не враховувала так званої квантової теорії німецького фізика М.Планка (1900), яка доводить, що процес випромінювання не є безперервним, а складається з окремих порцій – квантів.

З урахуванням цієї теорії датський фізик Н.Х.Бор (1885–1962) уточнив у 1913 р. планетарну модель атома. Він увів до неї уявлення про стрибкоподібний перехід електрона з однієї орбіти на іншу, що супроводжується випромінюванням певної порції (кванта) енергії.

Багато нових відкриттів по суті перевернули всю колишню фізичну картину світу. В неї не укладалася ціла низка експериментально встановлених фактів, у тому числі незалежність швидкості поширення світла від швидкості й напрямку руху джерела світла. Досліди в цій галузі, проведені в 1881–1887 рр. американськими вченими А. Майкелсоном і Е. Морлі, суперечили класичним уявленням про час і простір. У цих умовах величезне значення мала висунута А.Ейнштейном теорія відносності (1905 р. – спеціальна теорія відносності, 1907–1916 рр. – загальна теорія відносності). Вона показала, що принципи «класичної фізики» – наявність абсолютних простору і часу – насправді придатні лише для опису повільних (порівняно зі швидкістю світла) подій. Коли ж ідеться про рухи з надвисокою швидкістю, перебіг часу і характер простору будуть для них іншими, залежними від самої швидкості. Від неї ж залежатиме і маса тіла. Відтак теорія вказувала на відносність попередніх характеристик простору, часу і закону всесвітнього тяжіння.

Переворот у фізиці справив значний вплив на хімічну науку. Відкривалися нові хімічні елементи, що заповнювали порожні клітинки в періодичній системі Д.І.Менделєєва, чим блискуче підтверджувалося припущення вченого про властивості ще невідомих тоді елементів. Так було відкрито галій, скандій, германій, гелій та інші елементи, багато газів. Наприкінці ХІХ ст. виникла велика хімічна індустрія, яка виявила особливий інтерес до практичного виробництва барвників, інших синтетичних матеріалів.

2. Розвиток біологічних наук

У біології закріплювався дарвінізм – вчення про мінливість і розвиток видів тваринного та рослинного світу. Гіпотеза Ч. Дарвіна про походження людини від мавпоподібних предків підкріплювалася знахідками залишків викопної людини. Так, у 1891–1893 рр. голландець Е. Дюбуа виявив на о.Ява в Індонезії залишки кістяка істоти, названої пітекантропом (від грецьк. «пітекос» – мавпа, «антропос» – людина). Після тривалих дискусій вона була визнана перехідною формою від мавпи до людини. Німецький біолог Е.Геккель запропонував так званий біогенетичний закон, згідно з яким індивідуальний розвиток зародка людини чи тварини скорочено повторює попередній розвиток усього ви-

ду, до якого належить ця особина. Це допомогло розкрити спорідненість між біологічними видами.

Зміцнення позицій дарвінізму і становлення науки про будову, розвиток і функції клітини створили умови для появи спеціальної науки про спадковість і мінливість організмів – генетики (від грецьк. «генезис» – походження). Біля її джерел стояв чеський натураліст Г.-Й. Мендель. Він був ченцем, а потім ігуменом монастиря в м. Брно. Там, у монастирському саду, він проводив досліди щодо штучної гібридизації (схрещування) різних сортів гороху. Точне врахування їхніх результатів дало йому можливість дійти висновку, що існують якісь матеріальні частинки «спадкової речовини», які передають нащадкам певні ознаки батьків. У 1866 р. Мендель опублікував підсумки своїх досліджень. Та на них не звернули тоді уваги. Тим часом учені, які вивчали клітинне ядро, виявили в ньому особливі тільця, названі «хромосомами». Було встановлено, що клітини кожного виду тварин або рослин характеризуються певною кількістю хромосом (у людини їх 46). А невдовзі дійшли висновку, що одна хромосома складається з тисяч частинок, кожна з яких управляє окремою ознакою. Їх назвали генами (від грецьк. «генос» – рід). На початку XX ст. американський біолог Т.Х. Морган визначив деякі закономірності розташування генів у хромосомі і обґрунтував хромосомну теорію спадковості. Зі свого боку німецький вчений А. Вейсман довів неможливість успадкування набутих протягом життя ознак.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. швидкими темпами розвивалися й інші галузі біології. У сфері фізіології величезне значення мали праці російського вченого І.П.Павлова, присвячені вивченню вищої нервової діяльності (теорія умовних рефлексів).

Наприкінці XIX ст. оформилася психологія як самостійна наука, відмінна від фізіології. Її важливим напрямом став психоаналіз, засновником якого був австрійський лікар-психіатр і психолог З. Фрейд. Він вважав, що головною причиною психічних хвороб є придушення людиною своїх підсвідомих нахилів. Фрейд запропонував як метод лікування, здійснення аналізу придушених потягів з допомогою їх вільного обговорення, тлумачення сновидінь тощо. Вчення Фрейда не тільки вирішальним чином вплинуло на розвиток психології, але й зробило більш гуманною всю культуру XX ст.

Окремою науковою дисципліною стала в другій половині XIX ст. мікробіологія (від грецьк. «мікрос» – маленький). Це наука, що вивчає мікроби. Основоположником її був французький вчений Л. Пастер (1822–1895). Розпочаті ним наприкінці 50-х рр. дослідження процесів бродіння показали можливість широкого застосування мікроорганізмів у харчовій промисловості. Водночас Пастер відкрив спосіб запобігання псуванню продуктів шляхом знищення мікроорганізмів, що містяться в них. Цей метод, що дістав назву «пастеризація», і тепер використовується для консервування харчових продуктів. Наприкінці 70-х рр. Пастер взявся за вивчення мікроорганізмів – збудників заразних хвороб людини і тварин. Він розробив метод і рецепти профілактичних щеплень проти курячої холери (1879), сибірської виразки (1881), сказу (1885). У 1888 р. він створив і очолив інститут мікробіології (Пастерівський інститут) у Парижі.

Корисна справа, розпочата Пастером, була підтримана і продовжена вченими з різних країн. Особливо плідною була діяльність німця Р. Коха (1843–1910). В 1882 р. він відкрив збудник туберкульозу, а в 1883 р. – збудник холери. В його лабораторії в 1884 р. відкрито палички черевного тифу і бактерії дифтериту, а згодом – збудники багатьох хвороб тварин. До кінця XIX ст. вчені винайшли вакцини від більшості епідемічних захворювань.

3. Нова техніка

Характерними рисами технічного прогресу другої половини XIX – початку XX ст. були:

- застосування електроенергії в усіх галузях виробництва і побуту;
- витіснення заліза сталлю;
- зростання видобутку і переробки нафти;
- поширення двигунів внутрішнього згорання.

Відкриття М. Фарадеєм електромагнітної індукції дало змогу перевести машини з парового двигуна на електричний. Винайдення М. Доливо-Добровольським у 1888 р. системи трифазного змінного струму дало можливість передавати електроенергію по дротах від потужних електростанцій на сотні кілометрів. Цим була розв'язана проблема енергозабезпечення промисловості, транспорту, зв'язку, міського освітлення і т. д.

Нафта швидко перетворювалася на один із найважливіших видів палива і сировини для хімічної промисловості. Це було пов'язано з практичним впровадженням обґрунтованого ще Д. Менделєєвим у 1880 р. крекінг-процесу (від англ. «crack» – розщеплювати) – методу розкладання нафти при високих тисках і температурах. Будувалися нові нафтопереробні заводи, а для транспортування нафти – нафтопроводи.

Та найбільш значні й довгострокові наслідки викликало створення двигунів внутрішнього згорання, що працювали на рідкому паливі. Воно дало можливість широко розгорнути виробництво саморушних безрейкових транспортних засобів, які глибоко змінили все дотеперішнє життя суспільства. В середині 80-х років німецькі винахідники Г. Даймлер (1834–1900) і К. Бенц (1844–1929) створили нові типи двигунів внутрішнього згорання, що працювали на бензині, і одразу ж застосували їх на практиці. В 1885 р. Бенц збудував триколісний повіз з одноциліндровим двигуном, що рухався зі швидкістю 15 км/год. У 1886 р. Даймлер свій, більш ефективний, двигун установив спочатку на мотоциклі, а потім – на чотириколісному повозі, що став першим автомобілем. У 1893 р. і Бенц збудував чотириколісний автомобіль.

З'явилися автомобілі й у інших країнах. У 1886 р. свій автомобіль збудували датчани А. Хаммель і Х. Йохансон, у 1888 р. – англієць Е. Батлер, у 1889 р. – француз А. Пежо, в 1896 р. – американець Г. Форд. Почалося масове виробництво автомобілів.

У 1896–1897 рр. німецький інженер Р. Дизель (1858–1913) створив новий тип двигуна внутрішнього згорання, в якому використовуване важке рідке паливо спалахує від сильного стискання. Двигун дістав ім'я винахідника. Він знайшов широке застосування на важкому транспорті, включаючи залізничний, і у виробництві.

Двигуни внутрішнього згорання дали життя ще одній «революційній» транспортній галузі – авіації. Літакобудування в своєму розвитку пройшло кілька етапів. Спочатку це були планери – безмоторні літальні апарати з однією несучою поверхнею (моноплани) або з двома (біплани). Майже одночасно з планерами споруджувалися і випробовувалися аероплани (моноплани або біплани), споряджені паровими двигунами. Але завелика вага двигунів і недосконалість конструкції зазвичай призводили ці спроби до трагічних наслідків. Третій етап, що розпочався на зорі ХХ ст., пов'язаний із

застосуванням бензинових двигунів. Уперше 17 грудня 1903 р. біплан американців – братів Райт пролетів 260 м. В 1905 р. їхній новий аероплан летів 38 хвилин зі швидкістю 60 км/год.

У подальшому головним центром авіаційних випробувань стала Франція. В 1909 р. біплан А. Фармана упродовж 4 годин 18 хвилин пролетів 234 км. Тоді ж Л. Блеріо на моноплані перелетів Ла-Манш зі швидкістю 77 км/год. В Росії найбільші досягнення в авіабудуванні були пов'язані з іменем конструктора з України І. Сікорського (1889–1972). В 1911 р. його біплан встановив світовий рекорд швидкості – 111 км/год. В 1913 р. Сікорський першим у світі збудував багатомоторні літаки «Руський витязь» та «Ілля Муромець». Вагомий внесок у розробку теорії повітроплавання зробили М. Жуковський (1847–1921) і К. Ціолковський (1857–1935). Ціолковський став основоположником сучасної космонавтики.

Останні десятиліття ХІХ ст. ознаменувалися великими досягненнями в розвитку засобів зв'язку. Крім уже згаданого винайдення радіо, великих успіхів було досягнуто у вдосконаленні дротового електричного зв'язку. В галузі телеграфування була забезпечена можливість передачі по одній лінії відразу кількох телеграм. Французький механік Ж. Бодо (1845–1903) в 70-ті рр. розробив дешифратори, що стали класичними, друкарські механізми і розподільники. Створювалися підземні кабельні лінії. На початку ХХ ст. загальна довжина телеграфних мереж у світі становила близько 8 млн км.

У 1876 р. американець А. Белл (1847–1922) здобув патент на винайдення телефону. Ним була заснована «Телефонна компанія Белла», що стала могутнім концерном. Телефон Белла являв собою трубку, на одному кінці якої знаходилися і приймач, і передавач. Пізніше він вдосконалювався. Так, англієць Д. Юз сконструював для нього вугільний мікрофон. Розвиток електроенергетики дав можливість на зламі 70–80-х рр. створити телефонні станції на тисячі номерів, а в 90-ті рр. – автоматичні телефонні станції. В 1915 р. у світі вже було 10 млн телефонних апаратів, а довжина телефонних ліній перевищувала 36 млн км.

Однак досягнення наукової думки і успіхи техніки використовувалися не тільки в мирних цілях, а й у воєнних. Вдосконалення військової техніки значно прискорилося на початку ХХ ст. в переддень Першої світової війни. З іншого

боку, нова зброя сама посилювала бажання військових і політиків випробувати її на полі битви.

Серед нових тенденцій у сфері озброєнь була автоматизація стрілецької зброї. В 1883 р. американський інженер Х. Максим створив станковий кулемет, що дістав його ім'я. Було створено й інші типи кулеметів, а також автоматичну ручну зброю. В арміях різних країн на озброєння надійшли ручні й рушничні гранати, гранатомети і міномети. Напередодні і під час світової війни з'явилися скорострільні автоматичні та напіваавтоматичні гармати. Дальність вогню важких гармат досягла 18–22 км. А німецька гармата «Колоссаль» завдовжки 34 м, масою 750 т, у 1917 р. вела обстріл Парижа з відстані 120 км. Боротьба з нальотами авіації противника зумовила появу зенітної артилерії і зенітних кулеметів. Хімічна промисловість все більше працювала на воєнні потреби. Були винайдені й почали вироблятися бездимний порох, тринітрофенол, динаміт та інші вибухові речовини, а також численні отруйні речовини. Напередодні війни у Франції, Росії й Австрії було розроблено проекти панцерних всюдихідних машин на гусеничному ході. Але випуск їх почали в 1915 р. англійці. Для додержання таємничості їх назвали «танк», тобто цистерна, бак. Це слово згодом і закріпилося в ряді мов. Легкі танки стали виробляти французи. У всіх країнах, що воювали, в роки війни з'явилися панцерники, озброєні кулеметами і гарматами невеликого калібру.

4. Література і мистецтво.

Основні течії в літературі

Друга половина XIX і початок XX ст. у літературі Західної Європи і США відзначені появою ряду нових течій, утвердженням нових естетичних принципів. Напрямами, що висунули великих письменників і відіграли неабияку роль у художньому житті, були натуралізм, символізм і критичний реалізм. Свої позиції зберігав романтизм.

Натуралістична школа склалася у Франції до початку 70-х рр. XIX ст. Натуралісти виходили з того, що, хоч би яким чудовим був художній вимисел, переконливіше виглядає правда. Вони прагнули до об'єктивного, точного відображення дійсності, характеру людини. Особливу увагу приділяли навколишньому середовищу, де намагалися знайти дію точних і перевірених законів. Таким чином, натуралісти ставили

перед собою завдання вивчати людину і суспільство так, як учений-природознавець вивчає природу. Предметом спостереження оголошувалася людина, про яку натуралісти мали намір розповісти всю правду. Художній твір розглядався як «людський документ».

У 80-ті рр. XIX ст. у Франції сформувався символізм, для якого характерне свідоме нехтування реальності. Навколишнє життя видавалося символістам убогим і не вартим уваги. Вони зверталися до духовного, релігійного світу людини, головним у художній творчості вважали інтуїцію; ідеї, що перебувають за межами чуттєвого сприйняття, прагнули висловити за допомогою символів.

Головною особливістю критичного реалізму є зображення людського характеру в органічному зв'язку з соціальними обставинами поряд із глибоким соціальним аналізом внутрішнього світу людини.

Теорію натуралізму розробив французький письменник Еміль Золя. Своїй двадцятитомній серії «Ругон-Маккари» Золя дав багатозначний підзаголовок «Біологічна і суспільна історія однієї сім'ї в епоху Другої імперії». На прикладі життя однієї досить розгалуженої родини письменник змалював широку панораму французького суспільства, охопивши в ній життя всіх його верств від аристократичних кіл («Його ясно-вельможність Ежен Ругон») і великої буржуазії («Гроші») до паризького дна («Пастка»), селянства («Земля»), робітничого класу («Жерміналь»), армії («Розгром»). Золя першим з великих письменників Європи звернувся до дослідження психології великих мас людей, відкрив нові мотивування людської поведінки.

Продовжувачем традицій Золя якоюсь мірою був французький письменник Гі де Мопассан, який обрав як літературний жанр невеликий за обсягом і матеріалом роман, близький до повісті і новели. У своїх творах письменник зобразив усі верстви суспільства, але його головний герой – буржуа. Мопассан прагнув розкрити життєву філософію саме цього соціального типу («Життя», «Любий друг», «Монт-Ореоль»). Заперечуючи буржуазну мораль, письменник стверджував, що людині властиве прагнення до прекрасного, яке не може вбити навіть суспільна атмосфера. У його пізніх творах («Наше серце», «Сильніша за смерть») серед персонажів усе більше художників і письменників.

У ті ж роки, що й Мопассан, досяг творчої зрілості один із найбільших реалістів – Анатоль Франс. Критикуючи буржу-

азне суспільство, Франс протиставляє йому інше життя, інші ідеали, показує, як самотні й слабкі люди зберегли високу моральність у світі корисливості та продажності («Злочин Сильвестра Боннара»). У романі-тетралогії «Сучасна історія» письменник створив пройняту іронією картину сучасної йому Франції. «Острів пінгвінів» – гротескна фантастична хроніка французької історії від давніх часів до сучасності.

Принципи символізму простежуються у віршах англійського письменника Оскара Уайльда. Але у світі літератури Уайльд більше відомий як сатирик. Його казки (збірка «Гранатовий будиночок») і п'єси («Віяло леді Уіндермір», «Ідеальний чоловік», «Як важливо бути серйозним») висміюють уявлення про аристократизм і гідність, що існували в сучасному йому англійському суспільстві. У романі «Портрет Доріана Грея» крах героя як особистості пояснюється насамперед культом шалених насолод, егоїзмом, нехтуванням моральних принципів, що їх сповідує Доріан. Наприкінці життя Уайльд пише автобіографічну поему «Балада Редінзької в'язниці», де показано світ, у якому жорстоко збиткуються над людиною та її почуттями.

Англієця Джорджа Бернарда Шоу вважають творцем нової форми європейської сатиричної драми – драми-дискусії: «Будинки вдівця» (1892), «Професія місіс Уоррен» (1894). Новим підходом у мистецтві був прямий авторський коментар до характерів героїв, який давав можливість зосередити увагу глядача на певних проблемах. Шоу в своїй творчості відстоює думку про поступове вдосконалення людини як єдиного засобу врятування суспільства.

Письменником-новатором, що привернув до себе велику увагу всієї Європи, був норвезький драматург Генрік Ібсен. Творчість Ібсена глибоко самобутня, національна, тісно пов'язана з життям і давньою культурою його країни. Водночас проблеми, що він порушив, мають не тільки національний, а й європейський, загальнолюдський характер. Мета ібсенівських героїв – розкріпачення людського духу, царство гармонії, якого вони прагнуть досягти не лише для себе, а й для інших людей (драми «Бранд», «Пер Гюнт»).

У Німеччині на зламі ХІХ – ХХ ст. розвиток драматургії пов'язаний насамперед з ім'ям Герхарта Гауптмана. Його творчість зазнала впливу натуралізму (драма-казка «Затонувлий дзвін»), але переважно має реалістичний характер. У драмі «Ткачі» (1892), присвяченій повстанню сілезьких ткачів,

виявилися можливості Гауптмана як драматурга соціальної теми. Проблеми сучасності знайшли своє відбиття і в інших творах письменника («Стрілочник Тіль», «Візник Геншель», «Роза Бернд»).

Література США представлена, передусім, творчістю Марка Твена. У його творчості знайшли відображення соціальні процеси, що відбувалися в країні. У повсякденному житті простих людей, у їхніх radoшах і прикрошах Твен знаходив глибокий зміст. У книгах письменника виявилось його незвичайне обдарування гумориста. Сміх Твена характеризує величезна життєрадісність, що не типово для інших сатириків ХІХ ст. Із сатиричним описом американських звичаїв сусідять поетичні образи рідної природи, простих людей Америки. До скарбниці світової літератури увійшли «Пригоди Тома Сойєра», «Пригоди Гекльберрі Фінна», «Принц і злидар», «Янкї при дворі короля Артура» та інші видатні твори письменника.

Велику творчу спадщину залишив Джек Лондон. Світову славу письменникові принесли «північні» оповідання (збірки «Син вовка», «Боги його батьків», «Діти морозу»), що поєднують поезію суворої природи, безкорисливої мужності із зображенням тяжких фізичних і моральних випробувань, що приймаються заради збагачення. Небувалий успіх мали анімалістичні повісті «Поклик предків» і «Біле ікло», проникнуті глибоким гуманізмом. Захоплення ідеями соціалізму знайшло відбиття у романах «Залізна п'ята» і «Мартін Іден».

У російській літературі немає іншого письменника, творчість якого була б так розмаїта, як творчість Льва Миколайовича Толстого. Немало творів письменника присвячено подіям, учасником або очевидцем яких він був (повісті «Хаджі-Мурат», «Козаки», «Кавказький бранець», «Севастопольські оповідання»). Сім років працював Толстой над романом-епопеєю «Війна і мир». За характером подій, за кількістю дійових осіб цей твір не має рівних у світовій літературі. «Війна і мир» – російська народна епопея, у якій відображено національний характер російського народу в момент, коли вирішувалась його історична доля.

Великим мислителем є інший титан російської літератури Федір Михайлович Достоевський. Першим художнім твором Достоевського був роман «Бідні люди». Роман вирізняється людинолюбством і цим справляє сильне враження. Співчут-

тям до маленьких людей, яких кривдять сильні світу цього, пронизаний роман «Зневажені і скривджені». Достоевський – психолог морального зламу в людині, її злочину і революційної пристрасті. Його повністю поглинають внутрішні переживання людини, він проникає в глибини її душі. У романах письменника – боротьба одержимих ідеями людей. Це і зіткнення характерів, що втілюють різні ідейні принципи, це і боротьба теорії з життям у душі кожної одержимої людини. («Злочин і кара», «Ідіот», «Підліток», «Біси», «Брати Карамазови»).

5. Образотворче мистецтво

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в живописі відбувається справжня художня революція. З'являються нові, абсолютно відмінні від колишніх, напрями. Першим із них став імпресіонізм, що розвивався в обстановці гострої боротьби реалізму з академічним мистецтвом.

Щороку в Парижі в Луврі влаштовувались виставки сучасних митців, так званий Салон. 1865 р. в Салоні була виставлена картина Едуарда Мане «Олімпія». Вона значно відрізнялася від того, що, як правило, з'являлося на виставці. Зображення голої натурниці було зроблене без жодної стилізації чи декоративності. «Олімпія» збурила скандал, що переріс у полеміку про шляхи сучасного мистецтва. Роботи художника викликали інтерес молоді, під його впливом формується гурток малярів, які не визнавали авторитетів і прагнули вдихнути в мистецтво нове життя. Вони отримують назву «гурток імпресіоністів» (від франц. «impression» – враження; одна з картин Клода Моне, члена гуртка, називалась «Враження. Схід сонця»). Імпресіоністи – Клод Моне, Огюст Ренуар, Едгар Дега, Каміль Піссарро – виступали проти формалізму, міфологічності й бляклої палітри сучасної їм академічної школи. Традиційні зображення на релігійні й історичні теми поступаються місцем пейзажним замальовкам і міським сценам. Замість спокійної зміни колірної палітри приходить техніка письма мазками, окремими колірними плямами. В основу своєї творчості імпресіоністи поклали принцип «Художник має писати, що він бачить, і так, як він бачить». Найповніше принципи імпресіонізму втілював Клод Моне. Він створює серії пейзажів за різного освітлення («Темза», «Собор в Руані», «Копи», «Латаття»), звертається до міської теми («Бульвар Капуцинок у Парижі»). Своєю

пристрастю до жанрових картин відзначається Огюст Ренуар. Темою Ренуара був Париж; сюжети він знаходив, блукаючи вулицями, парками, бульварами міста. Його роботи проймають життєрадісністю, сонячним настроєм: («Мулен де ла Галетт» та ін.). Ренуар – один із кращих портретистів імпресіоністської школи («Дівчина з віялом» – портрет актриси Жанни Самарі). Мистецтву Ренуара властиві легка техніка мазків і ніжні тони.

Особливістю творчості Едгара Дега було те, що він чи не одним із перших відкрив красу руху. У зв'язку з цим можна вирізняти два цикли робіт Дега: один із них пов'язаний із зображенням перегонів – «Перед стартом», інший – «Блакитні танцівниці». Велику увагу Дега приділяв показу характеру поведінки і зовнішності людей, які породжені різними умо-

Дега. Блакитні танцівниці

вами їхньої праці й побуту («Жінки на терасі кав'ярні», «Прасувальниці»).

Імпресіонізм став першою течією нового напрямку, який згодом отримав назву модернізм, тобто сучасний напрям, напрям, відмінний від усього попереднього мистецтва. У 80-х рр. XIX ст. на зміну йому прийшов постімпресіонізм, до якого належать Поль Сезанн, Вінсент Ван Гог, Поль Гоген. Своїм завданням вони вважали пошук нових, співзвучніших новій дійсності, зображувальних засобів. Від імпресіонізму вони взяли чистоту кольору, однак вважали, що художник не повинен просто копіювати дійсність, він може і повинен малювати так, як хоче його художнє «я».

За словами Сезанна, живопис для нього – «засіб вираження відчуттів». Його мистецтво філософічне й різнопланове. У період між 1882 і 1890 рр. його увага зосередилась на пейзажі, в якому художник намагався передати свої відчуття («Маленький міст», «Дім в Естаці» тощо). Після 1890 р. кращі його творіння – це портрети, де він ніби прагне створити ідеал з допомогою майже геометричних форм («Портрет Поля Сезанна», «Мадам Сезанн в оранжереї»). Своєрідність художнього стилю Сезанна повною мірою втілилась у його натюрмортах.

У творчості Ван Гога відчувається зацікавленість людиною з народу, гострими соціальними темами («Селянка», «Ткач перед верстатом», «Прогулянка в'язнів»). Порив до гармонії знайшов своє втілення в картині «Соняхи»: квіти й сонце – втілення краси і щастя. Портрети Ван Гога – це психологічний аналіз у барвах, прагнення передати внутрішній порух душі («Арлезіанка», «Портрет Гогена», «Автопортрет з відрізаним вухом»). У творчості Ван Гога відчувається щось напружене і болісне, душевний надриг, ніби він свої картини писав не фарбами, а кров'ю. Усе це визначає особливе місце Ван Гога в мистецтві постімпресіоністів.

Поль Гоген постає, передусім, як творець дещо спрощених картин, що зображують життя острова Таїті. Життя туземців дало йому теми для полотен, а тропічна природа підказала незвичайні колористичні рішення. Гоген у своїх картинах створює відчуття одвічного раю, населеного духовно цілісними людьми, які живуть у єдності і гармонії з навколишньою природою («Таїтянські пасторалі», «А, ти ревнуєш?», «Ранок», «Дві таїтянки», «Весна, або прекрасні мрії» тощо).

У Росії справжній злам у малярстві теж припав на 60-ті рр. минулого століття. У 1863 р. у стінах Академії мистецтв відбувся «бунт тринадцяти». Під сильним впливом народництва кращі випускники відмовились від конкурсу на золоту медаль, порвали з Академією. Так вони висловили свою незгоду з політикою Академії мистецтв – писати лише на певні сюжети: міфологічні, біблійні, історичні. 1870 р. було створено нове художнє об'єднання – Товариство пересувних художніх виставок. Передвижники влаштували 48 виставок у різних містах Російської імперії. Ідейним натхненником товариства став І. Крамський, а до його складу у різний час входили І. Рєпін, В. Суриков, А. Куїнджі, І. Левітан, В. Серов та ін. Це було «народництво в мистецтві». Джерелом сюжетів для картин передвижників стало сучасне життя, рідна природа, історія російського народу. Вперше було показано безправне становище низів суспільства, їхні страждання, горе і радість. Малярство почало набувати соціального характеру, зображення буденного життя виражало протест проти самодержавства. Деяких з передвижників надихнула творчість імпресіоністів, вони почали користуватись імпресіоністською світловою палітрою, грою барв.

Прекрасним майстром у всіх жанрах малярства був І. Рєпін. Народився він у невеликому українському селищі Чугуєві у сім'ї військового поселенця. Освіту отримав в Академії мистецтв. Центральна тема творчості – життя народу у всіх його виявах. 1871 р. великий успіх випав на долю його картини «Бурлаки на Волзі». У картині «Хресний хід у Курській губернії» Рєпін зобразив представників різних соціальних верств, зумів передати їхнє становище в суспільстві. Він одним із перших почав писати картини про революціонерів-народників: «Арешт пропагандиста», «Відмова від сповіді», «Не чекали». Останню критику назвали «шедевром історичної вічності». У драмі однієї родини І. Рєпін розкрив трагедію цілого покоління. Писав Рєпін і на історичні теми («Іван Грозний і син його Іван», «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»). Художник створив також цілу галерею портретів.

В історичному малярстві провідне місце посідали картини одного з найвидатніших художників ХІХ ст. В. Сурикова. Він глибоко вивчав історію, життя і побут російського народу. У його картинах «Перехід Суворова через Альпи», «Ранок стрілецької страти», «Бояриня Морозова», «Степан

Разін», «Підкорення Сибіру Єрмаком Тимофійовичем» та ін. відбиті найважливіші історичні події.

До шедеврів світового живопису належать картини А. Куїнджі, майстра пейзажу. У його роботах «На острові Валаамі», «Українська ніч», «Ніч на Дніпрі», «Березовий гай» простежується вплив імпресіоністів.

6. Модернізм в архітектурі

Неабиякий вплив на архітектуру другої половини ХІХ ст. справив бурхливий розвиток промисловості. У будівництві почали використовувати скло, бетон, залізобетон, зварне залізо. Наочним свідченням успіхів будівельної техніки стала споруджена 1889 р. інженером Г. Ейфелем 312-метрова Ейфелева башта в Парижі. Група архітекторів США створила специфічну форму офісної будівлі – хмарочос. Будівля мала металевий каркас і цегляні стіни.

У 90-х рр. в архітектурі виникає стиль модерн. Його творці – австрійці Отто Вагнер і Йозеф Ольбріх, бельгієць Генрі Ван де Велде, американець Луїс Саллівен – виступили проти еклектичних архітектурних концепцій. В оздобленні вони застосовували кольорове скло і майоліку, залізобетон, різноманітні криві лінії. Намагаючись прикрасити фасад, вводили кераміку й облицювання. У декоративну мозаїку фасадів, у скульптурну ліпнину сміливо вторгались образи торговельних суден і баштових кранів, аероплани, аеростати і автомобілі. Ламані лінії мозаїчних та майолікових ірисів і лілій сусідили з жіночими постатями, кішками, левами, ведмедями і навіть китами. Нерідко це призводило до порушення природних пропорцій, незграбності. Кращі роботи прихильників цього стилю – станція віденського метро «Карлсплац» Вагнера, Фольквангмузей Ван де Велде, чиказький універмаг Саллівена.

На початку ХХ ст. стиль модерн вступає у нову фазу свого розвитку. На зміну декоративності прийшла архітектурна природність. Все ширше застосовується залізобетон, знаходяться нові естетичні прийоми його оформлення. Перші вдалі спроби у цьому напрямі – стадіон і лікарня в Ліоні архітектора Ш. Гарньє і театр Єлисейських Полів архітектора О. Перре. Архітектор Гендрік Берлаге в будинкові Амстердамської біржі поєднав традиції місцевої архітектури з конструктивними відкриттями стилю модерн. Американець

Френк Ллойд Райт зовсім відмовився від декоративних прикрас, максимально використовуючи в композиціях особливості природного ландшафту. Вперше великі архітектори почали звертатися і до промислових об'єктів.

7. Музичне мистецтво

Новий художній напрям – імпресіонізм, що формувався у Франції в другій половині XIX ст., у музиці був представлений передусім іменами К. Дебюссі і М. Равеля. Слідом за художниками композитори почали оспівувати в звуках шелест лісу, плескіт струмка, щебетання птахів.

Творчість Клода Дебюссі – чи не найяскравіша в історії французької музики. Він збагатив усі сторони сучасного композиторства – мелодику, гармонію, оркестровку. Його роботи відзначались пишнobarвністю. Дебюссі написав оперу «Пеллеас і Мелізанда», три балети, безліч оркестрових і фортепіанних п'єс, де майже зримо втілив свої враження від конкретних картин природи. Їхні назви – «Хмари», «Море», «Місячне світло», «Сади під дощем» – промовляють самі за себе.

У музиці французького композитора Моріса Равеля, послідовника Дебюссі, часто звучать іспанські інтонації і ритми. Його «Іспанська рапсодія» і «Болеро» донині належать до найпопулярніших музичних творів. Композитора надихали картини живої природи. Його фортепіанні п'єси так і називаються «Сумні птахи», «Човен серед океану», «Гра води».

Кінець XIX – початок XX ст. – час розквіту творчості Ріхарда Штрауса і Густава Малера. Вони розповіли про страждання людини, яка шукає своє місце в житті, ставлячи питання про сенс буття, відчуваючи часом безсилість перед хаосом довкола. До симфонічного оркестру у них приєднуються співаки-солісти чи хор. Штраус і Малер стояли біля джерел експресіонізму в музиці, розквіт якого припав уже на 20-ті рр. XX ст.

На початку XX ст. увага музичної громадськості була звернута на талановитого російського композитора О. Скребіна. Його музиці властиві пристрасність, драматичний порив. Його зараховують до імпресіоністів. Скребін перший з російських композиторів проклав дорогу від класичної музики XVIII – XIX ст. до сучасної музичної «мови

XX ст.». Його знамениті «Поема екстазу», симфонічна поема «Прометей» і сьогодні є окрасою концертних програм багатьох оркестрів.

Висновки

На зламі XIX – XX ст. наука змогла «проникнути» у середину атома і виявила нові якості матерії, що серйозно видозмінили попередні уявлення про її будову і властивості. Це поклало початок «атомного століття» в природознавстві й техніці. Поглиблене вивчення клітини і спадковості також дало нове знання про еволюцію живих організмів. Розвивалися нові напрями в біології. Прискорений технічний прогрес за кілька десятиліть відчутно змінив промисловість і все життя індустріального суспільства. Почалася ера автомобіля, літака і радіо. Розвиток науки привів не тільки до поліпшення людського життя, а й до вдосконалення засобів вбивства людей.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у літературі Заходу поряд із збереженням деяких романтичних тенденцій поширилися такі напрями, як натуралізм, реалізм, символізм. У літературі гостро звучали проблеми духовного і морального вибору людини. У світовому мистецтві домінуюче становище посів модернізм, в тому числі у формі імпресіонізму і постімпресіонізму. В російському живописі переважало реалістичне мистецтво передвижників.

Запитання і завдання

---

1. Схарактеризуйте найважливіші відкриття, що зумовили переверт у природознавстві.
2. Як нові відкриття видозмінили колишню фізичну «картину світу»?
3. Хто був творцем теорії відносності: Е. Резерфорд, Н. Бор, А. Ейнштейн?
4. Назвіть найбільші досягнення мікробіології.
5. Які події ознаменували початок «ери автомобіля», «ери авіації»?
6. Подумайте над запитанням: чи можна вважати вдосконалення військової техніки однією з головних причин Першої світової війни. Поясніть свою точку зору.
7. Схарактеризуйте поняття «натуралістична література».
8. Назвіть імена найбільших європейських драматургів кінця XIX – початку XX ст.
9. Які головні особливості російської літератури другої половини XIX – початку XX ст.?
10. Що являв собою імпресіонізм у мистецтві?
11. Розкажіть про особливості творчості російських передвижників.
12. Розкажіть про модернізм в архітектурі.

Запам'ятайте дати

1876 р. – винайдення телефону А. Беллом

1886 р. – створення першого автомобіля з бензиновим двигуном

1895 р. – винайдення радіо, відкриття рентгенівського проміння, створення електронної теорії

1896 р. – відкриття радіоактивності А. Бекерелем

1903 р. – створення братами Райт першого літака з двигуном внутрішнього згорання

1905 р. – висунення А. Ейнштейном теорії відносності

Зміст

Вступ. Основні тенденції економічного й політичного розвитку світу від кінця XVIII до початку XX ст.	3
Тема 1. Французька революція кінця XVIII ст.	12
1. Причини революції у Франції	12
2. Початок революції	19
3. Повалення монархії та встановлення республіки у Франції	28
4. Встановлення якобінської диктатури і організація влади	37
5. Термідоріанський режим	45
Тема 2. Правління Наполеона. Перша імперія у Франції	52
6. Консульство та імперія	52
7. Війни наполеонівської Франції	56
8. Поразка наполеонівської армії в Росії	62
9. Падіння Першої імперії у Франції	68
Тема 3. Європа після Віденського конгресу (1815–1847)	74
10. Англія	74
11. Франція	83
12. Суспільні рухи в Росії в 20–40-ві рр. XIX ст.	88
Тема 4. Революції 1848–1849 рр. у Європі	99
13. Революції 1848–1849 рр. у Європі	99
Тема 5. Об'єднання Італії	115
14. Об'єднання Італії	115
Тема 6. Об'єднання Німеччини	123
15. Об'єднання Німеччини	123
Тема 7. Англія в 50–60-ті рр. XIX століття	133
16. Англія в 50–60-ті рр. XIX ст.	133
Тема 8. США у першій половині XIX ст. Громадянська війна у США	139

17. Розвиток США у першій половині XIX ст.	139
18. Громадянська війна	144
Тема 9. Російська імперія у другій половині XIX ст.	152
19. Скасування кріпосного права і проведення реформ 60–70-х рр.	152
20. Зовнішня і колоніальна політика Російської імперії у другій половині XIX ст.	158
Тема 10. Робітничий і соціалістичний рух у країнах Європи	167
21. Робітничий і соціалістичний рух у країнах Європи	167
Тема 11. Культура кінця XVIII – першої половини XIX ст.	176
22. Розвиток техніки і науки	176
23. Література, філософія, мистецтво	183
Тема 12. Франко-пруська війна	197
24. Франко-пруська війна	197
Тема 13. Завершення формування індустріального суспільства	204
25. Німеччина в 1871–1914 рр.	204
26. Англія в 1870–1914 рр.	210
27. Третя республіка у Франції	216
28. США в 1877–1914 рр.	223
29. Соціально-економічний розвиток Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.	228
30. Росія в 1905–1914 рр.	242
31. Японія в другій половині XIX – на початку XX ст.	251
Тема 14. Національно-визвольна боротьба народів світу	258
32. Національно-визвольна боротьба народів світу наприкінці XIX – на початку XX ст.	258
33. Міжнародні відносини в 1871–1914 рр.	276
Тема 15. Культура зарубіжних країн. Кінець XIX – початок XX століття	282
34. Культура зарубіжних країн. Найважливіші досягнення науки і техніки	282

Навчальне видання

Білоножко Сергій Володимирович
Бірюльов Ілля Михайлович
Давлетов Олександр Рашидович
Космина Віталій Григорович
Нестеренко Людмила Олексіївна
Турченко Федір Григорович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. Нові часи
Частина друга
Кінець XVIII – початок XX століття

*Пробний підручник для 9-го класу середніх
загальноосвітніх навчальних закладів*

Допущено Міністерством освіти і науки України

3-тє видання

Завідуючий історичною редакцією – *Ігор Гирич*
Редактори – *Олександр Винокуров, Валентина Мурзіна*
Художні редактори – *Павло Машков, Юлія Ясінська*
Обкладинка *Леоніда Дікарева*
Коректор – *Галина Старостіна*
Комп'ютерна верстка та обробка
ілюстративного матеріалу *Наталії Корсун*

Здано до виробництва
та підписано до друку 17.04.2001.
Формат 60×90 ¹/₁₆.
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Гарнітура SchoolBookC.
Фіз. друк. арк. 19,0.
Ум. друк. арк. 19,0.
Обл.-вид. арк. 22,4.
Наклад 250000 прим.
(5-й з-д: 200001-250000 прим.)

Вид. №215.
Зам. 1-93.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідоцтво №25 серія ДК від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів у друкарні
АТ «Книга», 04655, МСП,
м. Київ-53, вул. Артема, 25.